

VUMBIWA

RA RIPHABLIKI RA AFRIKA DZONGA, 1996

Tanihilaha ri nga tekeleriwa hi 8 Mudyaxihi 1996 na ku antswisiwa
hi 11 Nhlangua 1996 hi Nhlengeletano ya Vumbiwa

ISBN 978-0-621-39063-6

VUMBIWA RA RIPHABLIKI RA AFRIKA DZONGA

(Maendlelo yo yelanisa na Nawu, lowu khale a wu ri “Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, Nawu wa 108 wa 1996”, lowu siviweke hi x. 1 (1) wa Citation of Constitutional Laws, 2005

(Nawu wa No. 5 wa 2005)

[Ri pfumelerieile hi 16 N’wendzambahala 1996]

[SIKU RO HANGALASA: 18 N’WENDZAMHALA, 1996]

[SIKU RO SUNGULA KU TIRHA: 4 NYENYENYANI, 1997]

(Handlekaloko swi kombisiwile hi ndlela yin’wana- tleha u vona x. 243[5])

(Tsalwa ra Xinghezi ri sayinawile hi Presidente)

Tanihilaha ri antswisiweke hi

Nawu wo sungula wo Antswisa Vumbiwa wa 1997
Nawu wo Sungula wo Antswisa Vumbiwa wa 1997
Nawu wa Vumbirhi wo Antswisa Vumbiwa wa 1998
Nawu wa Vunharhu wo Antswisa Vumbiwa wa 1998
Nawu wa Vumune wo Antswisa Vumbiwa wa 1999
Nawu wa Vuntlhanu wo Antswisa Vumbiwa wa 1999
Nawu wa Vutsevu wo Antswisa Vumbiwa wa 2001
Nawu wa Vunkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2001
Nawu wa Vunhungu wo Antswisa Vumbiwa wa 2002
Nawu wa Vukaye wo Antswisa Vumbiwa wa 2002
Nawu wa Vukhume wo Antswisa Vumbiwa wa 2003
Nawu wa Khume n’we wo Antswisa Vumbiwa wa 2003
Nawu wa Khume mbirhi wo Antswisa Vumbiwa wa 2005
Nawu wa Khume nharhu wo Antswisa Vumbiwa wa 2007
Nawu wa Khume mune wo Antswisa Vumbiwa wa 2008
Nawu wa Khume ntlanu wo Antswisa Vumbiwa wa 2008
Nawu wa Khume tsevu wo Antswisa Vumbiwa wa 2009
Nawu wa Khumenkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012

Hi ku landza Xitiviso No. 26 xa 26 Dzivamisoko, 2001, vulawuri bya Nawu lowu byi nyikiwile Holobywe wa Vululami ni Nhluvukiso wa Vumbiwa.

NAWU

Ku tivisa Vumbiwa lebyintshwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga no nyika timhaka leti fambelanaka na swona.

VUNDZENI

MASUNGULO	1
KAVANYISA KA 1 <i>Ku lulamisela ka Masimekelo</i>	3
KAVANYISA KA 2 <i>Nawumbisi wa Timfanelo</i>	5
KAVANYISA KA 3 <i>Mfumo wa Ntirhisano</i>	23
KAVANYISA KA 4 <i>Palamende</i>	25
KAVANYISA KA 5 <i>Presidente na Huvonkulu ya Rixaka</i>	51
KAVANYISA KA 6 <i>Swifundzankulu</i>	59
KAVANYISA KA 7 <i>Mfumo wa Muganga</i>	83
KAVANYISA KA 8 <i>Tikhoto na Mafambiselo ya Vululami</i>	92
KAVANYISA KA 9 <i>Swivandla swa Mfumo leswi Seketelaka Vumbiwa ra Xidemokrasi</i>	104
KAVANYISA KA 10 <i>Vulawuri bya Vaaki</i>	111
KAVANYISA KA 11 <i>Mitirho ya Vusirheleri</i>	116
KAVANYISA KA 12 <i>Varhangeri va Ndzhavuko</i>	123
KAVANYISA KA 13 <i>Timali</i>	124

KAVANYISA KA 14**135***Ku lulamisela ka Swin'wana na Swin'wana*

Xedulu ya 1	Mujeko wa Rixaka	139
Xedulu ya 1A	Tindhawu ta Misava ta Swifundzankulu	141
Xedulu ya 2	Swihlambanyo na Switiyisiko swo Xiximeka	144
Xedulu ya 3	Maendlelo ya Nhlawulo	148
Xedulu ya 4	Tindhawu ta Mitirho to Fambisana na Vuswikoti bya Palamende ya Rixaka na Xifundzankulu	152
Xedulu ya 5	Tindhawu ta Mitirho ya Vuswikoti byo Hlawuleka bya Palamende ya Swifundzankulu	155
Xedulu ya 6	Malulamiselo ya Nkarhi wo hundzuluxa	157
Xedulu ya 6A	[Xedulu ya 6A leyi nga ngenisiwa hi x. Xa 6 xa Nawu wa Vukhume wo Antswisa Vumbiwa wa 2003 na ku herisiwa hi x. xa 6 xa Nawu wa Vukhumemune wo Cinca Vumbiwa wa 2008.]	192
Xedulu ya 6B	[Xedulu ya 6B, leyi khale a yi ri Xedulu ya 6A, leyi ngenisiweke hi x xa .2 xa Nawu wa Vunhungu wo Antswisa Vumbiwa wa 2002, na ku tsariwa ra vumbirhi hi x. Xa 6 xa Nawu wa Vukhume wo Antswisa Vumbiwa wa 2003 na ku herisiwa hi x. Xa 5 xa Nawu wa Vukhumentlhanu wo Antswisa Vumbiwa wa 2008.]	193
Xedulu ya 7	Milawu leyi herisiweke	194

XILETELO**195**

MANGHENELO

*Hina, vanhu va Afrika Dzonga,
Hi lemuka ku pfumaleka ka vululami ka nkarhi lowu nga hundza;
Hi xixima lava xanisekeke hikwalaho ko hisekela vululami na ntshunxeko etikweni ra hina;
Hi hlonipha lava tirheke ku aka no hluvukisa tiko ra hina; no
Tshembha leswaku Afrika Dzonga i ya vanhu hinkwavo lava tshamaka eka rona, hi hlanganile
hi ku hambana-hambana ka hina.
Kutani, hi ku tirhisa vayimeri va hina lava hi tihlawuleleke vona hi tshunxekile, hi amukela
Vumbiwa leri tanihi nawu lowukulu wa Riphabliki ku endlela -*

*Ku tshungula ku hambana ka khale no vumba Rixaka leri nga simekiwa ehenhla ka
mikhuva ya xidemokrasi, vululami bya rixaka na timfanelo ta masungulo ta ximunhu;*

*Ku simeka masungulo ya xidemokrasi na Rixaka leri nga erivaleni laha mfumo wu
simekiweke eka ku tsakela ka vanhu naswona muaka-tiko un'wana na un'wana a
sirheleriwile hi ku ringana hi nawu;*

*Ku antswisa nkoka wa vutomi bya vaaka-tiko hinkwavo no ntshunxa vuswikoti bya
munhu un'wana na un'wana; no*

*Aka Afrika Dzonga leri hlanganeka ra xidemokratiki leri ri kotaka ku teka vutshamo bya
rona bya mfanelo tani hi tiko leri ntshunxekeke no tifuma endyangwini wa tinxaka.*

*Onge Xikwembu xi nga sirhelela Vanhu va ka hina.
Nkosi Sikelel' iAfrika. Morena boloka setjhaba sa heso.
God seën Suid-Afrika. God bless South Africa.
Mudzimu fhatutshedza Afurika. Hosi katekisa Afrika.*

KAVANYISA KA 1

KU LULAMISELA KA MASIMEKELO

Riphabliki ra Afrika Dzonga

1. Riphabliki ra Afrika Dzonga i tiko rin'we leri tiyimeleke ra xidemokrasi leri simekiweke eka mikoka leyi landzelaka -
  - (a) Ku xiximeka ka munhu, ku fikeleriwa ka ku ringanana no yisa emahlweni timfanelo ta vumunhu na ntshuxeko.
  - (b) ku pfumaleka ka wa xihlawuhlawu xa rixaka na rimbewu.
  - (c) Vukulu bya vumbiwa na vulawuri bya nawu.
  - (d) Mfanelo ya lavakulu yo vhota, nxaxamelo lowu fanaka wa vavhoti wa rixaka, minhlawulo ya nkarhi na nkarhi na endlelo ra mavandlanyingi ya mfumo wa xidemokrasi, ku tiyisisa vutihlamuleri ku hlamula no tirhela erivaleni.

Vukulu bya Vumbiwa

2. Vumbiwa i nawu lowukulu wa Riphabliki: nawu kumbe matikhomelo lama nga fambelanaki na rona a ma le nawini, naswona swiboho leswi vekiweke hi vumbiwa swi fanele ku hetisisiwa.

Vuaka-tiko

3. (1) Ku na vuaka-tiko byo fana bya ma-Afrika Dzonga.
(2) Vaaka-tiko hinkwavo va-
  - (a) faneriwa hi timfanelo, swifundzho no vuyeriwa ka vuaka-tiko; no
  - (b) lawuriwa hi ku ringana eka mitirho na vutihlamuleri bya vuaka-tiko.
- (3) Milawu ya tiko yi fanele ku lulamisa ku kumiwa, ku lahlekeriwa no vuyisela vuaka-tiko.

Risimu ra Rixaka

4. Risimu ra Rixaka ra Riphabliki ri lawuriwa hi Presidente hi xitiviso.

Mujeko wa Rixaka

5. Mujeko wa Rixaka wa Riphabliki i wa ntima, nsuku, rihlaza, wo basa, wo tshwuka na wasi, taniha swi hlamuseriweke no mpafparhutiwa eka Xedulu ya 1.

Tindzimi

6. (1) Tindzimi ta ximfumo ta Riphabliki i Xipedi, Xisuthu, Xitswana, Xiswazi, Xivhenda, Xitsonga, Xibunu, Xinghezi, Xindevele, Xixhoza na Xizulu.
- (2) Ku lemuka ku hunguteka ka ku tirhisa na xiyimo xa tindzimi ta xintu ta vanhu wa hina, mfumo wu fanele ku teka magoza ylama tirhisekaka no vonaka ku endlela ku tlakusa xiyimo no yisa emahlweni ku tirhisiwa tindzimi leti.
- (3) (a) Mfumo wa rixaka na mimfumo ya Swifundzankulu yi nga tirhisa ririmi rihi Mfumo wa rixaka na mimfumo ya Swifundzankulu yi nga tirhisa ririmi rihi kumbe rihi ra ximfumo hi xikongomelo xa mfumo, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni matirhiselo, ku koteka, madurhelo, swiyimo swa swifundzantsongo no ringanisa swilaveko na ku tsakela ka nhlayo ya vanhu hinkwavo kumbe xifundzankulu lexi khumbhekaka; kambe mfumo wa rixaka na mfumo wun'wana na wun'wana wa xifundzankulu wu fanele ku tirhisa kwalomu ka tindzimi timbirhi ta ximfumo.
- (b) Timasipala ti fanele ku tekela enhlokweni matirhiselo ya ririmi na ku tsakela ka vanhu lava tshamaka eka tindhawu ta tona.
- (4) Mfumo wa rixaka na mfumo wa Swifundzankulu, hi milawu na swipimelo swin'wana, yi fanele ku lawula no langutisisa matirhiselo ya tindzimi ta ximfumo, hi ku tirhisa milawu na matshalatshala man'wana. Handle ko hambuka eka ku lulamiseka ka swa xiyengentsongo xa (2), tindzimi hinkwato ta ximfumo ti fanele ku tiphina hi ku ringana no hloniphiwa naswona ti fanele ku khomiwa hi ndlela yo ringana.
- (5) Huvo yo Angarhela ya Tindzimi ta Afrika Dzonga leyi tumbuluxiweke hi milawu ya rixaka yi fanele ku-
  - (a) tlakusa, no tumbuluxa swiyimo swa ku hlukusiwa na ku tirhisiwa ka-
    - (i) tindzimi hinkwato ta ximfumo;
    - (ii) tindzimi ta Khoi, Nama na San; na
    - (iii) ririmi ra swikoweto; na
  - (b) ku tlakusa no tiyisisa ku hloniphiwa ka-
    - (i) tindzimi hinkwato leti tirhisiwaka hi vaakindhawu eAfrika Dzonga, ku katsa Xijarimani, Xigiriki, Xigujarati, Xihindi, Xiputukezi, Xitamil, Xitelegu na Xiurdu; na
    - (ii) Xiarabu, Xiheberu XiSanskrit na tindzimi tin'wana leti tirhiseriwaka ku fikelela swikongomelo swa vukhonger eAfrika Dzonga.

KAVANYISA KA 2

NAWUMBISI WA TIMFANELO

Timfanelo

7. (1) Nawumbisi wa Timfanelo lowu i phupha ya xidemokrasi laha Afrika Dzonga. Wu angarhela timfanelo ta vanhu hinkwavo etikweni ra hina no tiyisisa mikoka ya xidemokrasi xa ku xiximeka ka vanhu, ku ringana na ntshunxeko.
- (2) Mfumo wu fanelo ku hlonipha, ku sirhelela, tlakusa no hetisisa timfanelo leti nga eka Nawumbisi wa Timfanelo.
- (3) Timfanelo leti nga eka Nawumbisi wa Timfanelo ti lawuriwa hi swipimelo leswi nga eka kumbe leswi boxiweke eka xiyenge xa 36, kumbe kun'wana eka Nawumbisi.

Matirhiselo

8. (1) Nawumbisi wa Timfanelo wa tirha eka nawu hinkwawo, no boha Huvo yo endla milawu, huvonkulu, vuavanyisi na swiyenge hinkwaswo swa mfumo.
- (2) Ku lulamisela ka Nawumbisi wa Timfanelo swi boha munhu ntsena kumbe munhu loyi a tekiwaka a ri enawini ku fikela laha swi lavekaka, loko swi endleka, ku ri karhi tekeriwa enhlokweni muxaka wa mfanelo na muxaka wa ntirho wihhi kumbe wihhi lowu vekiweke hi mfumo yoleyo.
- (3) Loko ku tirhisiwa ku lulamisela ka Nawumbisi wa Timfanelo eka munhu wun'wana na wun'wana kumbe munhu loyi a nga enawini hi ku landza xiyengentsongo xa (2), khoto -
  - (a) ku endlela ku nyika matimba eka mfanelo lwyi nga eka Nawumbisi lowu, yi fanele ku tirhisa, kumbe loko swi fanerile ku vumba, nawu wa ntolovelo ku fikelela laha milawu yi nga nykiki matimba eka mfanelo yoleyo; naswona
  - (b) yi nga ha vumba milawu ya nawu wa ntolovelo ku pima mfanelo, ntsena loko ku ri leswali mpimo wolowo wu landzelela xiyenge xa 36 (1).
- (4) Munhu loyi a nga enawini u na mpfumelelo wa timfanelo leti nga eka Nawumbisi wa Timfanelo ku fikela laha swi laviwaka hi muxaka wa na muxaka wa munhu loyi a nga enawini.

Ku ringana

9. (1) Un'wana na un'wana u na ku ringana emahlweni ka nawu naswona u na mfanelo yo sirheleriwa hi ku ringana no vuyeriwa hi nawu.
- (2) Ku ringana swi katsa ku tiphina lo ku heleleke ko ringana hi timfanelo hinkwato na ntshuxeko. Ku tlakusa ku fikelela ku ringana, milawu na mimpimo yin'wana leyi endleriweke ku sirhelela kumbe ku antswisa vanhu, kumbe mitlawa ya vanhu, lava tshikileriweke hi xihlawuhlawu xo ka xi nga lulamangi swi nga endliwa.
- (3) Mfumo wu nge endli xihlawuhlawu xo ka xi nga ri kahle xo kongoma kumbe xi nga kongomi ehenhla ka munhu wihi na wihi hi xivangelo xin'we kumbe swo tala, ku katsa rixaka, rimbewu, ku biha emirini, xiyimo xa vukati, rixaka kumbe ntlawa wa vutumbuluki, muhlovo, nhlavutelo wa swa rimbewu, vukhale, vutsoniwa, vukhongereri, ripfalo, ku tshembha, mfuwo, ririmi na mbeleko.
- (4) A ku na munhu la nga ta endla xihlawuhlawu hi ku kongoma kumbe a nga kongomi ehenhla ka munhu wihi kumbe wihi hi xivangelo xin'we kumbe swo tala hi ku landza xiyengentsongo xa (3). Milawu ya rixaka yi fanele ku tirhisiwa sivala xihlawuhlawu lexi nga amukelekiki.
- (5) Xihlawuhlawu hi xivangelo xin'we kumbe swo tala leswi longoloxiweke eka xiyengentsongo xa (3) a xi lulamanga handle ka loko swi kumekile leswaku xihlawuhlawu a xi lulamile.

Ndzhuti wa vumunhu

10. Munhu un'wana na un'wana u na ndzhuti na ku va na mfanelo yo va ndzhuti wa yena wu hloniphiwa no sirheleriwa.

Vutomi

11. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya vutomi.

Ntshunxeko na nsirhelelo wa munhu

12. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko na nsirhelelo wa munhu, leswi katsaka mfanelo yo -
- (a) yo ka u nga tsoniwi ntshunxeko ku ri na xivangelo xo twala kumbe ku nga ri na xivangelo xo twala;
- (b) yo ka a nga pfaleriwi ku ri hava ku tengisiwi;

- (c) ntshunxeka eka tinxaka hinkwato ta madzolonga hikwalaho ka swivangelo swa mfumo kumbe swivangelo swo ka swi nga ri swa lava tiyimeleke;
  - (d) va u nga xanasiwi hi ndlela yihi na yihi; no
  - (e) va a nga khomiwi kumbe ku xupuriwa hi ndlela ya tihanyi, yo pfumala vumunhu no chicha xiyimo.
- (2) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo xiximiwa hi mafundzha emirini na le ka swa miehleketo, leswi katsaka mfanelo -
- (a) yo endla swiboho mayelana no tswala;
  - (b) yo sirheleleka emirini no lawula miri wa yena, no
  - (c) yo ka a nga nghenisiwi eka mindzavisiso ya vutshunguri kumbe ya swa sayense handle ka mpfumelelo wa yena.

Vuhlonga, xiyimo xa vuhlonga no sindzisa ku tirha

13. Ku hava munhu loyi a nga endliwaka hlonga, ku tuirhisiwa tanihi hlonga kumbe ku sindzisiwa ku tirha.

Xihundla xa munhu

14. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya xihundla, leswi katsaka mfanelo yo ka -
- (a) a nga sechiwi kumbe ku sechiwa ndyangu wa yena;
  - (b) nhundzu ya yena yi nga sechiwi;
  - (c) nhundzu ya yena yi nga tekiwi; kumbe
  - (d) xihundla xa mbulavurisano kumbe ku tihlanganisa xi nga kavanyetiwi.

Ntshuxeko wa vukhonger, ku tshembha na mavonelo

15. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko wa ripfalo, vukhonger, miehleketo, ku tshembha na mavonelo.
- (2) Maendlelo ya vukhonger ya nga endliwa eka mfumo kumbe mavandla lama pfuniwaka hi mfumo, ntsena loko ku ri leswaku -
- (a) maendlelo yalawo ya landzelela milawu leyi vekiweke hi valawuri va vaaki lava faneleke;
  - (b) ya endliwa hi ndlela yo ringana; no
  - (c) ku nghenelela swi endliwa hji ku tshunxeka na ku swi tsakela.
- (3) (a) Xiyenge lexi a xi siveli milawu ku tekela enhlokweni -
- (i) vukati lebyi endliweke ehansi ka ndzhavuko wihi kumbe wihi, kumbe sisiteme ya vukhonger, munhu na milawu ya ndyangu; kumbe

- (ii) sisiteme ya munhu na nawu wa xinyangu ehansi ka ndzhavuko wihi kumbe wihi, kumbe ku landzeleriwa hi vanhu va vukhongereri byo karhi.
- (b) Ku tekeriwa enhlokweni hi ku landza ndzimana ya (a) ku fanelo ku fana na xiyenge lexi na ku lulamisela kun'wana ka Vumbiwa.

Ntshunxeko wo nyika mavonelo

16. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko wo nyika mavonelo lowu katsaka -
- (a) ntshunxeko wa mahungu yo kandziyisiwa na switivisa mahungu swin'wana;
  - (b) ntshunxeko wo amukela kumbe ku nyika mahungu kumbe miehleketo;
  - (c) ntshunxeko wa vutumbuluxi bya swa vutshila; na
  - (d) ntshunxeko wa swa dyondzo na ntshunxeko wa ndzavisiso wa swa sayense.
- (2) Mfanelo leyi nga eka xiyengentsongo (1) a yi angarheli ku fika eka -
- (a) mahungu ya vunwa mayelana na nyimpi;
  - (b) ku hlohlotela madzolongu; kumbe
  - (c) ku yimelela eka swa rivengo ro ya hi rixaka, muvala, rimbewu kumbe vukhongereri, na leswi vangaka ku sungula timhaka to twisa ku vava.

Ku hlengeletana, ku kombisa ku matitwele, ku phiketa na swivilelo

17. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo ngenela nhlengeletano, hi ku rhula a nga hlomangi, ku kombisa ku vilela no yisa tiphethixini.

Ntshunxeko wo thlanganisa na van'wana

18. Un'wana na un'wana u na mfanelo wa ntshunxeko eka nhlangano.

Timfanelo ta swa tipolitiki

19. (1) Muakatiko un'wana na un'wana u tshunxekile ku tihlawulela swa tipolitiki, leswi katsaka mfanelo -
- (a) yo vumba vandla ra tipolitiki;
  - (b) yo teka xiave eka migingiriko ya, kumbe ku gangisa swirho swa vandla ra swa tipolitiki; na
  - (c) ku endla vulemukisi hi vandla ra swa tipolitiki kumbe hi xikongomelo xo karhi.
- (2) Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo ya minhlawulo ya nkarhi hinkwa yo tshunxeka, yo ka yi nga voyameri ethelo eka huvo ya milawu yihi kumbe yihi leyi vumbiweke hi ku landza Vumbiwa.

- (3) Muaka-tiko un'wana na un'wana lonkulu u na mfanelo -
(a) yo vhota eka minhlawulo ya huvo yihi kumbe yihi leyi vumbiweke hi ku landza Vumbiwa, na ku swi endla exihundleni; na
(b) ku yimela hofisi ya vaaki na, loko a hlawuriwile, a va na hofisi.

Vuaka-tiko

20. Ku hava muaka-tiko la nga aleriwaka Vuaka-tiko.

Ntshunxeko wo fambafamba na vutshamo

21. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo yo ntshunxeko eka ku fambafamba.
(2) Un'wana na un'wana u na mfanelo yo huma laha Riphabliki.
(3) Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo nghena, ku tshama nyana no tshama kun'wana na kun'wana laha Riphabliki.
(4) Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo va na phasipoto.

Ntshunxeko wa mabindzu, ntirho na phurofexini

22. Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo hlawula bindzu, ntirho kumbe phurofexini hi ku tshunxeka. Ku endla bindzu, ntirho kumbe phurofexini swi nga lawuriwa hi nawu.

Vuxaka bya swa ntirho

23. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo ya timhaka ta swa mitirho.
(2) Mutirhi un'wana na un'wana u na mfanelo -
(a) yo vumba kumbe ku va xirho xa nhlango wa vathiri;
(b) kunghelele eka migingiriko na minongonoko ya nhlango wa vathiri; no;
(c) tereka.
(3) Muthori un'wana na un'wana u na mfanelo -
(a) yo vumba no va xirho xa nhlango wa vathori; na
(b) yo nghenelele eka migingiriko na minongonoko ya nhlango wa vathori.
(4) Nhlango wun'wana na wun'wana wa vathiriri na nhlango i un'wana na un'wana wa vathori wu na mfanelo -
(a) yo lawula mafambiselo ya wona, minongonoko na migingiriko;
(b) ku kondletela; no
(c) vumba no va xirho xa nhlango.

- (5) Nhlango wun'wana na wun'wana wa vathiri, na nhlango wa vathori na muthori va na mfanelo yo ngehenelela hi ku hlango. Milawu ya tiko yi nga tirhisiwa lawula nhlangeletano yo angarhela. Ku fikela laha nawu wu nga pimaka mfanelo eka Kavanyisa loku, ku pimiwa loku ku fanele ku landzelela xiyenge xa 36 (1).
- (6) Milawu ya tiko yi nga lemuka malongoloxelo ya nsirhelelo wa nhlango lawa ya kumekaka eka mintwanano yo angarhela. Ku fikela laha milawu yi nga pimaka mfanelo eka Kavanyisa loku, ku pimiwa ku fanele ku landzelela xiyenge xa 36 (1).

Mbango

24. Un'wana na un'wana u na mfanelo -

- (a) ya mbango lowu nga onhiki rihanyo ra vona kumbe ku hlayiseka; no
- (b) ku hlayisa mbango, ku vuyeriwa eka rixaka ra sweswi na lera ha taka, hi ku tirhisa milawu yo twala na swipimelo swin'wana leswi -
- (i) sivelaka nthyakiso no onha xivumbeko xa mbango;
- (ii) hlayisaka ntumbuluko; no
- (iii) sirhelela nhluvukiso wa swa ntumbuluko lowu tiyiselekaka no tirhisiwa ka swilo swa ntumbuluko hi hala tlhelo ku tlakusiwa vululami bya ikhonomi na nhluvukiso wa vaaki.

Nhundzu

25. (1) Ku hava la nga ta tsoniwa nhundzu handle ko ya hi nawu lowu tirhaka eka mani na mani, naswona a ku na nawu lowu nga pfumelelaka ku tsoniwa nhundzu ku ri hava xivangelo xo twala.
- (2) Nhundzu yi nga tekiwa ntsena hi ku landza nawu lowu tirhaka eka mani na mani -
- (a) hi xikongomelo xa vaaki kumbe hi ku tsakela ka vona; na
- (b) ku hakeriwa, ntsengo, nkarhi na ndlela ya mahakelelo leswi ku nga twananiwa ha swona hi lava khumbhekaka kumbe swi bohiweke kumbe ku pasisiwa hi khoto.
- (3) Ntsengo lowu hakeriwaka na nkarhi na ndlela yo hakela swi fanele ku twala no ringana, ku kombisa ndzingano wo ka wu nga voyami exikarhi ka ku tsakela ka vaaki na lava khumbhekaka, ku langutisiwile swiyimo hinkwaswo, ku katsa -
- (a) matirhiselo ya sweswi ya nhundzu;
- (b) matimu yo teka na matirhiselo ya nhundzu;

- (c) nkoka wa makete wa nhundzu;
  - (d) xiyimo xa vuvakisi bya nhundzu ya mfumo na mpfuneto eku yi kumeni no antswisa mali ya mbuyelo ya nhundzu; na
  - (e) xikongomelo xo teka nhundzu.
- (4) Hi xikongomelo xa xiyenge lexi -
- (a) ku tsakela ka vaaki swi katsa ku tiyimisela ka tiko eka timhaka ta misava, na ku cinca ko tisa ku fikelela ko ringana eka switirhisiwa hinkwaswo swa Afrika Dzonga; naswona
  - (b) nhundzu a yi pimiwangi ku va misava ntsena.
- (5) Mfumo wu fanele ku teka milawu yo twala na swipimelo swin'wana, eka switirhisiwa leswi nga kona, ku susumeta swiyimo leswi endlaka leswaku vaakatiko va fikelela misava hi ndlela yo ringana.
- (6) Munhu kumbe muganga lowu matirhiselo ya misava ya nga tshamisekangiki hi xivangelo xa milawu ya xihlawuhlawu ya khale ku ya hi rixaka kumbe mitolovelo u na ku vuyeriwa, ku fikelela eka leswi nyikiwaka hi Nawu wa Palamende, ku nga va misava leyi sirheleriweke hi nawu kumbe ku lulamisa hi ku fananisa.
- (7) Munhu kumbe muganga lowu tekeriweke nhundzu endzhaku ka 19 Khotavuxika 1913 hi xivangelo xa milawu ya xihlawuhlawu ku ya hi rixaka kumbe mitolovelo wa vuyeriwa, ku fika eka xiyimo lexi nyikiwaka hi Nawu wa Palamende, ku nga va ku vuyeriwa nhundzu yeleyo kumbe ku yi lulamisa hi ku ringana.
- (8) Ku hava xilaveko xa xiyenge lexi xi nga sivelaka mfumo ku tirhisa milawu kumbe swipimelo swin'wana ku fikelela misava, mati na leswi fanaka, ku endlala ku lulamisa mbuyelo wa xihlawuhlawu xa khale xa rixaka, ntsena loko ku suka kwihi kumbe kwihi eka swilaveko swa xiyenge lexi swi fambelana na swilaveko swa xiyenge xa 36 (1).
- (9) Palamende yi fanele ku tirhisa nawu lowu boxiweke eka xiyengentsongo (6).

Tindlu

26. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo wo kuma yindlu leyi faneleke.
- (2) Mfumo wu fanele ku teka milawu leyi faneleke na swipimelo swin'wana, eka switirhisiwa leswi nga kona, ku fikelela ku vona ndzima ya mfanelo lowu.
- (3) Ku hava la nga ta hlongoriwa ekaya ra yena, kumbe ku mbundzumuxeriwa ndyangu, ku nga ri na xileriso xa khoto lexi endlaweke endzhaku ko languta swiyimo leswi faneleke. Ku hava milawu leyi nga pfumelelaka leswaku ku va na ku hlongoriwa.

Nhlayiso wa swa Rihanyo, swakudya, mati na nsirhelelo wa vaaki

27. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo yo fikelela -
- (a) mitirho ya swa Rihanyo, ku katsa nhlayiso wa Rihanyo ra swa mbeleko;
  - (b) swakudya swo ringanela na mati; na
  - (c) nhlayiseko wa vaaki, ku katsa, loko va nga koti ku ti hlayisa no hlayisa lava tshembheleke eka vona, na mpfuno wa swa vaaki lowu faneleke.
- (2) Mfumo wu fanele ku teka milawu leyi faneleke na swipimelo swin'wana, eka switirhisiwa leswi nga kona, ku fikelela ku langutela ko ya emahlweni ka timfanelo tin'wana na tin'wana.
- (3) Ku hava la nga ta aleriwa vutshunguri bya xihatla.

Vana

28. (1) N'wana un'wana na un'wana u na mfanelo -
- (a) ya vito na vuaka-tiko ku suka eku velekiweni;
  - (b) ya nhlayiseko wa le ndyangwiani na nhlayiseko wa vatswari, kumbe eka vuhlayisi byin'wana loko a susiwa ekaya;
  - (c) ya swakudya swa kahle, vutumbelo, mitirho ya masungulo ya nhlayiso wa rihanyu na mitirho ya vaaki;
  - (d) yo sirheleriwa eka ku va nga khomiwi kahle, ku honisa, ku xanisa kumbe xiyimo xa le hansi;
  - (e) yo sirheleriwa eka mitolovelu ya le mitirhweni yo xanisa;
  - (f) yo va a nga laveki kumbe ku pfumeleriwa ku endla ntirho kumbe ku nyika vukorhokeri lebyi nga -
    - (i) fanelangiki eka munhu wa malembe walawo; kumbe
    - (ii) Ku vekaka ntsako na rihanyu ra n'wana enghozini, dyondzo, rihanyu ra le mirini kumbe ra le miehleketsweni kumbe ra ximoya, vunene kumbe nhluvukiso wa vaaki;
  - (g) yo ka va nga pfaleriwi handle ka loko ku ri nchumu wo hetelela, laha ku engetela eka timfanelo leti n'wana a fanelaka ku tiphina hi tona ehansi ka swiyenge swa 12 na 35, n'wana a nga pfaleriwa ntsena swa nkarhi wutsongo, naswona u na mfanelo yo -
    - (i) hambinasiwa na lava pfaleriweke lava nga na ku tlula 18 wa malembe; no
    - (ii) khomiwa hi ndlela, no vekiwa eka swiyimo, leswi tekelaka enhlokweni vukhale bya n'wana.

- (h) ku va na mutirhi wa nawu la nga nyikiwa n'wana hi mfumo, naswona ku ta hakela mfumo, eka timhaka leti khumbhaka n'wana, loko ku ta va na ku tluriwa lo ku twisisekaka ka vululami; no
  - (i) ka a nga tirhisiwi hi ku kongomisa eka madzolonga yo hloma, no sirheleriwa hi minkarhi ya madzolonga yo hloma.
- (2) Ku tsakela ka n'wana i ka nkoka swinene eka mhaka yin'wana na yin'wana leyi khumbhaka n'wana.
  - (3) Eka xiyenge lexi 'n'wana' swi vula munhu la nga le hansi ka 18 wa malembe.

Dyondzo

29. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo -
- (a) ya dyondzo ya masungulo, ku katsa dyondzo ya lavakulu; na
  - (b) ku yisa dyondzo emahlweni, laha mfumo, hi ku tirhisa swipimelo swo twala, wu faneleke ku vona leswaku ya kumekai no fikeleleka.
- (2) Un'wana na un'wana u na mfanelo yo amukela dyondzo hi ririmi ra ximfumo kumbe tindzimi leti va ti hlawulelaka tona eka swivandla swa dyondzo ya vaaki laha dyondzo yoleyo yi kotekaka. Ku endlela ku vona leswaku ku na ku fikelela ka, na ku simekiwa ka mfanelo leyi, mfumo wu fanele ku tekela enhlokweni ku cinca ka swa dyondzo, ku katsa mavandla yan'wana ya le xikarhi, ku tekeriwa enhlokweni -
- (a) ndzingano;
  - (b) ku koteka; na
  - (c) xilaveko xo lulamisa mbuyelo wa milawu na mitolovelo ya khale ya xihlawuhlawu xo ya hi rixaka.
- (3) Un'wana na un'wana u na mfanelo yo kuma no hlayisa swivandla swa dyondzo leswi tiyimeleke, leswi a nga ta ti hakelela leswi -
- (a) nga ri ki na xihlawuhlawu ku ya hi rixaka;
  - (b) swi tsarisiweke na mfumo; no
  - (c) hlayisa swiyimo leswi nga ri ki ehansi ka swiyimo leswi fananisiwaka na swivandla swa dyondzo ya vaaki.
- (4) Xiyengentsongo xa (3) a xi sivele mfumo ku va wu pfuneta hi timali eka swivandla swa dyondzo leswi tiyimeleke.

Ririmi na mfuwo

30. Un'wana na un'wana u na mfanelo yo tirhisa ririmi no nghenelela eka vutomi bya mfuwo lebyi a ti hlawulelaka byona, kambe ku hava la nga ta landzelela timfanelo teto hi ndlela yo ka yi nga fanani na swilaveko swa Nawumbisi wa Timfanelo.

Vaaki va swa mfuwo, vukhongeri na ririmi

31. (1) Vanhu lava welaka eka mfuwo, vukhongeri kumbe vaaki va ririmi ro karhi a va aleriwi timfanelo, na swirho swin'wana swa vaaki volvo -
- (a) ku tiphina hi mfuwo wa vona, ku endla vukhongeri bya vona, no tirhisa ririmi ra vona; no
  - (b) vumba, ku va xirho no hlayisa mfuwo, vukhongeri na minhlangano ya tindzimi na minhlangano yin'wana ya vaaki.
- (2) Timfanelo eka xiyengentsongo xa (1) ti nge tirhisiwi hi ndlela yo ka yi nga fani na swilaveko swa Nawumbisi wa Timfanelo.

Ku fikelela mahungu

32. Un'wana na un'wana u na mfanelo yo fikelela -
- (a) mahungu man'wana na man'wana lama khomiweke hi mfumo; na
  - (b) Mahungu man'wana na man'wana lama khomiweke hi munhu un'wana naswonalama laveka ku ta teka goza kumbe ku sirhelela timfanelo tin'wana na tin'wana.
- (2) Milawu ya tiko yi fanele ku tirhisiwa ku nyika mpfumelelo eka mfanelo lowu, naswona yi nga nyika swipimelo swo twala ku antswisa mafambiselo na ndzhwalwa wa swa timali eka Mfumo.

Swiendlo swa mafambiselo yo lulama

33. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo ya goza raxa mafambiselo laya nga enawini, yo twala na hi ndlela ya kahle.
- (2) Un'wana na un'wana loyi timfanelo ta yena ti nga tshikileriwa hi goza ra mafambiselo u na mfanelo yo nyikiwa swivangelo leswi tsariweke.
- (3) Milawu ya tiko yi fanele ku tirhisiwa ku nyika mpfumelelo eka Timfanelo leti, naswona yi -
- (a) nyika ku langutisa hi vuntshwa ka goza ra mafambiselo hi khoto kumbe, laha swi faneleke, huvo leyi tiyimeleke no ka yi nga voyameli ethelo;

- (b) ku nyika mfumo ntirho wo tirhisa timfanelo leti nga eka xiyengentsongo xa (1) na (2); no
- (c) tlakusa mafambiselo ya kahle.

Ku fikelela tikhoto

34. Un'wana na un'wana u na mfanelo yo va nkwetlembetano wihi na wihi lowu nga ololoxiwaka hi ku tirhisa nawu lowu bohiweke hi ntengo emahlweni ka khoto kumbe, , laha swi faneleke, khoto yin'wana leyi tiyimeleke no ka yi voyameli etlhelo kumbe foramu.

Vanhu lava khomiweke, va khomeletwa ku tenga no hehliwa hi milandzu

35. (1) Un'wana na un'wana la khomiwaka hikuva a hehliwa ku va a endle nandzu u na mfanelo yo -
- (a) miyela;
  - (b) byeriwa kahle -
    - (i) hi mfanelo wo miyela; na
    - (ii) mimbuyelo yo ka a nga miyeli;
  - (c) ku ka u nga sindzisiwi ku tiyisisa kumbe ku pfumela loku nga tirhisiwaka tanihi vumbhoni ehenhla ka munhu yoloye;
  - (d) ku tisiwa ekhoto hi xihatla lexi kotekaka, ku nga si hela -
    - (i) 48 wa tiawara endzhaku ko khomiwa; kumbe
    - (ii) makumu ya siku ro sungula ra khoto endzhaku ko hundzeriwa hi nkarhi wa 48 wa tiawara, loko 48 wa tiawara ti hela ehandle ka tiawara ta khoto kumbe hi siku leri ku nga ri ki ra khoto;
  - (e) loko a ya ekhoto ro sungula loko a ha ku khomiwa, ku hehliwa kumbe kubyeriwa xivangelo xo ya mahlweni nio pfaleriwile, kumbe ku tshunxiwa; no
  - (f) tshunxiwa eku pfaleriweni loko ku tsakela ka vululami ku pfumela, loko ku ri na swivangelo swo twala.
- (2) Un'wana na un'wana la khomiweke, ku katsa mubohiwa un'wana na un'wana la gweviweke, u na mfanelo -
- (a) yo byeriwa xivangelo xo pfaleriwa;
  - (b) yo hlawula no tihlanganisa na mutirhi wa nawu, no byeriwa hi mfanelo leyi hi ndlela leyi faneleke,

KAVANYISA KA 2: NAWUMBISI WA TIMFANELO

- (c) yo va na mutirhi wa nawu langa nyikiwa munhu la pfaleriweke hi mfumo naswona ku hakela mfumo, loko timhaka ta vululami ti nga tshamisekangi, no byeriwa hi mfanelo leyi,
  - (d) ku tlhonthla ku va enawini ko vamunhu a pfaleriwile emahlweni ka khoto kutani loko ku pfaleriwa swi nga ri enawini, ku tshunxiwa;
  - (e) swiyimo swo pfaleriwa leswi fambelanaka na ku xixima vumunhu, ku katsa ku titoloveta na ku luamisela, leswi nga ta hakeriwa hi mfumo, vutshamo byo ringanela, swakudya, switirhisiwa swo hlava na vutshunguri bya mirhi, no
  - (f) vulavurisana na, no endzeriwa hi -
    - (i) nuna/nsati kumbe munghana;
    - (ii) xaka;
    - (iii) mukhanselara wa vukhongereri la hlawuriweke; na
    - (iv) mutirhi wa swa vutshunguri la hlawuriweke.
- (3) Muehleketeleriwa un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntengo lowu nga voyameriki etlhelo, leswi katsaka mfanelo -
- (a) yo tivisiwa hi xihehlo na vuxokoxoko lebyi nga ringanela ku va a tihlamulela;
  - (b) yo va na nkarhi wo ringanela na switirhisiwa swo lulamisela ku tisirhelela eka nandzu;
  - (c) yo tenga eka huvo ya vaaki a nga si ya ekhoto;
  - (d) yo va nandzu wu sungula ku tengiwa no hela ku nga ri na ku hlwela;
  - (e) yo va kona loko a tengisiwa;
  - (f) yo hlawula no yimeriwa hi mutirhi wa nawu no tivisiwa hi timfanelo ta yena;
  - (g) yo va na mutirhi wa nawu la nga ta nyikiwa hi mfumo ku pfuna muhehliwa naswona wu ta hakela, loko timhaka ta vululami ti nga tshamisekangi, no byeriwa hi mfanelo yoleyo;
  - (h) yo tekiwa a nga ri na nandzu, ku miyela no ka a nga nyiki vumbhoni hi nkarhi wa ntengo;
  - (i) yo nyika swivangelo no tlhonthla vumbhoni;
  - (j) yo ka a nga sindzisiwi ku nyika vumbhoni lebyi nga ta n'wi ngenisa enghozini;
  - (k) yo tengisiwa hi ririmi leri muhehliwa a ri twisisaka, loko swi nga koteki ku fanele ku kumeka ntoloki;
  - (l) yo va a nga gweviwi eka xiendlo lexi a ku nga ri nandzu ehansi ka nawu wa tiko kumbe wa matiko hinkwawo hi nkarhi lowu swi endlweke ha wona;
  - (m) yo ka a nga tengisiwi mayelana na nandzu lowu a nga tshama a khomeriwa wona;

- (n) yo vuyeriwa eka nxupulo lowu bohiweke loko ku xupula koloko ku cinciwile exikarhi ka nkarhi lowu nandzu wu endliweke ha wona na nkarhi wo nyika xigwevo; no
- (o) endla xivilelo, kumbe ku langutisiwa hi vuntshwa hi khoto ya le henhla.
- (4) Loko xiyenge lexi xi lava leswaku munhu a nyikiwa mahungu, mahungu wolowo ya fanele ku nyikiwa hi ririmi leri munhu yoloye a ri twisisaka.
- (5) Vumbhoni lebyi kumiweke hi ndlela yo onha mfanelo yihi kumbe yihi ya munhu eka Nawumbisi wa Timfanelo byi fanele ku ka byi nga katsiwi loko ku pfumela vumbhoni byolebyo swi ta endla leswaku nandzu wu nga fambi kahle kumbe swi onha mafambiselo ya vululami.

Swipimelo swa timfanelo

36. (1) Timfanelo leti kumekaka eka Nawumbisi wa Timfanelo ti nga ha vekiwa swipimelo ntsena hi ku landza nawu wa matirhiselo yo angarhela ku fikela laha xipimelo xelexo xi twalaka no va xi lulamile exikarhi ka vanhu lava tirhelaka swilo erivaleni no va na xidemokrasi, lava xiximaka vumunhu, ku ringanana, na ntshunxeko no tekela enhlokweni timhaka hinkwato leti yelanaka na swona ku katsa na –
- (a) muxaka wa mfanelo;
  - (b) nkoka wa xikongomelo xa xipimelo xelexo;
  - (c) muxaka na vukulu bya xipimelo xelexo;
  - (d) vuxaka exikarhi ka xipimelo na xikongomelo xa xona; na
  - (e) maendlelo man'wana lama nga ri ki na swipimelo ngopfu yo fikelela xikongomelo xelexo.
- (2) Handle ka laha swi nyikiweke eka xiyengentsongo xa (1) kumbe eka kululamisela kwihi na kwihi ka Vumbiwa leri, ku hava nawu lowu wu faneleke ku veka swipimelo eka mfanelo yihi na yihi leyi nga ndzeni ka Nawumbisi wa Timfanelo.

Swiyimo swa xihatla

37. (1) Xiyimo xa xihatla xi nga vikiwa ntsena hi ku landza Nawu wa Palamende na ntsena loko –
- (a) vutomi bya rixaka byi xungetiwa hi nyimpi, ku ngheneriwa hi valala, ku pfukeriwa hi mfumo wa vanhu, mikitsikitsi, khombo ra ntumbuluko, kumbe khombo rin'wana ehenhla ka vanhu va tiko; na

KAVANYISA KA 2: NAWUMBISI WA TIMFANELO

- (b) leswaku xitiviso xa boha ku vuyisa ku rhula na ntshamiseko.
- (2) Xitiviso xa mfumo xa xihatla, na milawu yihi kumbe yihi leyi bohiwaka kumbe xiendlo xin'wana lexi tekiweke hi ku landza xileriso xexo, xi nga tirha ntsena -
- (a) hi ku langutela swa le mahlweni; na
- (b) ku nga hundzisi 21 wa masiku ku sukela hi siku ra xitiviso, handle ka loko Palamende ya Tiko yi boha ku engetela nkarhi wa xitiviso xexo. Palamende yi nga ha boha ku engetela nkarhi wa xitiviso xa xiyimo xa xihatla ku fikela nkarhi lowu nga tluriki tin'hweti tinharhu hi nkarhi wun'we. Ku engeteriwa ko sungula ka xitiviso xa xiyimo xa khombo ku fanele ku va hi xibohe lexi seketeriweke hi vhoti ya swirho swa Palamende. Ku engeteriwa kwihi na kwihi loku landzelaka ku fanele ku va hi xibohe lexi tekiweke hi nseketele wa vhoti ya kwalomu ka 60 wa tipesente ta swirho swa Palamende. Ntwanano hi ku landza ndzimana leyi wu nga amukeriwa ntsena endzhaku ka njhekanjhekisano wa mani na mani ePalamende.
- (3) Khoto yihi na yihi leyi nga na vuswikoti yi nga teka xibohe hi ntiyiso wa -
- (a) xitiviso xa xiyimo xa xihatla;
- (b) ku engeteriwa kwihi na kwihi ka nkarhi wa xitiviso xa xiyimo xa xihatla; kumbe
- (c) milawu yihi na yihi leyi vekiweke, kumbe xiendlo xin'wana lexi endlwiweke, hi mbuyelo wa xitiviso xa xiyimo xa xihatla.
- (4) Milawu yihi na yihi leyi vekiweke hi xivangelo xo va ku vikiwile xiyimo xa xihatla yi nga ha hambuka eka Nawumbisi wa Timfanelo ntsena ku fikela laha -
- (a) ku hambuka koloko ku lavekaka ntsena hikwalaho ka xihatla xelexo naswona;
- (b) milawu leyi -
- (i) yi fambelanaka na swibohe swa Riphabliki ku ya hi nawu wa matiko ya misava leri tirhaka eka swiyimo swa xihatla;
- (ii) yi landzelelaka xiyengentsongo xa (5); na
- (iii) yi kandziyisiwa eka Gazette ya Mfumo hi xihatla loko ya ha ku pasisiwa.
- (5) Ku hava Nawu wa Palamende lowu nyikaka matimba leswaku ku vikiwa xiyimo xa xihatla, naswona ku hava milawu leyi endlwiweke kumbe goza rin'wana leri tekiweke hi xivangelo xa xitiviso, wu nga pfumelela kumbe ku nyika mpfumelelo -
- (a) wo rivaleriwa ka mfumo, kumbe munhu wihi na wihi, hi ku landzelela xiendlo xo ka xi nga ri enawini;
- (b) ku hambuka kwihi na kwihi eka xiyenge lexi; kumbe
- (c) ku langutela ehansi kwihi na kwihi eka xiyenge lexi bohiweke eka kholomo ya

1 ya Tafula ra Timfanelo to ka ti nga Languteri Ehansi, ku fikea eka xiyimo lexi kombisiweke eka kholomo ya 3 ya Tafula.

Nxaxamelo wa Timfanelo to ka ti nga Languteri Ehansi

1 Nomboro ya xiyenge	2 Nhlokomhaka ya xiyenge	3 ku fikela laha mfanelo yi sirheleriweke
9	Ndzingano	Hi ku languta xihlawuhlawu ku ya hi rixaka, muhlovo kumbe laha u humaka kona, rimbewu, vukhongeri kumbe ririmi
10	ndzhuti wa vumunhu	Hinkwaswo
11	Vutomi	Hinkwaswo
12	Ntshunxeko na nhlayiseko wa munhu	Hi ku langutisa xiyengentsongo xa 1 (d) na (e) na 2 (c)
13	Vuhlonga, timhaka ta vuhlonga na ku tirha hi ku sindzisiwa	Hi ku langutisa vuhlonga na timhaka ta vuhlonga
28	Vana	Hi ku langutisa: - xiyengentsongo xa 1 (d) na (e); - timfanelo ta tindzimanantsongo ta (i) na (ii) ta xiyengentsongo xa (1) (g); na - xiyengentsongo xa (1) (i) hi ku langutisa vana lavanga na 15 wa malembe kumbe ehansi.

KAVANYISA KA 2: NAWUMBISI WA TIMFANELO

1 Nomboro ya xiyenge	2 Nhlokomhaka ya xiyenge	3 ku fikela laha mfanelo yi sirheleriweke
35	Vanhu lava khomiweke, ku pfalleriwa no hehliwa	Hi ku langutisa: - xiyengentsongo xa (1) (a), (b) na (c) na (2) (d); - timfanelo eka tindzimana ta (a) ku fika eka (o) ta xiyengentsongo xa (3), ku nga katsiwi ndzimana ya (4); na - xiyengentsongo xa (5) mayelana no ka ku nga katsiwi vumbhoni loko ku amukeriwa vumbhoni swi nga ta endla leswaku nandzu wu nga fambi kahle.

- (6) Loko munhu wihi na wihi a pfalleriwa handle ko tengisiwa hikokwalaho ko hungutiwa ka timfanelo endzhaku ka ku vikiwa ka xiyimo xa xihatla, swipimelo leswi swi landzelaka swi fanele ku landzeleriwa -
- Ku fanele ku tihlanganiwa na munhu lonkulu loyi a nga xirho xa ndyangu kumbe nakulobye wa mubohiwa hi xihatla, na ku va tivisa leswaku munhu yaloye u pfalleriwile.
  - Xitiviso xi fanele ku hangalasiwa eka Gazete ya Mfumo ya tiko ku nga si hela masiku ya ntlanu munhu yoloye a pfalleriwile, xi fanele ku vula vito ra mubohiwa na ndhawa laha a pfalleriweke kona no vula magoza ya xiyimo xa xihatla lama munhu yoloye a pfalleriweke ha wona.
  - Mubohiwa u fanele ku pfumeleriwa ku langha, no va a endzeriwa hi mutirhi wa swa rihanyu nkarhi wihi na wihi lowu amukelekaka,;
  - Mubohiwa u fanele ku pfumeleriwa ku langha, no va a endzeriwa hi muyimeri wa nawu nkarhi wihi na wihi;
  - Khoto yi fanele yi kambisisa nakambe ku pfalleriwa koloko hi xihatla hi lexi kotekaka, kambe ku nga si hundza masiku ya 10 endzhaku ka loko munhu yoloye a pfalleriwile, naswona khoto yi fanele ku ntshunxa mubohiwa handle ko tengisiwa handle ka loko ku pfalleriwa koloko ku laveka ku endlela ku vuyisa xiyimo xa ku rhula na nawu.
  - Mubohiwa la nga ntshunxiwiki hi ku landza mpfuxeto wa ndzimana ya (e), kumbe la nga ntshunxiwiki hi ku landza ku pfuxetiwa ehansi ka ndzimana leyi, a nga endla xikombelo ekhoto xa ku pfuxetiwa ku ya emahlweni ka ku bohiwa nkarhi wun'wana na wun'wana endzhaku ka loko masiku ya 10 ya hundzile hi mpfuka ka mbalango lowu hundzeke, naswona, khoto yi fanele ku

- ntshunxa mubohiwa yoleyo handle ka loko swa ha laveka ku yisa emahlweni ku pfaleriwa koloko ku endlela ku vuyisa nawu na ku rhula.
- (g) Mubohiwa u fanele ku pfumeleriwa ku va ekhoto yihi na yihi leyi kambisisaka ku pfaleriwa ka yena, ku yimeriwa hi mutirhi wa swa nawu eku tengisiweni koloko, na ku endla vuyimeri eka ku phikizana no yisiwa emahlweni ka ku pfaleriwa ka yena.
- (h) Mfumo wu fanele ku nyika khoto swivangelo swo tsariwa ku hlamusela ku lulama ka ku yisiwa emahlweni ko pfaleriwa ka munhu yoloye, naswona wu fanele ku nyika mubohiwa yoleyo khopi ya swivangelo sweswo eka hi masiku lama nga riki hansi ka mambirhi khoto yi nga si kambisisa ku pfaleriwa ka yena.
- (7) Loko khoto yi ntshunxa mubohiwa , munhu yoloye a nga ha pfaleriwi nakambe hi swivangelo swo fana na sweswo handle ka loko mfumo wu rhanga wu kombisa khoto xivangelo xo twisiseka xo va munhu yoloye a pfaleriwa nakambe.
- (8) Swiyengentsongo swa (6) na (7) a swi tirhi eka vanhu lava nga riki vaaka-tiko va Afrika-Dzonga naswona lava va pfaleriweke hikokwalaho ka nyimpi ya matlhari ya matiko ya misava. Ematshan'wini ya swona, mfumo wu fanele ku landza swipimelo leswi bohaka Riphabliki ku ya hi nawu wa matiko ya misava wo komba vumunhu hi tlhelo ra ku pfaleriwa ka vanhu valavo.

Ku sindzisa timfanelo

38. Un'wana na un'wana eka xiyenge lexi u na mfanelo yo tihlanganisa na khoto leyi faneleke, a koxa leswaku mfanelo leyi hlamuseriweke eka Nawumbisi wa Timfanelo wu kavanyetiwile kumbe ku xungetiwa, kutani khoto yi nga ha nyika ku pfuneka loku faneleke, ku katsa na ku hlamusela timfanelo. Vanhu lava nga tihlanganisaka na khoto i –
- (a) mani na mani la yimelaka ku pfuneka ka yena n'wini;
- (b) mani na mani la yimelaka un'wana la nga swi kotiki ku tiyimela hi yexe;
- (c) munhu wihi na wihi la swi endlaka tanihi xirho xa, kumbe hi ku yimela ntlawa kumbe ntlawa wa vanhu;
- (d) munhu wihi na wihi la yimelaka ku navela ka vanhu; na
- (e) nhlngano lowu yimelaka ku navela ka swirho swa wona.

Nhlamuselo ya Nawumbisi wa Timfanelo

39. (1) Loko yi hlamusela Nawumbisi wa Timfanelo, khoto, huvo yo hlawuleka kumbe foramu –
- (a) yi fanele ku yisa emahlweni mikhuva leyi endlaka vanhu lava nga erivaleni va xidemokrasi lexi simekiweke eka ku xixima vumunhu, ndzingano na ntshunxeko;
  - (b) yi fanele ku tekela enhlokweni nawu wa matiko ya misava; naswona
  - (c) yi nga ha tekela enhlokweni nawu wa matiko mambe.
- (2) Loko ku hlamuseriwa milawu yihi na yihi, na le ku endlweni ka nawu wa ntolovelo kumbe nawu wa xintu, khoto yin'wana na yin'wana, huvo yo hlawuleka kumbe foramu yi fanele ku yisa emahlweni moya na swikongomelo swa Nawumbisi wa Timfanelo.
- (3) Nawumbisi wa Timfanelo a wu arisi ku va kona ka timfanelo tihi na tihi tin'wana kumbe ntshuxeko lowu amukeriweke kumbe wu nyikiweke hi nawu wa ntolovelo, nawu wa xintu kumbe milawu leyi vekiweke, ku fikela laha yi yelanaka kona na Nawumbisi lowu.

KAVANYISA KA 3

MFUMO WA NTIRHISANO

Mfumo wa Riphabliki

40. (1) Eka Riphabliki, mfumo wu vumbiwe tanihi mfumo wa tiko, swiyenge swa Swifundzankulu na swa mimfumo ya miganga leyo hlawuleka, leyi tiyimeleke no tirhisana.
- (2) Swiyenge hinkwaswo swa mfumo swi fanele ku xixima no landzelela milawu eka Kavanyisa loku naswona swi fanele ku tirha migingiriko ya swona ku ya hi swipimelo leswi vekiweke hi Kavanyisa loku.

Misinya ya mfumo wa ntirhisano na vuxaka bya le ndzeni ka mfumo

41. (1) Swiyenge hinkwaswo swa mfumo na swirho hinkwaswo swa mfumo eka xiyenge swi fanele ku -
- (a) ku hlayisa ku rhula, vun'we bya rixaka na ku va Riphabliki ri nga aviwi hi le xikarhi;
  - (b) ku tiyisisa nhlayiseko wa vanhu va Riphabliki;
  - (c) ku nyika mfumo lowu pfunaka,wo va erivaleni, wa vutihlamuleri na lowu hlanganeke eka Riphabliki hinkwaro;
  - (d) ku tshembeka eka Vumbiwa, Riphabliki, na vanhu va rona;
  - (e) ku hlonipha xiyimo xa vumbiwa, swivandla, matimba na mitirho ya mfumo eka swiyenge leswin'wana;
  - (f) ku va swi nga teki matimba wahi na wahi kumbe ntirho handle ka leyi swi nga nyikiwa yona hi ku landza Vumbiwa;
  - (g) ku tirhisa matimba ya swona na ku endla mitirho ya swona hi mukhuva lowu wu nga ngheneleleki eka misava, mitirho kumbe nhlango wa mavandla ya mfumo eka xiyenge xin'wana; na
  - (h) ku tirhisana swin'we na van'wana hi ku tshembhana loku ringanaka na ku tshembhana ka kahle hi -
    - (i) hi kusindzisa vuxaka bya kahle;
    - (ii) hi ku pfunana no seketelana na van'wana;
    - (iii) hi ku tivisana na van'wana hi, na ku tihlanganisa na van'wana, eka timhaka leti hi ti tsakelaka ku ringana;

KAVANYISA KA 3: MFUMO WA NTIRHISANO

- (iv) hi ku hlhanganyeta swiendlo swa swona na milawu leyi vekikeke ya swona; na
  - (v) hi ku namarhela eka maendlelo lama ku twananiweke ha wona; na.
  - (vi) ku papalata swiendlo swa nawu ehenhla ka van'wana.
- (2) Nawu wa Palamende wu fanele ku -
- (a) ku simeka no endla makungu ya swivumbeko na mavandla yo endlela ku yisa emahlweni no olovisa vuxaka exikarhi ka mimfumo; na ku
  - (b) endla leswaku ku va na tindlela na maendlelo ya kahle yo kondletela ku herisa madzolonga ya mafumelo yan'we.
- (3) Xirho xa mfumo lexi khumbekaka eka nkwetlembetano wa le ndzeni ka mfumo xi fanele ku endla matshalatshala hinkwawo lama kotekaka yo herisa nkwetlembetano wolowo hi ku tirhisa matirhelo na maendlelo lama ya lulamiseriweke xikongomelo xolexo, naswona xi fanele ku tirhisa tindlela hinkwato to lulamisa xi nga si titshineta ekhoto leswaku yi oloxa nkwetlembetano wolowo.
- (4) Loko khoto yi nga eneriseki leswaku swilaveko swa xiyengentsongo xa (3) swi fikeleriwile, yi nga ha ttherisela nkwetlembetano eka swirho swa mfumo leswi khumbekaka.

KAVANYISA KA 4

PALAMENDE

Mavumbiwele ya Palamende

42. (1) Palamende yi vumbiwa hi –
- (a) PalamendeNhlengeletano ya Tiko; na
  - (b) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu.
- (2) Palamende ya Tiko na Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu swi ngenisa xandla eka endlelo ro veka milawu hi mukhuva lowu wu hlamuseriweke eka Vumbiwa.
- (3) Palamende ya Tiko yi hlawuleriwile ku yimela vanhu no tiyisisa mfumo hi vanhu ku ya hi Vumbiwa. Yi endla leswi hi ku hlawula Presidente, hi ku endla leswaku ku va na foramu ya rixaka leswaku yi ta tekela enhlokweni timhaka ta mfumo, hi ku pfumelela milawu na hi ku langutisisa migingiriko ya huvo.
- (4) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi yimela Swifundzankulu ku vona leswaku swilaveko swa Swifundzankulu swi tekeriwa enhlokweni eka xiyimo xa tiko hinkwaro xa mfumo. Leswi yi swi endla ngopfungopfu hi ku ngenela eka endlelo ra tiko ro veka milawu na hi ku endla leswaku ku va na foramu ya rixaka yo va tiko ri kambisisa timhaka leti khumbhaka Swifundzankulu.
- (5) Presidente a nga ha rhamba Palamende eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi na wihi ku endlela ku tirha ntirho wo hlawuleka.
- (6) Palamende yi hlengeletana eKapa, kambe Nawu wa Palamende lowu endliweke hi ku landza xiyenge xa 76(1) na (5) wu nga ha veka leswaku Palamende yi hlengeletana kun'wana.

Matimba ya Riphabliki yo endla Milawu

43. Eka Riphabliki, matimba yo endla milawu –
- (a) eka xiyimo xa mfumo wa tiko hinkwaro yi haverisiwile Palamende, tanihi laha swi hlamuseriwaka eka xiyenge xa 44;
  - (b) eka xiyimo xa mfumo wa Swifundzankulu yi haverisiwile tiPalamende ta swifundzankulu, tanihi laha swi hlamuseriweke eka xiyenge xa 104; naswona
  - (c) eka xiyimo xa mimfumo ya miganga yi haverisiwile Tihuvo ta Timasipala, tanihi laha swi hlamuseriweke hakona eka xiyenge xa 156.

Matimba yo endla milawu ya tiko

44. (1) Matimba yo endla milawu ya tiko tani hilaha ma nyikeweke Palamende –
- (a) yi nyika Nhlengeletano ya Tiko matimba –
    - (i) yo hundzuluxa Vumbiwa;
    - (ii) yo pasisa milawu ya mayelana na mhaka yihi na yihi, ku katsa na mhaka leyi welaka endzeni ka ndhawu ya mitirho leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 4, kambe ku nga katsiwi, ku ya hi xiyengentsongo xa (2), na mhaka leyi welaka eka tindhawu ya mitirho ta Xedulu ya 5; na
    - (iii) ku avela matimba yo endla milawu yihi na yihi ya yona, handle ka matimba yo hundzuluxa Vumbiwa, eka huvo yihi na yihi yo endla milawu eka xiyenge xin'wana xa mfumo; na
  - (b) ku nyika Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu matimba –
    - (i) yo ngenisa xandla eku hundzuluxiweni ka Vumbiwa, hi ku landza xiyenge xa 74;
    - (ii) yo pasisa hi ku landza xiyenge xa 76, milawu yo endliwa hi mayelana na mhaka yihi na yihi leyi welaka endzeni ka tindhawu ya mitirho leti longoloxiweke eka Xedulu ya 4, na mhaka yin'wana yihi na yihi leyi laviwaka hi Vumbiwa leswaku yi pasisiwa hi ku landza xiyenge xa 76; na
    - (iii) ku kambisisa, hi ku landza xiyenge xa 75, milawu yihi na yihi yin'wana leyi pasisiweke hi Palamende ya Tiko.
- (2) Palamende yi nga nghenelela hi ku pasisa milawu hi ku landza xiyenge xa 76 (1), hi tlhelo ra mhaka leyi welaka eka ndhawu ya mitirho leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 5, loko swi fanerile –
- (a) ku hlayisa nhlayiseko wa rixaka;
  - (b) ku hlayisa vun'we bya ikhonomi;
  - (c) ku hlayisa swiyimo swa le hansi leswi lavekaka swa nkoka swa rixaka;
  - (d) ku tumbuluxa mimpimo ya minimamu leyi lavekaka eka ku nyika vukorhokeri; kumbe
  - (e) ku sivela magoza lama nga twaleki ku va ma tekiwa hi xifundzankulu, lama nga onhiselaka swilaveko swa xifundzankulu xin'wana, kumbe eka tiko hinkwaro.
- (3) Milawu mayelana na mhaka yo twala leyi faneleke ku va, kumbe leyi va ka kona hikwalaho ka, ku tirhisiwa ka kahle ka matimba mayelana na mhaka yihi na yihi leyi longoloxiweke eka Xedulu xa 4, ku endlela swikongomelo hinkwaswo, i milawu leyi khumbhaka mhaka leyi longoloxiweke eka Xedulu xa4.

- (4) Loko yi ri karhi yi tirhisa matimba ya yona yo endla milawu, Palamende yi bohiwa ntsena hi Vumbiwa, kutani yi fanele ku tirha hi ku landza, na hi ku tirhela endzeni ka swipimelo swa Vumbiwa.

Milawu leyi hlangeriweke na swileriso na tikomiti to hlangeriwa

45. (1) Nhlengeletano ya Tiko Palamendena Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ti fanele ku simeka Komiti leyi hlangeke ya milawu ku endla milawu na swileriso leswi khumbhaka mitirho leyi hlangeke ya nhlango na Huvo, ku katsa milawu na swileriso –
- (a) ku kuma maendlelo yo kondletela endlelo ra milawu, ku katsa na ku veka mpimo wa nkarhi wo hetisa goza rihi na rihi eka endlelo rero;
  - (b) ku simeka tikomiti leti hlangeke leti vumbiweke hi vayimeri ku suka eka Nhlengeletano ya Tiko na Huvo ku endlela ku kana no endla swiviko hi Milawumbisi leyi languteriweke eka swiyenge swa 74 na 75 leyi nga hlamuseriwa eka komiti yaleyo;
  - (c) ku simeka Komiti leyi hlangeke yo pfuxeta Vumbiwa hi lembe na
  - (d) ku lawula ntirho wa –
    - (i) komiti leyi hlangeke ya milawu ya mafambiselo;
    - (ii) komiti yo Lamula
    - (iii) komiti yo pfuxeta vumbiwa; na
    - (iv) tikomiti tihhi na tihhi leti hlangeke leti simekiweke hi ku landza ndzimana ya (b).
- (2) Swirho swa Khabinete, swirho swa PalamendeNhlengeletano ya Tiko na vurhumiwa bya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu swi na mikateko yo fana na nsindziso emahlweni ka Komiti ya nhlengelo ya Palamende na Huvo tanihi leswi a va ri na swona khale emahlweni ka Palamende na Huvo.

Nhlengeletano ya Tiko

Mavumbelo na nhlawulo

46. (1) NhlengeletanoPalamende ya Tiko yi vumbiwa hi nhlayo leyi nga ri ki hansi ka 350 na leyi nga tluriki 400 wa vavasati na vavanuna lava nga hlawuriwa tanihi swirho hi ku landza endlelo ra nhlawulo leri –
- (a) vekweke hi milawu ya tiko;

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (b) yi simekiweke ehenhla ka nongoloko wun'we wa vavhoti;
  - (c) nyikaka ku ringanela ku vhota ku va eka vukhale bya 18 wa malembe; no
  - (d) fikelelaka vuyimeri lebyi piwaka ku ya hi nhlayo hi ku angarhela.
- (2) Nawu wa Palamende wu fanele ku nyika endlelo ro kumisisa nhlayo ya swirho swa Palamende ya Tiko.

[Xiyengentsongo xa x. 1 xi cinciwile hi xa x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume wa 2003 na hi xa x. 1 xa Nawu wa Cinca Vumbiwa wa Vukhumentlhanu wa 2008]

Vuxirho

47. (1) Muaka-tiko un'wana na un'wana la ringaneleke ku vhotela PalamendeNhlengeletano ya Tiko u na mfanelo yo va xirho xa Nhlengeletano ya Tiko, handle ka –
- (a) munhu wihi na wihi la thoriweke hi, kumbe la tirhaka eka mfumo no amukela muholo wa ntirho wolowo handle ka –
    - (i) Presidente, Xandla xa Presidente Vaholobye na Swandla swa Vaholobye; na
    - (ii) vinyi van'wana va tihofisi; lava mitirho ya vona yi fambelanaka na mitirho ya xirho xa Palamende, naswona yi va yi vuriwile ku va yi fambelana na mitirho yeleyo hi milawu ya tiko;
  - (b) varhumiwa wa nkarhi hinkwawo va Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, kumbe swirho swa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu kumbe Huvo ya Masipala;
  - (c) lava nga na swikeleti lava nga kumangiki ku pfuneka;
  - (d) munhu wihi na wihi la vuriweke ku va a nga tsakanga emiehleketweni hi khoto ya laha Riphabliki; kumbe
  - (e) munhu wihi na wihi loyi, endzhaku ka loko xiyenge lexi xi sungurile ku tirha, a boheriwile nandzu no gweviwa ku pfalleriwa ekhotsweni ku tlula 12 wa tin'hweti handle ka ku tihlawulela ndziho, hambu ku ri laha Riphabliki kumbe ehandle ka Riphabliki, kambe ku hava munhu la nga tekiwaka tanihi loko a gweviwile ku kondza xikombelo ehenhla ko bohiwa koloko kumbe xigwevo xi vekiwile, kumbe ku kondza nkarhi wo endla xikombelo wu hela. Ku va ku nga ha enetiwi swilaveko ku ya hi ndzimana leyi ku hela endzhaku ka ntlhanu wa malembe endzhaku ka loko xigwevo xi herile.
- (2) Munhu la nga riki na mfanelo yo va xirho xa Palamende hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(a) kumbe (b) a nga va muyimelakulangwa wa Nhlengeletano ya Tiko, ku ya hi swipimelo swihi na swihi kumbe matshamelo ya timhaka lama ya simekiweke hi milawu leyi vekiweke ya tiko.

- (3) Munhu u lahlekeriwa hi vuxirho bya Palamende ya Tiko loko munhu yoloye –
  - (a) a va a nga ha ri na mfanelo; kumbe
  - (b) a xwa eka Palamende handle ka mpfumelelo eka swiyimo leswi milawu ya mafambiselo ya PalamendeNhlengeletano ya Tiko yi vekaka ku lahlekeriwa hi vuxirho; kumbe
  - (c) ku yima ku va xirho xa nhlngano lowu n’wi hlawuleke ku va xirho xa PalamendeNhlengeletano ya Tiko.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi x. 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume wa 2003 na x. 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume ntlhanu wa 2008.]

- (4) Swivandla eka Palamende ya Tiko swi fanele ku siviwa hi ku landza milawu ya tiko.

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso

48. Loko swirho swa Palamende ya Tiko swi nga si sungula ku tirha mitirho ya swona ePalamende, swi fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka ka swona eka Riphabliki na ku xixima Vumbiwa, ku ya hi Xedulu ya 2.

Nkarhi wo tirha wa PalamendeNhlengeletano ya Tiko

49. (1) PalamendeNhlengeletano ya Tiko yi hlawuriwa ku tirha nkarhi wa ntlhanu wa malembe.
- (2) Loko PalamendeNhlengelatno ya Tiko yi herisiwa hi ku landza xiyenge xa 50, kumbe loko nkarhi wa yona wo tirha wu hela, Presidente, hi xitiviso, u fanele ku vitana no veka masiku ya nhlawulo, lama faneleke ku va kona ku nga si hela 90 wa masiku ku sukela eka siku leri PalamendeNhlengeletano ya Tiko yi herisiwile harona, kumbe ku herile nkarhi wa yona. Xitiviso xo ramba na ku veka masiku ya nhlawulo swi nga humesiwa ku nga si kumbe endzhaku ka ku hela ka nkarhi wa Palamende.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunthlanu wa 1999]

- (3) Loko mbuyelo wa nhlawulo wa Palamende ya Tiko wo ka wu nga tivisiwi hi nkarhi lowu wu vekikeke hi ku landza xiyenge xa 190 kumbe loko nhlawulo wu bakanyiwa hi khoto, Presidente, hi xitiviso, u fanele ku vitana no veka masiku ya nhlawulo wun’wana, lowu wu fanelaka ku va kona ku nga si hela 90 wa masiku endzhaku ka ku hela ka nkarhi wolowo kumbe siku leri nhlawulo wu bakanyiweke harona.
- (4) Palamende ya Tiko yi tshama yi ri na vuswikoti byo tirha ku sukela eka nkarhi wo herisiwa ka yona, kumbe loko ku hela nkarhi wa yona wo tirha, ku fikela siku leri thhandlamiwaka hi siku ro sungula ro vhotela Palamende leyi landzelaka.

Ku herisiwa ka Nhlengeletano ya Tiko ku nga si hela nkarhi wa yona wo tirha

50. (1) Presidente u fanele ku herisa Palamende ya Tiko loko –
- (a) Nhlengeletano ya Milawu yi amukerile xiboho xo yi herisa, lexi seketeriweke hi vhoti ya vunyingi bya swirho swa wona; na
  - (b) loko ku hele malembe manharhu ku sukela loko Palamende yi hlawuriwile.
- (2) Presidente wo Khomela u fanele ku herisa Palamende ya Tiko loko -
- (a) ku ri na xivandla xa ntirho wa Presidente; na
  - (b) loko Palamende yi tsandzeka ku hlawula Presidente un'wana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ka loko xivandla xelexo xi endlekile.

Mitshamo na mikarhi yo wisa

51. (1) Endzhaku ka nhlawulo, ntshamo wo sungula wa Palamende wu fanele ku va kona hi nkarhi na hi siku leri vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kambe ku nga si hela masiku ya 14 endzhaku ka loko ku tivisiwile mbuyelo wa nhlawulo. Palamende yi nga ha veka nkarhi na ku leha ka nkarhi wa mintshamo ya yona leyin'wana na ka minkarhi ya yona yo wisa.

[Xiyengentsongo xa (1) xi siviwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (2) Presidente a nga ha vitana PalamendeNhlengeletano ya Tiko, eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi na wihi ku endlela ku tirha mitirho yo hlawuleka.
- (3) Mitshamo ya PalamendeNhlenegletano ya Tiko ya pfumeleriwa etindhawini tin'wana handle ka laha ku hlengeletanaka Palamende ntsena hi swivangelo swa swilaveko swa vanhu va tiko, vuhlayiseki na ku tirheka, naswona loko swi endleriwile makungu eka milawu ya mafambiselo ya Nhlengeletano ya Tiko.

Xipikara na Xandla xa Xipikira

52. (1) Eka ntshamo wo sungula endzhaku ko hlawuriwa ka yona, kumbe loko swi laveka ku endlela ku siva xivandla, PalamendeNhlengeletano ya Tiko yi fanele ku hlawula Xipikara na Xandla xa Xipikira vo huma exikarhi ka swirho swa yona.
- (2) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku va mufambisi eku hlawuriweni ka Xipikara, kumbe a veka muavanyisi un'wana ku endla tano. Xipikara u va mufambisi eku hlawuriweni ka Xandla xa Xipikira.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (3) Endlelo leri ri hlamuseriwaka eka Xiphemu xa A kumbe Xedulu ya 3 ra tirha eku hlawuriweni ka Xipikara na Xandla xa Xipikara.
- (4) PalamendeNhlengeletano ya Tiko yi nga ha susa Xipikara kumbe Xandla xa Xipikara entirhweni hi xiboho. Vunyingi bya swirho swa Palamende byi fanele ku va kona loko xiboho xelexo xi amukeriwa.
- (5) Hi ku landza milawu ya yona ya mafambiselo, Palamende ya Tiko yi nga ha hlawula eka swirho swa yona vatirhela-tiko van'wana vo fambisa ku pfuneta Xipikara na Xandla xa Xipikara.

Swiboho

53. (1) Handle ka laha Vumbiwa byi hlamuselaka hi ndlela yin'wana –
  - (a) vunyingi bya swirho swa PalamendeNhlengeletano ya Tiko swi fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka Nawumbisi kumbe ku cinciwa ka Nawumbisi;
  - (b) swirho swa n'we-xa-nharhu kumbe ku tlula swi fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka mhaka yihi na yihi leyi nga mahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko; naswona
  - (c) swivutiso hinkwaswo leswi nga emahlweni ka Palamende swi bohiwa hi vunyingi bya tivhoti leti hoxiweke.
- (2) Xirho lexi xi fambisaka xa Palamende ya Tiko xi hava vhoti yo kanela, kambe –
  - (a) xi fanele ku hoxa vhoti yo tsema timhaka loko ku ri na nhlayo yo ringanana ya tivhoti eka matlhelo ha mambirhi ya mhaka leyi kaneriwaka; naswona
  - (b) xi nga ha hoxa vhoti yo kanela loko mhaka yi fanele ku tsemiwa hi ku seketela ka vhoti ya mbirhixanharhu kumbe ku tlula ya swirho swa Nhlengeletano ya Tiko.

Timfanelo ta swirho swin'wana swa Khabinete na Swandla swa Vaholobyе eka Palamende ya Tiko

54. Presidente na xirho xihlala na xihlala xa Khabinete kumbe Xandla xihlala na xihlala xa Holobyе lexi nga riki xirho xa Palamende ya Tiko yo endla Milawu va nga ha va kona, naswona va nga ha vulavula eka Nhlengeletano ya Tiko, kambe a va fanelanga ku vhoti.

[X.54 xi siviwile hi x. 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

Matimba ya Palamende ya Tiko

55. (1) Eku tirhiseni ka yona ka matimba ya yona yo endla milawu, Palamende ya Rixaka yi nga –
- (a) kambisisa, ku pasisa, ku hundzuluxa no ala milawu yihi na yihi leyi vekiweke leyi nga mahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko; na
  - (b) ku sungula kumbe ku lulamisa milawu, handle ka Milawumbisi ya timali.
- (2) Palamende ya Tiko yi fanele ku endla makungu ya matirhelo –
- (a) swo vonisisa leswaku swirho hinkwaswo swa mfumo swo tirha makungu eka xiyenge xa tiko xa mfumo swi na vutihlamuleri eka yona; na
  - (b) ku hlayisa vulanguteri ehenhla ka –
    - (i) ku tirhisiwa ka matimba ya ku tirha makungu ya tiko, ku katsa na ku endla leswaku milawu yi tirhisiwa; na
    - (ii) xirho xihhi na xihhi xa mfumo.

Vumbhoni kumbe mahungu emahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko

56. Nhlengeletano ya Tiko kumbe yin'wana ya tikomiti ta yona yi nga ha –
- (a) vitana munhu wihi na wihi ku tivonakisa emahlweni ka yona ku nyika vumbhoni byo hlambanyisa lebyi tiyisisiweke kumbe ku va a humesa matsalwa;
  - (b) lava leswaku munhu wihi na wihi kumbe vandla ri vika eka yona;
  - (c) hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe milawu ya mafambiselo, ku sindzisa munhu wihi na wihi kumbe vandla ku landzelela samanisi kumbe xilaveko hi ku landza ndzimana ya (a) kumbe ya (b); na
  - (d) ku amukela swivilelo, vuyimeri kumbe swikombelo swo huma eka vanhu vahi na vahi kumbe mavandla lama khumbekaka.

Malulamiso la le ndzeni, mafambiselo na maendlelo ya Nhlengeletano ya Tiko

57. (1) Nhlengeletano ya Tiko yi nga ha –
- (a) boha no lawula mindzulamiso ya yona ya mafambiselo ya le ndzeni, maendlelo na makanelelo; na
  - (b) ku endla milawu ya mafambiselo leyi khumbhaka ntirho wa yona, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni Xidemokrasi xa vuyimeri na ku ngehenela eka ku veka milawu, vutihlamuleri, ku tirhela erivaleni na ku ngenisa vanhu ya tiko.

- (2) Milawu na mafambiselo ya nhlengeltanoya Tiko yi fanele ku endla makungu ya -
- ku simekiwa, ku vumbiwa, matimba, mitirho, maendlelo na ku leha ka nkarhi wo tirha ka tikomiti ta yona;
  - ya ku ngenela eka makanelwa ya Nhlengeletano ya Milawu na tikomiti ta yona hinkwato ta Minhlangano leyi ntsongo ya tipolitiki leyi yimeriweke eka Nhlengeletano ya Tiko, hi endlelo leri landzaka xidemokrasi;
  - ku pfuniwa hi tlhelo ra timali na hi mafambiselo ka ntlawa wun'wana na wun'wana wa tipolitiki leri wu yimeriweke eka Nhlengeleto ya Tiko, hi ku ya hi mpimo wa vuyimeri bya wona, ku endlela leswaku ntlawa wun'wana na wun'wana na murhangeri wa wona va kota ku tirha mitirho ya vona ya Nhlengeleto ya Tiko hi ku hetiseka; na
  - ku amukeriwa ka murhangeri wa Nhlengano lowukulu swinene wo kaneta eka Nhlengeletano ya Milawu tanihi Murhangeri wa Vukaneti.

Xifundzho

58. (1) Swirho swa Khabinete, Swandla swa Vaholobye na swirho swa Nhlengeletano ya Tiko –
- swi na ntshunxeko wo vulavula eka Nhlengeletano ya Tiko na le ka tikomiti ta yona, ku ya hi milawu ya yona ya mafambiselo; naswona
  - a swi tengiseriwi milandzu ya mbangisano kumbe ya vugevenga, ku khomiwa, ku pfaleriwa ekhotsweni kumbe ku riha ku onhakeriwa ka van'wana hinkwalaho ka –
    - nchumu wihi na wihi lowu va wu vuleke eka, va wu humeseke, kumbe va wu yiseke emahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona; kumbe
    - nchumu wihi na wihi lowu wu paluxiweke hikokwalaho ka leswi va swi vuleke, va swi humeseke emahlweni, kumbe va swi yiseke eka Nhlengeletano ya Tiko kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona.
- (2) Swifundzho swin'wana na misirhelelo ya Nhlengeletano ya Tiko, swirho swa Khabinete na swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi nga ha vekiwa hi milawu ya tiko.
- (3) Miholo, swipfuneto hi timali na swipfuno leswi hakeriwaka swirho swa Nhlengeletano ya Tiko i ndzhwalo lowu rhwariwaka hi Nkwama wa Mali wa Tiko.

Mfikelelo wa vanhu eka, no tinghenisa eka Nhlengeletano ya Tiko

59. (1) Nhlengeletano ya Tiko yi fanele ku –
- olovisa ku tinghenisa ka vanhu eka ku veka milawu na maendlelo man'wana ya Nhlengeletano ya Milawu na tikomiti ta yona; na
  - ku tirha mitirho ya yona hi ndlela leyi nga tumbelangiki, na ku khoma mitshamo ya yona, na leyi ya tikomiti ta yona, ku va swi voniwa hi mani na mani; kambe, magoza laya ringaneleke ya nga tekiwa –
    - yo lawula mfikelelo hi vanhu ya tiko, ku katsa na mfikelelo hi swihangalasangungu, eka Nhlengeletano ya Milawu na tikomiti ta yona; na
    - ku endla makungu yo va ku sechiwa munhu wihi na wihi naswona, laha swi faneleke, ku arisiwa ka ku nghena ka munhu wihi na wihi kumbe ku humeseriwa ehandle.
- (2) Nhlengeletano ya Tiko yi nga ka yi nga aleli vanhu, ku katsa vuhangalasi bya mahungu, ku va kona eka ntshamo wa Komiti handle ka loko swi ri na nhlamuselo yo twala ku endlisa tano eka vaaki va xidematiki.

Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu**Mavumbelo ya Huvo ya Rixaka**

60. (1) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi vumbiwa hi vurhumiwa byin'we byo huma eka xifundzankulu xin'wana na xin'wana lebyi vumbiweke hi varhumiwa va khume.
- (2) Varhumiwa lava va khume i –
- varhumiwa vo hlawuleka va mune va vumbiwaka hi –
    - Holobyenkulu wa xifundzankulu kumbe, loko Holobyenkulu a
    - nga ri kona, xirho xihhi na xihhi xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu lexi vekiweke hi Holobyenkulu ku nga va hi ku angarhela kumbe ku endlela mitirho yo karhi eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu; na
    - varhumiwa van'wana vanharhu vo hlawuleka; na
  - varhumiwa va ntsevu va nkarhi hinkwawo lava thoriweke hi ku landza xiyenge xa 61(2).
- (3) Holobyenkulu wa xifundzankulu, kumbe loko Holobyenkulu a nga ri kona, xirho xa vurhumiwa bya xifundzankulu lexi vekiweke hi Holobyenkulu, xi va murhangeri wa vurhumiwa byelebyo.

Maavelo ya Varhumiwa

61. (1) Minhlango leyi yimeriweke eka mfumo wa milawu ya xifundzankulu yi fanele ku va na varhumiwa eka vurhumiwa bya xifundzankulu ku ya hi endlelo leri vekiweke eka Xipemu xa B xa Xedulu ya 3.
- (2) (a) Ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ya loko ku humesiwile mbuyelo wa nhlawulo wa Huvo yo endla Milawu ya xifundzankulu , Huvo yo endla milawu, yi fanele –
- (i) ku pima, hi ndlela leyi vekiweke hi milawu ya tiko , leswaku i va ngani eka varhumiwa va ntlawa wun'wana na wun'wana lava va faneleke ku va varhumiwa va nkarhi hinkwawo naswona i va ngana lava va faneleke ku va varhumiwa vo hlawuleka; na
- (ii) ku thola varhumiwa valavo va nkarhi hinkwawo hi ku ya hi nhlayo ya lava hlawuriweke va Mihlango yeleyo.
- (b) .....

[Ndzimana ya s (2) yi siviwa hi s. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkaye wa 2002.]

- (3) Milawu ya tiko leyi kombisiweke eka xiyengentsongo (2)(a) yi fanele ku vona ku tekaxiave ka mihlango leyitsongo eka swiphemu swa swirho swa vurhumiwa bya nkarhi hinkwawo kumbe bya nkarhinyana hi ndlela leyi landzelelaka xidimokrasi.
- (4) Huvo yo endla milawu, hi ku pfumelelana na Holobyenkulu na vafambisi va minhlango lava nyikiweke matimba va vuyimeri byo hlawuleka eka vuyimeri bya xifundzankulu, yi fanele ku thola vayimeri vo hlawuleka, tanihi laha swi lavekaka hakona nkarhi na nkarhi, va huma exikarhi ka swirho swa Huvo yo endla milawu.

Varhumiwa va Nkarhi hinkwawo

62. (1) Munhu la hlawuriweke ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo u fanele ku va la nga na mfanelo yo va xirho xa Huvo yo endla ya xifundzankulu.
- (2) Loko munhu la nga xirho xa Huvo yo endla Milawu ya xifundzankulu a thoriwa ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo, munhu yoloye wa yima ku va xirho xa mfumo wa milawu yeleyo.
- (3) Varhumiwa va nkarhi hinkwawo va thoriwa nkarhi wo tirha lowu helaka -
- (a) xikan'we-kan'we loko ku nga si va na ntshamo wo sungula wa Huvo yo endla Milawu ya xifundzankulu endzhaku ko hlawuriwa ka wona loku landzelaka.
- (b) .....

[Ndzimana ya (b) yi tluiriwile hi x. 2 xa Nwumbisi wa ku cincini ka Vumbiwa ka vuKhumemune wa 2008] [Xiyengentsongo xa s (3) xi siviwile hi x.xa 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa ka Vunkaye wa 2002]

- (4) Munhu wa yima ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo loko munhu yoloye –
  - (a) a nga ha ri na mfanelo yo va xirho xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu hikokwalaho ka xivangelo xihhi na xihhi handle ko va a thoriwa ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo;
  - (b) a va xirho xa Khabinete;
  - (c) loko Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi nga ha ri na ku tshembha eka yena kutani u ta vitaniwa a tlhelela endzhaku hi Nhlngano lowu hlawuleke munhu yoloye;
  - (d) a nga ha tshembiwi hi Huvo uyo endla Milawu ya xifundzankulu hi xivangelo xihhi kumbe xihhi kutani a susiwa hi nhlngano lowu n'wi hlawuleke; kumbe
  - (e) a xwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu handle ka mpfumelelo eka matshamelo lama eka wona milawu ya mafambiselo ya Huvo yi vekaka ku lahlekeriwa hi ntirho wo va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo.
- (5) Swivandla swa ntirho exikarhi ka varhumiwa va nkarhi hinkwawo swi fanele ku siviwa hi ku landza milawu ya tiko.
- (6) Loko varhumiwa va nkarhi hinkwawo va nga si sungula ku tirha mitirho ya vona eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, va fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa vutshembeki eka Riphabliki na ku xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu ya 2.

Mitshamo ya Huvo ya Rixaka

63. (1) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha veka minkarhi na ku leha ka minkarhi ya mintshamo ya yona na minkarhi yo wisa.
- (2) Presidente a nga ha vitana Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi na wihi ku endlela ku tirha ntirho wo hlawuleka.
- (3) Mintshamo ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ya pfumeleriwa eka tindhawu tin'wana handle ka laha ku hlangeletanaka Palamende ntsena hi swivangelo swa swilaveko swa vanhu va tiko, vuhlayiseki na ku tirheka, naswona loko swi endleriwile makungu eka milawu ya mafambiselo ya Huvo.

Mutshama Xitulu na Swandla swa Mutshama xitulu

64. (1) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi fanele ku hlawula Mutshama Xitulu na Swandla swa Mutshama Xitulu vambirhi vo huma eka varhumiwa.
- (2) Mutshama Xitulu na un'we wa Swandla swa Mutshama Xitulu va hlawuriwa va huma eka varhumiwa va nkarhi hinkwawo, ku tirha ntlhanu wa malembe handle ka

loko nkarhi wa vona wo tirha tanihi varhumiwa wu hela nkarhi wolowo wu nga si fika.

- (3) Xandla xa Mutshama Xitulu loyi un'wana u hlawuleriwa tirha lembe rin'we, kutani u fanele ku landziwa hi murhumiwa wo huma eka xifundzankulu xin'wana, ku endlela leswaku Swifundzankulu hinkwaswo swi va na nkarhi wo yimeriwa.
- (4) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku fambisa eka ku hlawuriwa ka Mutshami wa Xitulu, kumbe a veka muavanyisi un'wana ku endla tano. Mutshama Xitulu hi yena a fambisaka eka ku hlawuriwa ka Swandla swa Mutshama Xitulu.

[Xiyengentsongo xa 4 xi siviwile hi x 5 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (5) Endlelo leri hlamuseriweke eka Xiphemu xa A Xedulu xa3 ra tirha eka ku hlawuriwa ka Mutshama Xitulu na Swandla swa Mutshama Xitulu.
- (6) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha susa Mutshama Xitulu kumbe Xandla xa Mutshama Xitulu entirhweni.
- (7) Hi ku landza milawu na mafambiselo, Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha hlawula exikarhi ka varhumiwa vatriri wa tihofisi van'wana ku pfuneta Mutshamaxitulu na Swandla swa Vatshamaxitulu.

Swiboho

65. (1) Handle ka laha Vumbiwa byi hlamuselaka hi ndlela yin'wana –
  - (a) xifundzankulu xin'wana na xin'wana xi na vhoti yin'we leyi hoxiwaka hi ku yimela xifundzankulu yi hoxiwaka hi murhangeri wa vurhumiwa bya yona; naswona
  - (b) timhaka hinkwato emahlweni ka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ku twananiwa hatona loko Swifundzankulu swa ntlanu kumbe ku tlula swi vhoti hi ku yima na mhaka yoloye.
- (2) Nawu wa Palamende, lowu vekiweke hi ku ya hi endlelo leri vekiweke ku nga wa hi xiyengentsongo xa (1) kumbe xa (2) swa xiyenge xa 76, wu fanele ku endla makungu ya endlelo ro fanana leri ha rona Swifundzankulu swi nyiketaka matimba eka varhumiwa ku hoxa tivhoti hi ku yimela swona.

Ku hoxa xandla hi swirho swa Huvonkulu ya Rixaka

66. (1) Swirho swa Khabinete na Swandla swa Vaholoby, va nga ha ngenela, naswona va nga vulavula, eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, kambe a va fanelanga ku vhoti.

- (2) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha lava leswaku xirho xa Khabinete, Xandla xa Holoby kumbe mukhomi wa ntirho eka mufambisi wa huvonkulu ya rixaka kumbe ya xifundzankulu a nghena nhlengeletano ya Huvo kumbe ya Komiti ya Huvo.

Ku hoxa xandla hi vayimeri va Mfumo wa Muganga

67. Ku nga ri ku tlula khume wa vayimeri va nkarhinyana lava thoriweke hi Mfumo wa Muganga hi ku landza xiyenge xa 163, ku yimela swiyenge swo hambana swa timasipala, va nga ha nghenela loko swi laveka eka makanelwa ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, kambe a va nge vhoti.

Matimba ya Huvo ya Rixaka

68. Loko yi karhi yi tirhisa matimba ya yona yo endla milawu, Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha –
- (a) kambisisa, yi pasisa, yi hundzuluxa, yi ringanyeta ku hundzuluxiwa eka, kumbe yi ala nawu wihi na wihi lowu endlwaka emahlweni ka Huvo hi ku landza Kavanyisa loku; na
  - (b) ku sungula kumbe ku lulamisa milawu leyi welaka endzeni ka ndhawu ya mitirho leyi longoloxiweke eka Xedulu xa4 kumbe milawu yin'wana leyi endlweke leyi vuriwaka eka xiyenge xa 76 (3), kambe a yi fanelanga ku sungula kumbe ku lulamisa Milawumbisi ya timali.

Vumbhoni kumbe mahungu emahlweni ka Huvo ya Rixaka

69. Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu kumbe tikomiti tih na tih ta yona yi nga–
- (a) vitana munhu wihi na wihi ku tivonakisa emahlweni ka yona ku nyika vumbhoni byo hlambanyisa xitiyisiso kumbe ku humesa matsalwa;
  - (b) lava leswaku munhu wihi na wihi kumbe vandla ri tivonakisa eka yona;
  - (c) hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe milawu ya mafambiselo, ku sindzisa munhu wihi na wihi kumbe vandla ku landzelela samanisi kumbe xilaveko hi ku landza ndzimana ya kumbe ya (a) na (b);
  - (d) ku amukela swivilelo, vuyimeri kumbe swikombelo swo huma eka vanhu vahi na vahi kumbe mavandla lama khumbekaka.

Malongoloxelo ya le ndzeni, mafambiselo na maendlelo ya Huvo ya Rixaka

70. (1) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha –
- (a) boha no lawula mindzulamiso ya yona ya mafambiselo ya le ndzeni, makanelwa na maendlelo; na
  - (b) ku endla milawu ya mafambiselo leyi khumbhaka ntirho wa yona, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni xidemokirasi xa vuyimeri na ku nghenela eka ku veka milawu, vutihlamuleri, ku tirhela erivaleni na ku nghenisa vanhu va tiko.
- (2) Milawu ya mafambiselo ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi fanele ku endla makungu ya –
- (a) ku simekiwa, ku vumbiwa, matimba, mitirho, maendlelo na ku leha ka nkarhi wo tirha ka tikomiti ta yona;
  - (b) ku nghenela ka Swifundzankulu hinkwaswo eka mankanelo ya yona hi mukhuva leyi fambisanaka na xidemokrasi; na
  - (c) a ku nghenela eka makanelwa ya Huvo na Minhlngano ya vuntsongo ya tipolitiki leyi yi yimeriweke eka Huvo, hi mukhuva leri landzaka xidemokrasi, nkarhi wun'wana na wun'wana loko ku fanele ku tsemiwa mhaka hi ku landza xiyenge xa 75.

Xifundzho

71. (1) Varhumiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, na vanhu lava va vuriwaka eka swiyenge swa 66 na 67 –
- (a) va na ntshunxeko wo vulavula eka Huvo na le ka tikomiti ta yona, ku ya hi milawu ya yona ya mafambiselo; naswona
  - (b) a va tengiseriwi milandzu ya mbangisano kumbe ya vugevenga, ku khomiwa, ku pfaleriwa ekhotsweni kumbe ku riha ku onhakeriwa ka van'wana hikwalaho ka –
    - (i) nchumu wihi na wihi leri va wu vuleke, va wu humeseke emahlweni, kumbe va wu yiseke emahlweni ka Huvo kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona; kumbe
    - (ii) nchumu wihi na wihi leri wu paluxiweke wu humeseke erivaleni hikwalaho ka nchumu wihi na wihi leri va wu vuleke, va wu humeseke, kumbe va wu yiseke eka Huvo kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona.
- (2) Swifundzho swin'wana na minsirhelelo ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, varhumiwa eka Huvo na vanhu lava va vuriwaka eka swiyenge swa 66 na 67, swi nga ha vekiwa hi milawu ya tiko.

- (3) Miholo, mali ya mpfuneto na ya swikhenso leswi hakeriwaka swirho swa nkarhi hinkwawo swa Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu i ndzhwalo leri rhwariwaka hi Nkwama wa Timali ta Tiko ya Rixaka.

Ku fikelela ka vaaki eka no nghenelela ka Huvo ya Rixaka

72. (1) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi fanele ku—
- (a) ku olovisa ku tinghenisa ka vanhu eka ku veka milawu na maendlelo man'wana ya Huvo na tikomiti ta yona; na
  - (b) ku tirha mitirho ya yona hi ndlela leyi nga tumbelangiki, na ku khoma mintshamo ya yona, na leyi ya tikomiti ta yona, ku va swi voniwa hi mani na mani; kambe, ku fanele ku tirhisiwa magoza yo twala yo —
    - (i) lawula mafikeleriwele hi vanhu va tiko, ku katsa na ku fikeleriwa ka swihangalasa—mahungu, eka Huvo na tikomiti ta yona;
    - (ii) na ku endla makungu yo va ku sechiwa munhu wihi na wihi naswona, laha swi faneleke, ku arisiwa nghena ka munhu wihi na wihi kumbe ku humeseriwa ehandle.
- (2) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu a yi nga siveli vanhu, ku katsa na vateki na mahungu, eka ntshamo wa Komiti handle ka nhlamuselo leyi twalaka ku endla sweswo erivaleni na muganga wa xidemokratiki.

Maendlelo ya Milawu ya Tiko

Milawumbisi hinkwayo

73. (1) Nawumbisi wihi na wihi wu nga ngenisiwa ePalamende ya Tiko.
- (2) I xirho xa Khabinete ntsena kumbe Xandla xa Holoby, kumbe xirho, kumbe Komiti, ya Nhlengeletano ya Milawu, yi nga ha tivisa ka Nawumbisi eka Nhlengeletano ya Milawu; kambe i xirho xa Khabinete ntsena lexi nga na vutihlamuleri bya timhaka ta timali ta rixaka, xi nga tivisa Milawumbisi leyi landzelaka eka Nhlengeletano ya Milawu -
- (a) Nawumbisi wa timali; kumbe
  - (b) Nawumbisi lowu nyikaka milawu leyi kumekaka eka xiyenge xa 214.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 1(a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

- (3) Nawumbisi lowu kombisiweke eka xiyenge xa 76 (3), handle ka Nawumbisi lowu kombiweke (2) (a) kumbe (b) xa xiyenge lexi, wu nga ngheniswiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi x. 1(b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

- (4) I xirho ntsena kumbe Komiti, ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ntsena leyi nga nghenisaka Nawumbisi eka Huvo.
- (5) Nawumbisi lowu pasisiweke hi Palamende ya Tiko wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu loko wu fanele ku kaneriwa hi Huvo; Nawumbisi lowu pasisiweke hi Huvo wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu.

Milawumbisi leyi hundzuluxaka Vumbiwa

74. (1) Xiyenge xa 1 na ya xiyengentsongo lexi, swi nga ha hundzuluxiwa hi Nawumbisi lowu pasisiweke hi –
- (a) Palamende ya Tiko hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa 75 wa tiphesente; na
- (b) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu hi ku seketeriwa hi vhoti ya Swifundzankulu swa ntsevu kumbe ku tlula.
- (2) Xiyenge xa 2 xi nga hundzuluxiwa hi Nawumbisi lowu pasisiweke hi –
- (a) Nhlengelato ya Tiko ya Milawu, leyi seketeriweke hi vhoti ya swirhu leswi nga riki hansi ka mbirhi xa nharhi; na
- (b) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, na vhoti leyi seketelaka hi Swifundzankulu swa kwolomu ka ntsevu.
- (3) Xilaveko xihhi na xihhi xa Vumbiwa xi nga hundzuluxiwa hi Nawumbisi lowu pasisiweke –
- (a) hi Palamende ya Tiko, hi ku seketela hi vhoti ya swirho leswi nga riki hansi ka mbirhi xa nharhi; na
- (b) kambe hi Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu; hi ku seketeriwa hi vhoti ya Swifundzankulu leswi nga riki hansi ka tsevu, loko ku hundzuluxa –
- (i) ku yelana na mhaka leyi khumbhaka Huvo;
- (ii) ku cinca mindzelekano ya swifundzha, matimba, mitirho kumbe mavandla ; kumbe
- (iii) ku hundzuluxa mhaka leyi tirhanaka hi ku kongomisa na timhaka ta xifundzha.

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (4) Nawumbisi lowu hundzuluxaka Vumbiwa a wu fanelanga ku ngenhisa timhaka tin'wana handle ka swihlawulekiso swa vumbiwa na timhaka leti yelanaka na swihlawulekiso leswi.
- (5) Ku nga ri hansi ka 30 wa masiku Nawumbisi wu nga si hundzuluxa Vumbiwa lebyi khumbhaka xiyenge xa 73 (2), munhu kumbe Komiti leyi lavaka ku ngenhisa Nawumbisi yi fanele ku –
  - (a) hangalasa eka Gazette ya mfumo wa rixaka, na hi ku landza milawu na swileriso swa Palamende ya Tiko, vuxokoxoko bya ku hundzuluxa loku ehleketiweke hi miehleketo ya vanhu;
  - (b) rhumela, hi ku landza milawu na swileriso swa Nhlengeletano ya Milawu, vuxokoxoko bya Tipalamende ta Swifundzankulu ku yimela miehleketo ya kona; na ku
  - (c) rhumela, hi ku landza milawu na swileriso swa Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, vuxokoxoko bya Huvo ya njhekanjhekisano wa vanhu, loko ku ri leswaku ku cinca loku komberaweke a hi ku cinca loku lavekaka ku va ku nyikiwa ku humesiwa hi Huvo.
- (6) Loko Nawumbisi wo hundzuluxa Vumbiwa wu tivisiwa, munhu kumbe Komiti leyi tivisaka Nawumbisi swi fanele ku rhumela miehleketo leyi tsariweke yihi kumbe yihi leyi kumekeke evanhwini na le ka mfumo wa milawu ya swifundza –
  - (a) eka Xipikara ku swi xaxameta eka Palamende ya Tiko; na
  - (b) hi mayelana na swihundzuluxo leswi kombisiweke eka xiyengentsongo (1), (2), kumbe (3)(b), eka Mutshama-xitulu wa Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ku xaxametiwa eka Huvo.
- (7) Nawumbisi lowu hundzuluxaka Vumbiwa a wu vekiki eka vhothi eka Palamende ya Rixaka eka 30 masiku ya -
  - (a) ku tivisiwa ka yona loko Nhlengeletano ya Milawu yi hlanguka ku tivisa Nawumbisi; kumbe
  - (b) ku xaxameta ka rona eka Nhlengeletano wa Milawu, loko Nhlengeletano ya Milawu yi ri eku wiseni hi nkarhi wo ngenhisiwa ka Nawumbisi.
- (8) Loko Nawumbisi lowu kombisiweke eka xiyengentsongo xa (3)(b), kumbe xiphemu xin'wana xa Nawumbisi, xi khumbha ntsena xifundzankulu xo karhi kumbe swifundzankulu Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nge pasisi Nawumbisi kumbe xiphemu lexi nga fanela handle ka loko swi pfumeleriwele hi Palamende kumbe Tipalamende ta swifundzankulu leti khumbhekaka..

- (9) Nawumbisi lowu hundzuluxaka Vumbiwa leri nga humesiwa hi Palamende ya Tiko ya Milawu na loko, laha swi endlekaka, hi Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, ri fanele ri kongomisiwa eka Presidente ku va a pfumelelana na rona.

Milawumbisi yin'wana ni yin'wana leyi nga Khumbhiki Swifundzankulu

75. (1) Loko Palamende ya Tiko yi pasisa Nawumbisi handle ka Nawumbisi lowu eka wona tirhelo leri kombiweke eka xiyenge xa 74 kumbe xa 76, Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu na ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlelo leri landzelaka -
- (a) Huvo ya Rixaka yi fanele –
    - (i) ku pasisa Nawumbisi;
    - (ii) ku pasisa Nawumbisi hi ku landza ku cinciwa loku ringanyetiweke; kumbe
    - (iii) ku ala Nawumbisi wolowo.
  - (b) Loko Huvo ya Rixaka yi pasisa Nawumbisi handle ko ringanyeta ku Loko Huvo ya Rixaka yi pasisa Nawumbisi handle ko ringanyeta ku hundzuluxiwa, Nawumbisi wolowo wu fanele ku yisiwa eka Presidente ku va a wu pasisa.
  - (c) Loko Huvo ya Rixaka yi Landzula Nawumbisi kumbe wu pasisiwa hi ku ya hi vuhundzuluxi, Palamende yi fanele yi tekela enhlokweni ra vumbirhi Nawumbisi, yi karhi yi anakanya vuhundzuluxi byihi na byihi lebyi nga ringanyetiwa hi Huvo, naswona yi nga –
    - (i) pasisa Nawumbisi wolowo nakambe, ku nga va ku ri na mihundzuluxo kumbe ku ri hava; kumbe
    - (ii) ku boha ku va yi nga yi emahlweni na Nawumbisi wolowo.
  - (d) Nawumbisi lowu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (c) wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
- (2) Loko Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi vhoti ehenhla ka mhaka hi ku landza xiyenge lexi, xiyenge xa 65 a xi tirhi; Ematshan'wini ya swona –
- (a) murhumiwa un'wana na un'wana eka vurhumiwa bya xifundzankulu u na vhoti yin'we;
  - (b) ku sukela eka n'we-nharhu eka varhumiwa va fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka mhaka yeleyo; naswona
  - (c) mhaka yeleyo yi tsemiwa hi vuningi bya tivhoti leti hoxiweke, kambe loko ku ri na nhlayo yo ringanana ya tivhoti eka tlhelo rin'wana na rin'wana ra mhaka yeleyo, murhumiwa la fambisaka u fanele ku hoxa vhoti yo tsema timhaka.

Milawumbisi yin'wana ni yin'wana leyi khumbhaka Swifundzankulu

76. (1) Loko Palamende ya Tiko yi pasisa Nawumbisi lowu kombisiweke eka swiyengentsongo swa (3), (4) kumbe (5), Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu no va ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlelo leri landzelaka -
- (a) Huvo ya Rixaka yi fanele -
    - (i) ku pasisa Nawumbisi;
    - (ii) ku pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke; kumbe
    - (iii) ku ala Nawumbisi wolowo.
  - (b) Loko Huvo yi pasisa Nawumbisi handle ka hundzuluxo, Nawumbisi wolowo wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumela.
  - (c) Loko Huvo yi pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, Nawumbisi wolowo wu hundzuluxiweke wu fanele ku kongomisiwa eka Palamende ya Tiko, kutani loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
  - (d) Loko Huvo yi ala Nawumbisi, kumbe loko Nhlengeletano ya Milawu yi ala ku pasisa Nawumbisi wo hundzuluxiwa lowu vuriwaka hi ku landza ndzimana ya (c), Nawumbisi wolowo na, laha swi tirhaka, ku katsa na Nawumbisi wo hundzuluxiwa, wu fanele ku kongomisiwa eka Komiti yo Lamula, leyi nga pfumelelanaka hi -
    - (i) Nawumbisi tanihi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu;
    - (ii) Nawumbisi wo hundzuluxiwa tanihi laha wu pasisiweke hi Huvo; kumbe
    - (iii) Nawumbisi lowu tanihi laha wu tsariweke hi ndlela yin'wana.
  - (e) Loko Komiti yo Lamula yi nga koti ku twanana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ko rhumeriwa ka Nawumbisi wolowo eka yona, Nawumbisi wolowo wu hundzela hi nkarhi handle ka loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa nakambe Nawumbisi wolowo, kambe hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula.
  - (f) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi Nawumbisi tanihi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu, Nawumbisi wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo, kutani loko Huvo yi pasisa Nawumbisi wolowo, Nawumbisi wolowo wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
  - (g) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi Nawumbisi lowu hundzuluxiweke tanihi laha wu pasisiweke hi Huvo, Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu, kutani loko wu pasisiwa hi Nhlengeletano ya Milawu, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (h) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi nkandziyiso wun'wana wa Nawumbisi wolowo, Nawumbisi wolowo wa nkandziyiso wun'wana wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu xikan'we na Huvo, kutani loko wu pasisiwa hi Nhlengeletano ya Milawu na Huvo, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
  - (i) Loko Nawumbisi lowu kongomisiweke eka Huvo hi ku landza ndzimana ya (f) kumbe ya (h) wu nga pasisiwi hi Huvo, Nawumbisi wolowo wu hundzela hi nkarhi handle ka loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa Nawumbisi hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula.
  - (j) Loko Nawumbisi lowu hundziseriweke eka Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (g) kumbe ya (h) wu nga pasisiwi hi Nhlengeletano ya Milawu Nawumbisi wolowo wu hundzela hi nkarhi, kambe Nawumbisi tanihi laha a wu pasisiwile hi Nhlengeletano ya Milawu eku sunguleni wu nga ha pasisiwa nakambe hi Nhlengeletano ya Milawu, kambe hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula.
  - (k) Nawumbisi lowu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (e),(i) kumbe (j) wu fanele ku yisiwa eka Presidente ku va a wu pasisa.
- (2) Loko Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi pasisa Nawumbisi lowu kombisiweke eka xiyengentsongo xa (3), Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Palamende ya Tiko ya Milawu no va ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlelo leri landzelaka -
- (a) Nhlengeletano ya Milawu yi fanele –
    - (i) ku pasisa Nawumbisi wolowo;
    - (ii) ku pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke; kumbe
    - (iii) ku ala Nawumbisi wolowo.
  - (b) Nawumbisi lowu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (a)(i) wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
  - (c) Loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, Nawumbisi wolowo wu hundzuluxiweke wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo, kutani loko Huvo yi pasisa Nawumbisi wolowo wu hundzuluxiweke wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (d) Loko Nhlengeletano ya Milawu yi ala Nawumbisi kumbe loko Huvo yi ala ku pasisa Nawumbisi wo hundzuluxiwa lowu kongomisiweke eka yona hi ku landza ndzimana ya (c), Nawumbisi wolowo na, laha swi tirhaka, Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, yi fanele ku kongomisiwa eka Komiti yo Lamula, leyi ngaha twananaka hi-
- (i) Nawumbisi wolowo tanihi laha wu pasisiweke hi Huvo;
  - (ii) Nawumbisi lowu hundzuluxiweke tanihi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu; kumbe
  - (iii) Nawumbisi wolowo hi nkandziyiso wun'wana.
- (e) Loko Komiti yo Lamula yi nga swi koti ku twanana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ko va wu kongomisiwile eka yona, Nawumbisi wu hundzela hi nkarhi.
- (f) Loko Komiti yo Ahlula yi twanana hi Nawumbisi tanihi laha wu pasisiweke hi Huvo, Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu, kutani loko Palamende ya Tiko yi pasisa Nawumbisi wolowo, Nawumbisi wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
- (g) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi Nawumbisi lowu hundzuluxiweke tanihi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu, Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo, kutani loko wu pasisiwa hi Huvo, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
- (h) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi nkandziyiso wun'wana wa Nawumbisi, nkandziyiso wolowo ya Nawumbisi ya fanele ku kongomisiwa eka Huvo xikan'we na Nhlengeletano ya milawu, kutani loko wu pasisiwa hi Huvo na Nhlengeletano ya Milawu, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
- (i) Loko Nawumbisi lowu kongomisiweke eka Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (f) kumbe ya (h) wu nga pasisiwi hi Nhlengeletano ya Milawu, Nawumbisi wolowo wu hundzela hi nkarhi.
- (3) Nawumbisi ku fanele ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlelo leri simekiweke hi xiyengentsongo xa (1) kumbe xa (2) loko lama xi wela eka ndhawu leyi longoloxiweke eka Xedulu xa 4 kumbe xin'wana xa swiyenge leswi landzelaka - xiyenge xa 65(2);
- (b) xiyenge xa 163;
  - (c) xiyenge xa 182;
  - (d) xiyenge xa 195(3) na (4);

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (e) xiyenge xa 196; na
  - (f) xiyenge xa 197.
- (4) Nawumbisi ku fanele ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlelo leri simekiweke hi xiyengentsongo xa (1) loko wu ri lowu endlaka makungu ya ku endla milawu –
- (a) leyi nga hlamuseriwa eka xiyenge xa 44 (2) kumbe 220 (3); kumbe
  - (b) leyi nga hlamuseriwa eka Ndzimana ya 13, naswona leyi katsaka swin'wana na sw'n'wana leswi khumbhaka timali ta xiyenge xa mfumo wa xifundzankulu.
- [Ndzimana ya (b) yi siviwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume n'we wa 2003.]
- (5) Nawumbisi lowu languteriweke eka xiyenge xa 42(6) ku fanele ku tirhaniwa no wona hi ku landza endlelo leri simekiweke hi xiyengentsongo xa (1), handle ka leswaku–
- (a) loko Palamende ya Tiko yi vhotela Nawumbisi wolowo, makungu ya xiyenge xa 53(i) a ma tirhi; ematshan'wini ya swona, Nawumbisi wolowo wu nga ha pasisiwa ntsena loko vuyingi bya swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi vhota hi ku yima na wona; na
  - (b) loko Nawumbisi wolowo wu hundziseriwa eka Komiti yo Lamula, swinawana leswi landzelaka swa tirha –
    - (i) Loko Palamende ya Tiko yi kanale Nawumbisi tanihi laha swi languteriweke eka xiyengentsongo xa (1)(g) kumbe (h), Nawumbisi wolowo wu nga ha pasisiwa ntsena loko vuyingi bya swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi vhota hi ku yima na wona.
    - (ii) Loko Palamende ya Tiko yi kanale kumbe yi kambisisa nakambe Nawumbisi tanihi laha swi languteriweke eka xiyengentsongo xa (1) (e),(i) kumbe (j), Nawumbisi wolowo wu nga ha pasisiwa ntsena loko mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula eka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi vhota hi ku yima na wona.
- (6) Xiyenge lexi a xi tirhi eka Milawumbisi ya timali.

Milawumbisi ya Timali

77. (1) Nawumbisi i Nawumbisi wa timali loko wu -
- (a) tirha hi mali
  - (b) vekaka swibalo swa tiko, mindzhuvo kumbe timfanelo kumbe tihakelo;
  - (c) ku herisa kumbe ku hunguta, kumbe ku nyika mpfumelelo eka, swibalo swihi na swihi swa tiko, mindzhuvo kumbe timfanelo kumbe tihakelo; kumbe

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (d) ku pfumelela tihakelo to kongoma ehenhla ka Nkwama wa Timali ta Tiko, handle ka Nawumbisi lowu boxiweke eka xiyenge xa 214 lexi nyikaka mpfumelelo wolowo.
- (2) Nawumbisi wa timali wu nga tirhani na timhaka tin'wana handle ka -
- (a) mhaka yitsongo leyi khumbhanaka na timali leti faneleke;
- (b) ku ngenisa, ku herisa kumbe ku hunguta ka swibalo swa tiko, mindzhuvo kumbe timfanelo kumbe tihakelo;
- (c) mpfumelelo wo ka u nga katsiwi eka swibalo swa tiko, mindzhuvo kumbe, timfanelo kumbe tihakelo; kumbe
- (d) mpfumelelo wa tihakelo to kongoma ehenhla ka Nkwama wa Timali ta Tiko.
- (3) Milawumbisi hinkwayo ya timali yi fanele ku tekeriwa enhlokweni hi ku fambisana na endlelo leri vumbiweke hi xiyenge xa 75. Nawu wa Palamende wu fanele ku endla ndlela leyi ha yona Palamende yi nga hundzuluxaka Nawumbisi wa timali.

[X. 77 xi siviwile hi x.2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

Komiti yo Lamula

78. (1) Komiti yo Lamula yi vumbiwa hi –
- (a) swirho swa nkaye swa Palamende ya Tiko leswi hlawuriweke hi Nhlengeletano ya Nhlengeletano ya Milawu ku ya hi endlelo leri ri vekiweke hi milawu ya mafambiselo ya Nhlengeletano ya Milawu, naswona swi vangaka vuyimeri bya Minhlangano hi mpimo lowu ringanaka na Minhlangano leyi yimeriweke eka Nhlengeletano ya Milawu; na
- (b) muyimeri un'we wo huma eka vurhumiwa bya xifundzankulu xin'wana na xin'wana eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, a hlawuriweke hi vurhumiwa byebyo.
- (2) Komiti yo Lamula yi va yi twananile hi nkandziyiso wa Nawumbisi, kumbe yi tsemile mhaka, loko nkandziyiso wolowo, kumbe tlhelo rin'we ra mhaka, ri seketeriwa hi –
- (a) vayimeri va ntlhanu kumbe ku tlula va Palamende ya Tiko; na
- (b) vayimeri va ntlhanu kumbe ku tlula va Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu.

Ku pfumelela Milawumbisi

79. (1) Presidente a nga ha pfumelela no sayina Nawumbisi lowu pasisiweke hi ku landza Kavanyisa loku kumbe, loko Presidente a ri na ku kanakana hi loko Nawumbisi wolowo wu landza vumbiwa, wu tlherisela endzhaku eka Palamende ya Tiko leswaku wu kambisisiwa nakambe.

- (2) Milawu ya mafambiselo leyi hlangeriweke, na swileriso swi fanele ku endla makungu ya, ku kambisisiwa nakambe ka Nawumbisi hi Palamende ya Tiko na ku ngenhisa xandla hi Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu eka maendlelo.
- (3) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi fanele ku ngenhela eka ku kambisisiwa nakambe ka Nawumbisi lowu Presidente awu tlheriseleke eka Palamende ya Tiko loko -
  - (a) ku kanakana ka Presidente hi Nawumbisi wu landza vumbiwa mayelana na mhaka ya maendlelo na makanelwa lama ya khumbhaka Huvo; kumbe
  - (b) xiyenge xa 74 (1), (2) kumbe (3)(b) kumbe 76 xi tirhisiwile eku pasisiweni ka Nawumbisi wolowo.
- (4) Loko Nawumbisi lowu , endzhaku ko kambisisiwa nakambe wu amukela hi ku hetiseka mianakanyo ya Presidente, Presidente u fanele ku pfumelela no sayina Nawumbisi wolowo; loko swi nga ri tano, Presidente u fanele -
  - (a) ku pfumelela no sayina Nawumbisi; kumbe
  - (b) a wu hundzisa eKhoto ya Vumbiwa endlela xiboho xa loko wu landza kumbe wu nga landzi vumbiwa.
- (5) Loko Khoto ya Vumbiwa yi boha leswaku Nawumbisi wolowo wu landza vumbiwa, Presidente u fanele ku wu pfumelela no wu sayina.

Swikombelo hi swirho swa Nhlengeletano ya Tiko eka Khoto ya Vumbiwa

80. (1) Swirho swa Palamende ya Tiko swi nga ha endla xikombelo eka Khoto ya Vumbiwa xileriso xo hlamusela leswaku hinkwawo kumbe xiphemu xa Nawu wa Palamende, a wu landzi Vumbiwa.
- (2) Xikombelo –
  - (a) xi fanele ku seketeriwa hi swirho swa Nhlengeletano ya milawu swa n’we-xa-nharhu kumbe ku tlula; naswona
  - (b) xi fanele ku endliwa ku nga si hela masiku ya 30 ku sukela siku leri Presidente a nga pfumelela no sayina Nawu wolowo.
- (3) Khoto ya Vumbiwa yi nga ha lerisa leswaku hinkwawo kumbe xiphemu xa Nawu lowu ku vulavuriwaka hi wona eka xikombelo xelexo hi ku landza xiyengentsongo xa (1) a wu tirhi ku kondza Khoto yi endla xiboho hi xikombelo loko –
  - (a) ku tirha ka vululami swi lava swona; na
  - (b) loko xikombelo xelexo xi ri na xitshembiso xo humelela.

- (4) Loko xikombelo xi nga humeleli, no va xi nga kombisangi ku va na vuswikoti byo humelela Khoto ya Vumbiwa yi nga lerisa vakomberi ku va va hakela tihakelelo.

Ku kandziyisa Milawu

81. Nawumbisi lowu pfumeleriweke no sayiniwa hi Presidente wu va Nawu wa Palamende, wu fanele ku tivisiwa hi ku hatlisa, kutani wu sungula ku tirha loko wu tivisiwile kumbe hi siku leri vekiwewe hi ku landza Nawu wolowo.

Ku hlayisiwa ka Milawu ya Palamende

82. Khopi leyi sayiniweke ya Nawu wa Palamende i vumbhoni lebyi hetisekeke bya makungu ya Nawu wolowo kutani, endzhaku ko wu tivisa, wu fanele ku nyiketiwa eka vuhlayiselo bya Khoto ya Vumbiwa.

KAVANYISA KA 5

PRESIDENTE NA HUVONKULU YA RIXAKA

Presidente

83. Presidente –

- (a) I Nhloko ya Tiko na ku va nhloko ya huvonkulu ya rixaka;
- (b) u fanele ku tlakusa, a sirhelela no xixima Vumbiwa tanihi nawu lowukulukumba wa Riphabliki; na
- (c) ku yisa emahlweni vun'we bya rixaka na leswi swi nga yisaka emahlweni Riphabliki.

Matimba na mitirho ya Presidente

84. (1) Presidente u na matimba lama a nyikiweke wona hi Vumbiwa na milawu leyi vekikeke, ku katsa na lama ya lavekaka ku va a tirha mitirho yo va Nhloko ya Tiko na ya nhloko ya huvonkulu ya rixaka.
- (2) Presidente u na vutihlamuleri –
- (a) byo pfumelela no sayina Milawumbisi;
  - (b) byo tlherisela Nawumbisi eka Palamende ya Tiko leswaku ku kambisisiwa nakambe loko Nawumbisi wolowo wu landza Vumbiwa;
  - (c) byo hundzisela Nawumbisi eka Khoto ya Vumbiwa endlela xiboho xa loko wu landza Vumbiwa;
  - (d) byo vitana Palamende ya Tiko, Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu kumbe Palamende eka nhlengeletano yo hlawuleka ku endlela ntirho wo hlawuleka;
  - (e) ku tirha ku thola kwihi na kwihi loku Vumbiwa kumbe milawu leyi vekikeke yi lavaka leswaku Presidente a ku tirha, handle ka ku va nhloko ya huvonkulu ya rixaka;
  - (f) ku thola tiKhomixini ta ndzavisiso;
  - (g) ku vitana tirheferendamu ta tiko, hi ku landza Nawu wa Palamende;
  - (h) byo vuyisa no amukela vuyimeri bya le matikweni mambe na vayimeri;
  - (i) ku thola vayimeri va le matikweni va le handle, varhumiwa lava haverisiweke matimba na tintsumi ematikweni va le handle;
  - (j) ku rivalela kumbe ku yimisa ka nkarhinyana swigwevo swa vaonhi no hunguta kumbe ku herisa mindziho yihi na yihi, minxupulo na ku lova nhundzu; na

- (k) ku haverisa swidlodlo swa swifundzho.

[Xitsundzuxo xo Angharhela: Tihuvo ta swifundzho leti simekiweke eka Gazete ya Mfumo ya 24155 ya 6 N'wendzambahala, 2002 na Gazete ya Mfumo ya 25213 ya 25 Mawuwani 2003.]

Matimba ya huvonkulu ya Riphabliki

85. (1) Matimba yo tirha makungu ya Riphabliki ya haverisiwile Presidente.
(2) Presidente u tirhisa matimba yo endla makungu, kun'we na swirho leswin'wana swa Khabinete, hi –
(a) ku endla leswaku ku tirhisiwa milawu yo vekiwa ya tiko handle ka loko Vumbiwa kumbe Nawu wa Palamende wu hlamusela hi ndlela yin'wana;
(b) ku hlulukisa no endla leswaku ku tirhisiwa milawu ya matirhelo ya rixaka;
(c) ku hlanguyeta mitirho ya tindzawulo ta tiko na mitirho ya ta mafambiselo;
(d) ku lulamisa no sungula milawu; na
(e) ku tirha mitirho yihi na yihi yin'wana ya makungu leyi lulamiseriweke swona eka Vumbiwa na le ka milawu yo vekiwa ya tiko.

Ku hlawuriwa ka Presidente

86. (1) Eka Eka ntshamo wa yona wo sungula endzhaku ka loko yi hlawuriwile, na loko swi laveka ku siva xivandla, Palamende ya Tiko yi fanele ku hlawula wansati kumbe wanuna eka swirho swa yona ku va Presidente.
(2) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku fambisa nhlawulo wa Presidente, kumbe a veka muavanyisi un'wana ku endla sweswo. Endlelo leri ri andlariweke eka Xiyenge xa A xa Xedulu xa3 ra tirha aku hlawuriweni ka Presidente.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 6 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (3) Nhlawulo wo siva xivandla xa ntirho wa Presidente wu fanele ku endliwa hi nkarhi na hi siku leri vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kambe ku nga si hundza 30 wa masiku endzhaku ka loko ku pfuleke xivandla.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi x. 6 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

Ku sungula ntirho hi Presidente

87. Loko a hlawuriwile ku va Presidente, munhu wa tshika ku va xirho xa Palamende ya Rixaka, naswona, ku nga si hela ntlhanu wa masiku, u fanele ku sungula ntirho hi ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eka Riphabliki na ku xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu xa 2.

Nkarhi wo tirha wa Presidente

88. (1) Nkarhi wo tirha wa Presidente wu va loko a sungula ku tirha no hela loko ku va na xivandla kumbe loko munhu la hlawuriweke ku va Presidente la landzelaka a sungula ku tirha.
- (2) Ku hava munhu la nga khomaka ntirho wa Presidente ku tlula ka mbirhi; kambe, loko munhu a hlawuriwa kuva a siva xivandla xa ntirho wa Presidente, nkarhi lowu wu nga xikarhi ka nhlawulo wolowo na nhlawulo lowu landzelaka wa Presidente a wu tekiwi wu ri nkarhi wo tirha.

Ku susiwa ka Presidente entirhweni

89. (1) Palamende ya Tiko, hi xiboho lexi seketeriweke hi vhoti ya swirho leswi nga riki ehansi ka mbirhi-xa-nharhu, yi nga ha susa Presidente entirhweni ntsena hi swivangelo swa –
- (a) ku tlula Vumbiwa kumbe Nawu;
- (b) matikhomelo yo ka ya nga ri kahle; kumbe
- (c) ku tsandzeka ku tirha mitirho ya le hofisin.
- (2) Munhu wihi na wihi la nga susiwa eka ntirho wa Presidente hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(a) kumbe (b), a nga ha kumi swipfuno swa ntirho wolowo, naswona a nga ha tirhi ka ntirho wihi na wihi wa tiko.

Presidente wo Khomela

90. (1) Loko Presidente a nga ri kona laha Riphabliki kumbe loko hikokwalaho ka swin'wana a nga swi koti ku hetisa mitirho ya Presidente, kumbe hi nkarhi lowu ku nga na xivandla xa ntirho wa Presidente, mukhomi un'wana wa ntirho hi ndzandzelelano wu nga laha hansi u tirha tanihi Presidente –
- (a) Xandla xa Presidente.
- (b) Holobye la hlawuriweke hi Presidente.
- (c) Holobye la hlawuriweke hi swirho leswin'wana swa Khabinete.
- (d) Xipikara, ku kondza Palamende ya Tiko yi veka un'wana wa swirho swa yona.
- (2) Mukhomeri wa Presidente u na vutihlamuleri, matimba na mitirho ya Presidente.
- (3) Loko a nga si teka vutihlamuleri, matimba na mitirho ya Presidente, Presidente wo Khomela u fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eRiphabliki na ku xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu xa2.

- (4) Munhu loyi tanihi Presidente wo khomela a nga hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembheka eka Riphabliki a nge hlambanyi ra vumbirhi kumbe maendlelo yo tiyisisa eka nkarhi wihi na wihi lowu ngata landzela tanihi Presidente wo khomela hi nkarhi wa ku hela loko munhu loyi a nga ta landzela a hlawuriwile tanihi Presidente a sungula ku tirha.

[Xiyengentsongo xa (4) lexi engeteriweke hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa Wo sungula wa 1997]

Khabinete

91. (1) Khabinete yi vumbiwa hi Presidente, tanihi nhloko ya Khabinete, Xandla xa Presidente na Vaholobye.
- (2) Presidente u thola Xandla xa Presidente na Vaholobye, u va nyika matimba na mitirho ya vona, naswona a nga va hlongola.
- (3) Presidente –
- (a) u fanele ku hlawula Xandla xa Presidente exikarhi ka swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ;
  - (b) a nga ha hlawula nhlayo yihi na yihi ya Vaholobye exikarhi ka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu; naswona
  - (c) a nga ha hlawula Vaholobye lava nga tluriki vambirhi ku suka ehandle ka Nhlengeletano ya Milawu.
- (4) Presidente u fanele ku thola xirho xa Khabinete ku va murhangeri wa ntirho wa mfumo eka Palamende ya Tiko.
- (5) Xandla xa Presidente u fanele ku pfuna Presidente eku tirhiweni ka mitirho ya mfumo.

Vutihlamuleri

92. (1) Xandla xa Presidente na Vaholobye va na vutihlamuleri bya matimba na mitirho ya huvonkulu leswi va nyikiweke swona hi Presidente.
- (2) Swirho swa Khabinete swi na vutihlamuleri, bya ku kombisa matimba ya swona ePalamende na ku tirha mitirho ya swona.
- (3) Swirho swa Khabinete swi fanele –
- (a) ku tirha hi ku landza Vumbiwa; na
  - (b) ku nyika Palamende swiviko leswi hetisekeke swa nkarhi na nkarhi hi mayelana na timhaka leti welaka ehansi ka vutihlamuleri bya swona.

Swandla swa Vaholoby

93. (1) Presidente a nga thola -
- (a) nhlayo yihi na yihi ya Swandla swa Vaholoby exikarhi ka swirho swa Palamende; na
  - (b) nhlayo leyi nga tluriki Swandla swa Vaholoby swimbirhi ehandle ka Palamende, ku pfuneta swirho swa Khabinete, naswona a nga swi hlongola.
- (2) Swandla swa Vaholoby leswi thoriweke ku ya hi xiyengentsongo xa (1) (b) swi na vutihlamuleri eka Palamende ku tirhisa matimba ya swona no endla mitirho.

[X. 93 xi siviwile hi x 7 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

Ku ya emahlweni ka Khabinete endzhaku ka mihlawulo

94. Loko ku ri na nhlawulo wa Palamende ya Tiko, Khabinete, Xandla xa Presidente, Vaholoby na Vaseketeri vahi na vahi va Vaholoby va tshama va ha fanele ku tirha ku kondza munhu la hlawuriweke ku va Presidente hi Nhlengeletano ya Milawu leyi landzelaka a sungula ku tirha.

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso

95. Loko Xandla xa Presidente, Vaholoby na Swandla swa Vaholoby vahi kumbe vahi na nga si sungula ku tirha mitirho ya vona, va fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eka Riphabliki no xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu xa2.

Matikhomelo ya swirho swa Khabinete na Swandla swa Vaholoby

96. (1) Swirho swa Khabinete na Swandla swa Vaholoby va fanele ku tikhoma hi ku landza khodi ya matikhomelo leyi vekaweke hi milawu ya tiko.
- (2) Swirho swa Khabinete na Swandla swa Vaholoby a va fanelanga –
- (a) ku tirha ntirho wihi na wihi wun'wana lowu wu hakeleka;
  - (b) ku tikhoma hi ndlela yihi na yihi leyi nga fambelanaki na swiyimo swa vona kumbe va tiveka eka xiyimo lexi xi va vekaka ekhomyeni ra leswaku ku va na ku kwetlembetana exikarhi ka vutihlamuleri bya vona bya ximfumo na swilaveko swa vutomi bya vona bya le tlhelo; kumbe
  - (c) ku tirhisa xiyimo xa vona kumbe mahungu wahi na wahi lama va nyikiweke wona ku tifumisa kumbe ku pfuna munhu wihi na wihi un'wana hi ndlela leyi ngari ku yinene.

Ku hundzisela mitirho

97. Hi ku landza xitiviso xa Presidente, a nga ha hundzisela eka xirho xa Khabinete –
- (a) mafambiselo ya milawu yihi na yihi eka xirho xin'wana xa Khabinete; kumbe
  - (b) matimba wahi na wahi kumbe mitirho leyi nyikiweke xirho xin'wana.

Ku nyikiwa mitirho swa nkarhinyana

98. Presidente a nga ha nyiketa eka xirho xa Khabinete mitirho yihi na yihi ya xirho xin'wana lexi xi nga riki kona entirhweni kumbe lexi xi nga swi kotiki ku tirha mitirho yeleyo.

Ku averiwa mitirho

99. Xirho xa Khabinete xi nga ha nyiketa matimba wahi na wahi kumbe mitirho leyi yi faneleke ku tirhiwa kumbe ku endlwiwa hi ku landza Nawu wa Palamende eka xirho xa Huvonkulu ya xifundzankulu kumbe eka Huvo ya Masipala. Ku nyikiwa ntirho –
- (a) swi fanele ku va hi ku landza ntwanano exikarhi ka xirho xa Khabinete na xirho xa Huvonkulu kumbe Huvo ya Masipala;
  - (b) swi fanele ku fambelana na Nawu wa Palamende lowu hi ku landza wona matimba lama fanelaka na mitirho ya tirhisiwa no tirhiwa; naswona
  - (c) swi sungula ku tirha hi xitiviso xa Presidente.

Ku nghenelela ka mfumo wa rixaka eka mafambiselo ya Swifundzankulu

[Nhlokomhaka yi hundzuluxiwile hi Xiyengentsongo xa 2 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume n'we wa 2003.]

100. (1) Loko xifundzankulu xi nga swi koti kumbe xi nga enetisi xiboho xa ntirho wa huvonkulu hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe Vumbiwa leri, huvonkulu ya rixaka yi nga ha nghenelela hi ku teka magoza wahi na wahi lama faneleke ku vonisisa ku landzeleriwa ka swona, ku katsa na –
- (a) ku humesa xiletelo xo ya eka huvonkulu ya xifundzankulu, lexi hlamuselaka mpimo wa ku tsandzeka ku enetisa swiboho swa xona na ku hlamusela magoza wahi na wahi lama ya lavekaka ku eneta swiboho swa xona; na
  - (b) ku teka vutihlamuleri bya xiboho lexi khumbekaka eka xifundzankulu xelexo ku fikela laha swi fanelaka ku endlela –

KAVANYISA KA 5: PRESIDENTE NA HUVONKULU YA RIXAKA

- (i) ku hlayisa swipimelo swa rixaka leswi lavekaka kumbe ku eneta swipimelo swa le hansi leswi vekiweke swo nyika vutirheri;
- (ii) ku hlayisa vun'we bya ikhonomi;
- (iii) ku hlayisa vuhlayiseki bya rixaka; kumbe
- (iv) ku sivela xifundzankulu xelexo ku teka goza leri nga twaleki leri onhiselaka swilaveko swa xifundzankulu xin'wana kumbe swa tiko hinkwaro.

[Xiyengentsongo (1) xi hundzuluxiwile hi x 2 (b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhumen'we wa 2003.]

- (2) Loko huvonkulu ya rixaka yi ngehenelela eka xifundzankulu hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(b) –
  - (a) xitiviso xa ku ngehenelela xi fanele ku andlariwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ku nga si hela masiku ya 14 ya ntshamo wa yona wo sungula endzhaku ka loko ku sunguriwile ku ngehenelela koloko;
  - (b) ku ngehenelela koloko ku fanele ku hela loko huvo yi nga nyiki mpfumelelo wa ku ngehenelela ku nga si hela masiku ya 180 endzhaku ka ku sungula ka ku ngehenelela kumbe hiku hela ka nkarhi walowo yi nga se nyika mpfumelelo wa ku ngehenelela; naswona
  - (c) Loko ku ngehenelela ku ya mahlweni, Huvo yi fanele ku langutisisa hi vuntshwa nkarhi na nkarhi na ku endla swibumabumelo swihi na swihi leswi faneleke eka huvonkulu ya rixaka.

[Xiyengentsongo (2) xi siviwile hi x 2 (c) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhumen'we wa 2003.]

- (3) Milawu leyi vekiweke ya tiko yi nga ha lawula endlelo leri simekiwaka hi xiyenge lexi.

[Xiyengentsongo 100 xi hundzuluxiwile hi x 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhumen'we wa 2003.]

Swiboho swa huvonkulu

- 101. (1) Xiboho xa Presidente xi fanele xi ri xo tsariwa loko –
  - (a) xi fikeleriwile hi ku landza milawu; kumbe
  - (b) xi ri na mbuyelo wo karhi etlhelwena ra milawu.
- (2) Xiboho xo tsariwa xa Presidente xi fanele ku sayiniwa hi ku tiyisisa hi xirho xin'wana xa Khabinete loko xiboho xexo xi ri hi mayelana na ntirho lowu nga nyikiwa eka xirho xexo xa Khabinete.

- (3) Switiviso, swinawana na switirhisiwa swin'wana swa milawu ya le hansinyana swi fanele ku kota ku fikeleriwa hi vanhu va tiko.
- (4) Milawu leyi vekeweke ya tiko yi nga ha boxa mukhuva leri hawona, na mpimo lowu ku fikela eka wona, switirhisiwa leswi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (3) swi fanele –
  - (a) ku andlariwa ePalamende; na
  - (b) ku pasisiwa hi Palamende.

Maendlelo yo kombisa ku pfumala ntshembho

102. (1) Loko Palamende ya Rixaka, hi vhoti yo seketeriwa hi vunyingi bya swirho swa yona, yi pasisa kungu ra ku komba ku pfumala ku tshembha eka Khabinete ku nga katsiwi na Presidente, Presidente u fanele ku vumba Khabinete leyintshwa.
- (2) Loko Palamende ya Rixaka, hi vhoti yo seketeriwa hi vunyingi bya swirho swa yona, yi pasisa kungu ro komba ku pfumala ku tshembha eka Presidente, Presidente na swirho leswin'wana swa Khabinete na Xandla xa Holobyе wihi na wihi va fanele ku lan'wa ntirho.

KAVANYISA KA 6

SWIFUNDZANKULU

Swifundzankulu

103. (1) Riphabliki ri na Swifundzankulu leswi landzelaka -
- (a) Kapa-Vuxa
  - (b) Free State
  - (c) Gauteng
  - (d) Kwazulu-Natal
  - (e) Limpopo
  - (f) Mpumalanga
  - (g) Kapa N'walungu
  - (h) N'walungu-Vupeladyambu
  - (i) Kapa-Vupeladyambu

[Xiyengentsongo xa (1) xi siviwe hi x. 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume n'we wa 2003 na x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume mbirhi wa 2005.]

- (2) Mindzilekano ya Swifundzankulu ya hari swiphemu swa nhlayo ya mindzilekano leyi nga kombisiwa leyi nga kona eka mimepe yo hambana leyi hlamuseriwaka eka Xitiviso lexi xaxametiweke eka Xedulu xa 1A.

[Xiyengentsongo xa s (1) xi siviwile hi xa s 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume n'we wa 2003 na ku siviwa hi s 1 wa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume mbirhi wa 2005.]

- (3) (a) Hambiloko ndzilekano wa xifundzankulu wu hlamuseriwa ra vumbirhi hi ku hundzuluxiwa eka Vumbiwa, Nawu wa Palamende wu nga nyika magoza yo lawula, hi nkarhi lowu nga ringanela, nawu, maendlelo na mimbuyelo yihi na yihi ya ku hlamusela ra vumbirhi.
- (b) Nawu wa Palamende lowu hlamuseriwaka eka ndzimana ya (a) wu nga pfumeleriwa na ku simekiwa vuhundzuluxi eka Vumbiwa byi nga se sungula ku tirha, kambe mitirho yihi na yihi ya xifundzankulu, nhundzu, timfanelo, mitirho, mitirho na mindzhwalo swi nga hundziseriwa ntsena hi ku landza Nawu walowo endzhaku ka loko vuhundzuluxi byebyo bya Vumbiwa byi sungurile ku tirha.

[S. 103 wu siviwile hi s. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume mbirhi wa 2005. Tiplamende ta Swifundzankulu.]

Matimba yo endla milawu ya Swifundzankulu

104. (1) Matimba yo endla milawu ya Swifundzankulu ya haverisiwile mimfumo ya swona yo endla milawu, naswona ya nyika Tipalamende ta Swifundzankulu matimba –
- (a) yo pasisa vumbiwa bya xifundzankulu xa wona kumbe ku hundzuluxa Vumbiwa byihi na byihi lebyi pasisiweke hi xona hi ku landza swiyenge swa 142 na 143;
  - (b) yo pasisa milawu leyi vekiweke endzeni ka na ku endlela xifundzankulu xa wona hi tlhelo ra –
    - (i) mhaka yihi na yihi leyi welaka eka tindhawu ta mitirho leti longoloxiweke eka Xedulu xa 4;
    - (ii) mhaka yihi na yihi leyi welaka eka tindhawu ta mitirho leti longoloxiweke eka Xedulu xa 5; na
    - (iii) mhaka yihi na yihi leyi nga handle ka tindhawu teto ta mitirho, naswano leyi yi nyikiweke hi swikongomelo swa xifundzankulu xelexo hi milawu ya tiko; na
    - (iv) mhaka yihi na yihi leyi eka Vumbiwa yi kombisaka ku tirhisa milawu ya Swifundzankulu; na
  - (c) ku nyika wahi na wahi ya matimba ya wona yo endla milawu eka Huvo ya Masipala eka xifundzankulu xelexo.
- (2) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu, hi xiboho lexi tirhisiweke hi nseketelo wa vhoti ku sukela eka mbirhi-xa-nharhu eka swirho swa wona, wu nga kombela Palamende ku cinca vito ra xifundzankulu xelexo.
- (3) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi bohiwa ntsena hi Vumbiwa leri naswona, loko wu pasisile vumbiwa ra xifundzankulu xa wona, hi vumbiwa rolero, kutani wu fanele ku tirha hi ku ya hi, na hi le ndzeni ka swipimelo swa Vumbiwa leri na vumbiwa rolero ra xifundzankulu.
- (4) Milawu leyi vekiweke ya xifundzankulu hi mayelana na mhaka leyi lavekaka hi ndlela yo twala ku endlela, kumbe hi ku yelana na, ku tirhisiwa hi ku nyawula ka matimba ya wona hi tlhelo ra mhaka leyi welaka eka ndhawu ya mitirho leyi longoloxiweke eka Xedulu xa4, hi swikongomelo hinkwaswo i milawu leyi tirhelanaka na mhaka leyi welaka eka Xedulu xa4.
- (5) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi nga ha bumabumela eka Palamende ya Rixaka milawu leyi vekiweke yi khumbhaka mhaka yihi na yihi yi nga handle ka vulawuri bya mfumo wolowo wa milawu, kumbe leri hi tlhelo ra wona Nawu wa Palamende wu nga na matimba ku tlula nawu wa xifundzankulu.

Mavumbiwele na nhlawulo wa Tihuvo to endla milawu ta Swifundzankulu

105. (1) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi vumbiwa hi vavasati na vavanuna lava va hlawuriweke ku va swirho hi ku landza endlelo ra nhlawulo leri –
- vekiweke hi milawu ya tiko;
  - simekiweke ehenhla ka xiphemu xa xifundzankulu xelexo xa nongoloko wun'we wa vavhoti;
  - endlaka makungu ya le hansi ya vukhale byo vhota bya 18 wa malembe; na
  - endlaka leswaku mbuyelo, hi ku angarhela, byi va vuyimeri byo landza mpimo.
- [Xiyengentsongo (1) xi hundzuluxiwile hi x 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume wa 2003.]
- (2) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi vumbiwa hi swirho swa le xikarhi ka 30 na 80. Nhlayo ya swirho, leyi nga hambanaka hi ku ya hi Swifundzankulu, yi fanele ku vekiwa hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko.

Vuxirho

106. (1) Muaka-tiko un'wana na un'wana la enetaka swilaveko swo vhotela Palamende ya Rixaka yo endla Milawu u na mfanelo yo va xirho xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu handle ka –
- munhu wihi na wihi la thoriweke hi, kumbe la nga eka vutirheri bya mfumo naswona a kumaka muholo wo thoriwa kwaloko kumbe vutirheri byeleyo, handle ka –
    - Holobyenkulu na swirho leswin'wana swa Huvonkulu ya xifundzankulu xelexo; na
    - vakhomi va mitirho van'wana lava mitirho ya vona yi fambelanaka na mitirho ya xirho xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu, naswona yi va yi vuriweke ku va yi fambelana na mitirho yeleyo hi milawu ya tiko;
  - Swirho swa Palamende ya Rixaka, varhumiwa va nkarhi hinkwawo va Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu kumbe swirho swa Huvo ya Masipala;
  - vanhu lava nga ringanelangiki hi vutshunguri
  - munhu wihi na wihi la vuriweke ku va a nga pfukangi ebyongweni hi khoto ya iphabliki; kumbe
  - munhu wihi na wihi loyi, endzhaku ka loko xiyenge lexi xi sungurile ku tirha, a boheriwile nandzu no gweviwa pfaleriwa ekhotsweni ku tlula 12 wa tin'hweti handle ka ku tihlawulela ndziho, hambi ku ri laha Riphabliki kumbe ehandle

ka Riphabliki loko matikhomelo lama ya vumbaka nandzu a ma ta va ma ve nandzu laha Riphabliki; kambe, ku hava munhu la nga tekiwaka tanihi loko a gweviwile ku kondza xivilelo ehenhla ka ku bohiwa koloko kumbe xigwevo yi tsemiwiile, kumbe ku kondza nkarhi wo endla xikombelo kumbe ku kombela wu herile. Ku va ku nga ha enetiwi swilaveko ku ya hi ndzimana leyi ku hela endzhaku ka ntlhanu wa malembe endzhaku ka loko xigwevo xi herile.

- (2) Munhu la nga riki na mfanelo yo va xirho xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(a) kumbe (b) a nga va muyimela-ku-langwa wa mfumo wa milawu ku ya hi swipimelo swihi na swihi kumbe matshamelo ya timhaka lama ya simekiweke hi milawu leyi vekiweke ya tiko.
- (3) Munhu u lahlekeriwa hi vuxirho bya Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu loko munhu yoloye –
  - (a) a va a nga ha ri na mfanelo; kumbe
  - (b) a xwa eka mfumo wa milawu handle ka mpfumelelo eka matshamelo ya timhaka lama eka wona milawu ya mafambiselo ya mfumo wa milawu yi vekaka ku lahlekeriwa hi vuxirho.
  - (c) yima ku va xirho xa vandla leri n'wi hlawuleke tanihi xirho xa palamendhe ya xifundzankulu.

[Xiyenge xa (3) xi siviwile hi x 4 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume wa 2003.]

- (4) Swivandla eka Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu swi fanele ku siwiwa hi ku landza milawu ya tiko.

Swihlambanyo kumbe ku tiyisisa

107. Loko swirho swa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu swi nga si sungula ku tirha mitirho ya swona eka mfumo wa milawu, swi fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka ka swona eka Riphabliki na ku xixima Vumbiwa, ku ya hi Xedulu xa2.

Nkarhi wo tirha wa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu

108. (1) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi hlawuleriwa tirha nkarhi wa ntlhanu wa malembe.
- (2) Loko Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi herisiwa hi ku landza xiyenge xa 109, kumbe loko nkarhi wa wona wo tirha wu hela, Holobyenkulu wa xifundzankulu xelexo hi xitiviso, u vitana no veka masiku ya nhlawulo, leri wu faneleke ku va

kona ku nga si hela 90 wa masiku ku sukela eka siku leri mfumo wa milawu wu herisiweke, kumbe ku herile nkarhi wa wona. Xitiviso xo vitana na ku veka masiku ya nhlawulo xi nga humesiwa nkarhi wa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu wu nga se hela kumbe wu herile.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumune wa 1999.]

- (3) Loko mbuyelo wa nhlawulo wa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu byi nga tivisiwi ku nga si hela nkarhi lowu wu vekiweke hi ku landza xiyenge xa 190, kumbe loko nhlawulo wu bakanyiwa hi khoto, Presidente, hi xitiviso, u fanele ku vitana no veka masiku ya nhlawulo wun'wana, lowu wu fanelaka ku va kona ku nga si hela 90 wa masiku endzhaku ka ku hela ka nkarhi wolowo kumbe ka siku leri nhlawulo wu bakanyiweke harona.
- (4) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi tshama yi fanele ku tirha ku sukela eka nkarhi wo herisiwa ka wona, kumbe loko ku hela nkarhi wa wona wo tirha, ku fikela siku leri tlhandlamiwaka hi siku ro sungula ro vhotela mfumo wa milawu leri landzelaka.

Ku herisiwa ka Tiplamende ta Swifundzankulu ku nga si hela nkarhi wa yona wo tirha

109. (1) Holobyenkulu wa xifundzankulu u fanele ku herisa mfumo wa milawu wa xifundzankulu loko –
- (a) mfumo wa milawu wolowo wu amukela xiboho xo wu herisa xi seketariwaka hi vhoti ya vunyingi bya swirho swa wona; na
  - (b) loko ku hundze malembe manharhu ku sukela loko mfumo wa milawu wu hlawuriwile.
- (2) Holobyenkulu wo Khomela u fanele ku herisa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu loko –
- (a) ku ri na xivandla xa ntirho wa Holobyenkulu; na
  - (b) loko mfumo wa milawu wu tsandzeka ku hlawula Holobyenkulu un'wana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ka loko xivandla xelexo xi pfulekile.

Mitshamo na mikarhi yo wisa

110. (1) Endzhaku ka nhlawulo, ntshamo wo sungula wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu yi fanele ku va kona hi nkarhi na hi siku leri vekiweke muavanyisi la hlawuriweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kambe ku nga si hela masiku ya

KAVANYISA KA 6: SWIFUNDZANKULU

14 endzhaku ka loko ku tivisiwile mbuyelo wa nhlawulo. Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi nga ha veka nkarhi na ku leha ka nkarhi wa mintshamo ya wona leyin'wana na minkarhi ya wona yo wisa.

[Xiyengentsongo xa (1) xi siviwile hi x 8 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (2) Holobyenkulu wa xifundzankulu a nga ha vitana Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi na wihi ku endlela ku tirha mitirho yo hlawuleka.
- (3) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi fanele ku veka ndhawu leyi hi ntolovelu wu nga ta hlanguana kona.

Swipikara na Swandla swa Swipikara

111. (1) Eka ntshamo wo sungula endzhaku ko hlawuriwa ka wona, kumbe loko swi laveka ku endlela ku siva xivandla, Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi fanele ku hlawula Xipikara na Xandla xa Xipikara vo huma exikarhi ka swirho swa wona.
- (2) Muavanyisi la vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku va mufambisi eku hlawuriweni ka Xipikara. Xipikara u va mufambisi eku hlawuriweni ka Xandla xa Xipikara.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x 9 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (3) Endlelo leri ri hlamuseriwaka eka Xiyenge xa A eka Xedulu xa3 ra tirha eku hlawuriweni ka Swipikara na Swandla swa Swipikara.
- (4) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi nga ha susa Xipikara kumbe Xandla xa Xipikara entirhweni hi xiboho. Vunyingi bya swirho swa mfumo wa milawu swi fanele ku va kona loko xiboho xelexo xi amukeriwa.
- (5) Hi ku landza milawu ya wona ya mafambiselo, Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi nga ha hlawula eka swirho swa wona vatirhela-tiko van'wana vo fambisa ku pfuneta Xipikara na Xandla xa Xipikara.

Swiboho

112. (1) Handle ka laha Vumbiwa byi hlamusela hi ndlela yin'wana –
- (a) vunyingi bya swirho swa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu swi fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka Nawumbisi kumbe hundzuluxo ehenhla ka Nawumbisi;

- (b) swirho swa n'we-xa-nharhu kumbe ku tlula swi fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka mfumo wa milawu; naswona
  - (c) timhaka hinkwato leti nga mahlweni ka Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu ti tsemiwa hi vuningyi bya tivhoti leti hoxiweke.
- (2) Xirho lexi xi fambisaka nhlengeletano ya milawu ya xifundzankulu xi hava vhoti yo kana, kambe –
- (a) xi fanele ku hoxa vhoti yo tsema timhaka loko ku ri na nhlayo yo ringanana ya tivhoti eka matlhelo havumbirhi ya mhaka leyi kaneriwaka; naswona
  - (b) xi nga ha hoxa vhoti yo kana loko mhaka yi fanele ku tsemiwa hi ku seketela ka vhoti ya mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula ya swirho swa mfumo wa milawu.

Timfanelo ta varhumiwa va nkarhi hinkwawo eka Tihuvo to endla milawu ta palamende ta Swifundzankulu

113. Varhumiwa va nkarhi hinkwawo va xifundzankulu eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu va nga ha va kona, naswona va nga vulavula eka, Tipalamende ta Swifundzankulu swa vona na tikomiti ta wona, kambe a va fanelanga ku vhota. Mfumo wa milawu wu nga ha lava leswaku murhumiwa wa nkarhi hinkwawo a va kona eka mfumo wa milawu kumbe tikomiti ta wona.

Matimba ya Tipalamende ta Swifundzankulu

114. (1) Eku tirhiseni ka wona ka matimba ya wona yo endla milawu, mfumo wa milawu wa xifundzankulu yi fanele –
- (a) ku kambisisa, ku pasisa, ku hundzuluxa kumbe ku ala Nawumbisi wihi na wihi leri vekiweke emahlweni ka mfumo wa milawu; na
  - (b) ku sungula kumbe ku lulamisa milawu, handle ka Milawumbisi ya timali.
- (2) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi fanele ku endla makungu ya switirhisiwa –
- (a) swo vonisisa leswaku swirho hinkwaswo swa mfumo swo tirha makungu eka xifundzankulu swi na vutihlamuleri eka wona; na
  - (b) ku hlayisa vulanguteri ehenhla ka –
    - (i) ku tirhisiwa ka matimba ya ku tirha makungu eka xifundzankulu ku katsa na ku endla leswaku milawu yi tirhisiwa; na
    - (ii) xirho xihi na xihi xa mfumo.

Vumbhoni kumbe mahungu lama nga mahlweni ka Tihuvo to endla milawu ta Swifundzankulu

115. Huvo yo endla milawu ya xifundzankulu kumbe yihi na yihi ya tikomiti ta wona, wu nga ha –
- (a) vitana munhu wihi na wihi ku tivonakisa emahlweni ka wona ku nyika vumbhoni byo hlambanyiwa byi tiyisiseweke kumbe ku humesa matsalwa;
  - (b) lava leswaku munhu wihi na wihi kumbe vandla ra xifundzankulu ri tivonakisa eka wona;
  - (c) hi ku landza milawu leyi vekiweke ya xifundzankulu kumbe milawu ya mafambiselo, ku sindzisa munhu wihi na wihi kumbe vandla ku landzelela samanisi kumbe xilaveko hi ku landza ndzimana ya (a) kumbe ya (b); na
  - (d) ku amukela swivilelo, vuyimeri kumbe swikombelo swo huma eka vanhu vahi na vahi lava swi tsakelaka kumbe mavandla.

Malulamiso ya le ndzeni, mafambiselo na maendlelo ya mimfumo ya Swifundzankulu

116. (1) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi nga –
- (a) veka no lawula mindzulamiso ya wona ya mafambiselo ya le ndzeni, maendlelo na nkanelo; na
  - (b) ku endla milawu ya mafambiselo leyi khumbhaka ntirho wa wona, ku karhi ku tekeriwa nhlokweni Xidemokrasi xa vuyimeri na ku nghenela eka ku veka milawu, vutihlamuleri, ku tirhela rivaleni na ku nghenisa vanhu va tiko.
- (2) Milawu ya mafambiselo ya Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi fanele ku endla makungu ya –
- (a) ku simekiwa, ku vumbiwa, matimba, mitirho, maendlelo na ku leha ka nkarhi wo tirha ka tikomiti ta wona;
  - (b) ku nghenela eka makanelwa ya mfumo wa milawu ka hinkwayo Minhlangano ya vuntsongo ya tipolitiki leyi yimeriweke ePalamende, hi ndlela leyi fambisanaka na xidemokrasi
  - (c) ku pfuniwa hi timali na mafambiselo eka ntlawa wun'wana na wun'wana wa tipolitiki leri wu yimeriweke eka mfumo wa milawu, ku ya hi mpimo wa ndzinganelano wa wona, ku endlela leswaku ntlawa wun'wana na wun'wana na murhangeri wa wona va kota ku tirha mitirho ya wona eka mfumo wa milawu; na

- (d) ku amukeriwa ka murhangeri wa Nhlngano lowukulu wa vuntsongo eka mfumo wa milawu, tanihi Murhangeri wa Vukaneti.

Xifundzho

117. (1) Swirho swa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu na varhumiwa va nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu –
- (a) va na ntshunxeko wo vulavula eka mfumo wa milawu na le ka tikomiti ta wona, ku ya hi milawu ya wona ya mafambiselo; naswona
- (b) a va tengiseriwi milandzu ya mbangisano kumbe ya vugevenga, ku khomiwa, ku pfaleriwa ekhotsweni kumbe ku riha ku onhakeriwa ka van'wana hikwalaho ka –
- (i) nchumu wihi na wihi leri va wu vuleka eka, va wu humeseke emahlweni ka, kumbe va wu yiseke emahlweni ka mfumo wa milawu kumbe yihi na yihi ya tikomiti ta wona; kumbe
- (ii) nchumu wihi na wihi leri wu paluxiweke hikwalaho ka leswi va swi vuleke eka, va swi humeseke emahlweni ka, kumbe va swi yiseke eka mfumo wa milawu kumbe yihi na yihi ya tikomiti ta wona.
- (2) Swifundzho swin'wana na minsirhelelo ya Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu na swirho swa wona swi nga ha vekiwa hi milawu ya tiko.
- (3) Miholo, mali ya mpfuneto na ya swikhenso leswi hakeriwaka swirho swa mfumo wa milawu wa xifundzankulu i xikweleti lexi rhwariwaka hi Nkwama wa Timali ta Tiko ta Xifundzankulu.

Ku fikelela ka vaaki no nghenelela ka vona eka Tiplamende ta Swifundzankulu

118. (1) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi fanele –
- (a) Wu ngenisa vanhu eka milawu ya tiko na maendlelo ma'wana ya milawu na tikomiti ta kona; na -
- (b) fambisa mitirho ya yona hi ndlela ya nka-vuciva, na ku khoma mintshamo ya yona, na leyi ya tikomiti ta yona, evanhwini, kambe magoza laya nga ringanela yata tekiwa -
- (i) lawula mfikelelo wa vanhu, ku katsa na mfikelelo wa mahungu, eka Palamende na tikomiti ta yona; na

- (ii) ku tirha mitirho ya wona yo lava munhu wihi komba wihi, na ku endla makungu yo va u sechiwa munhu wihi na wihi naswona, laha swi faneleke, ku arisiwa ka ku nghena ka munhu wihi na wihi kumbe ku humeseriwa ehandle.
- (2) Mfumo wa milawu ya Swifundzankulu a wu fanelangi ku honisa vanhu, ku katsa na vahangelasi va mahungu, eka ntshamo wa Komiti handle ka loko swi kombisiwile kahle erivaleni na le ka vanhu va xidemokratiki.

Ku tivisa Milawumbisi

119. I swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu ntsena kumbe Komiti kumbe xirho xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu xi fanelaka ku tivisa Nawumbisi eka mfumo wa milawu; kambe i xirho xa Huvonkulu ntsena lexi nga na vutihlamuleri bya timhaka ta timali ta xifundzankulu, xi nga ha tivisaka Nawumbisi wa timali eka mfumo wa milawu.

Milawumbisi ya Timali

120. (1) Nawumbisi i Nawumbisi wa timali loko wu -
- (a) lulamisa timali;
  - (b) lowu bohaka swibalo, mindzuvo kumbe swibalo swa nhundzu;
  - (c) herisaka kumbe ku hunguta kumbe ku nyika mpfumelelo eka xibalo xihi na xihi xa xifundzha, mindzuvo kumbe swibalo swa nhundzu mali, kumbe
  - (d) ku nyika mpfumelelo eka tihakelo to kongoma ehenhla ka Nkwama wa Timali ta Xifundzankulu.
- (2) Nawumbisi wa timali wu nge endlwi wu xikan'we na timhaka tin'wana handle ka loko-
- (a) ku ri na mhaka yintsongo leyi fambelanaka na timhaka ta mali;
  - (b) ku ngenisiwa, ku herisiwa kumbe ku hungutiwa ka xibalo xa xifundzha ;
  - (c) ku nyikiwa ka ku ka ku nga katsiwi eka swibalo swa xifundzha; kumbe
  - (d) mpfumelelo wa tihakelo to kongoma ehenhla ka nkwama wa Timali ta Xifundzankulu.
- (3) Nawu wa xifundzankulu wu fanele ku endla makungu ya maendlelo lawa hawona Mfumo wa milawu wa xifundzankulu wu nga hundzuluxaka Nawumbisi wa timali.

[X.120 xi siviwile hi x. 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

Ku pfumelela Milawumbisi

121. (1) Holobyenkulu wa xifundzankulu u fanele ku pfumelela no sayina Nawumbisi lowu pasisiweke hi Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu hi ku landza Kavanyisa loku kumbe, loko Holobyenkulu a ri na ku kanakana hi loko Nawumbisi wolowo wu landza Vumbiwa, u wu ttherisela endzhaku eka mfumo wa milawu leswaku wu kambisisiwa nakambe.
- (2) Loko, endzhaku ko kambisisiwa nakambe, Nawumbisi wu amukela hi ku hetiseka miehleketo ya Holobyenkulu, Holobyenkulu u fanele ku pfumelela no sayina Nawumbisi; handle ka swona Holobyenkulu u fanele a –
- (a) pfumelela no sayina Nawumbisi; kumbe
- (b) a wu hundzisa eKhoto ya Vumbiwa leswaku yi teka xiboho mayelana na loko wu landza vumbiwa.
- (3) Loko Khoto ya Vumbiwa yi boha leswaku Nawumbisi wu landza vumbiwa, Holobyenkulu u fanele ku wu pfumelela no wu sayina.

Swikombelo hi swirho eka Khoto ya Vumbiwa

122. (1) Swirho swa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu swi nga ha endla xikombelo eka Khoto ya Vumbiwa xa xileriso xo hlamusela leswaku hinkwawo kumbe xiphemu xa Nawu, wa Swifundzankulu a wu landzi vumbiwa.
- (2) Xikombelo –
- (a) xi fanele ku seketeriwa hi 20 wa tipesente wa swirho swa mfumo wa milawu; naswona
- (b) xi fanele ku endliwa nga si hela masiku ya 30 endzhaku ka loko Holobyenkulu se a pfumelerile no sayina Nawu wolowo.
- (3) Khoto ya Vumbiwa yi nga ha lerisa leswaku hinkwawo kumbe xiphemu xa Nawu lowu ku vulavuriwaka hi wona eka xikombelo xelexo hi ku landza xiyengentsongo xa (1) a wu tirhi ku kondza Khoto yi endla xiboho hi xikombelo loko –
- (a) ku tirha ka vululami swi lava swona; na
- (b) loko xikombelo xelexo xi ri na xitshembiso xo humelela.
- (4) Loko xikombelo xi nga humeleli nakona xi nga vanga na xivono xo nyawula xo humelela, Khoto ya Vumbiwa yi nga ha lerisa vakomberi ku ri va hakela tihakelelo.

Ku kandziyisiwa ka Milawu ya Swifundzankulu

123. Nawumbisi lowu pfumeleriweke no sayiniwa hi Holobyenkulu wu va Nawu wa xifundzankulu wu fanele ku tivisiwa hi ku hatlisa naswona wu sungula ku tirha hi siku leri tivisiweke kumbe endzhaku ka rona hi ku landza Nawu wolowo.

Ku hlayisiwa ka Milawu ya Swifundzankulu

124. Khopi leyi sayiniweke ya Nawu wa xifundzankulu i vumbhoni lebyi hetisekeke bya makungu ya Nawu wolowo kutani, endzhaku ko tivisiwa, wu fanele ku nyiketiwa eka vuhlayiselo bya Khoto ya Vumbiwa.

Swirho swa Tihuvonkulu ta Swifundzankulu

Swirho swa huvonkulu eka Swifundzankulu

125. (1) Vulawuri bya huvonkulu eka xifundzankulu byi haverisiwile Holobyenkulu wa xifundzankulu xelexo.
- (2) Holobyenkulu u tirhisa matimba yo fambisa milawu, kun'we na swirho leswin'wana swa Huvonkulu, hi –
- (a) ku tirhisa milawu yo endliwa endzeni ka xifundzankulu;
  - (b) ku fambisa milawu hinkwayo yo endliwa ya tiko hinkwaro endzeni ka tindhawu ta mitirho leti longoloxiweke eka Xedulu xa4 kumbe 5 handle ka laha Vumbiwa kumbe Nawu wa Palamende wu hlamusela hi ndlela yin'wana;
  - (c) ku fambisa endzeni ka xifundzankulu milawu hinkwayo ya tiko ehandle ka tindhawu ta mitirho leti longoloxiweke eka Xedulu xa4 kumbe 5, lama mafambiselo ya kona ya nyikiweke eka vufambisi bya xifundzankulu hi ku landza Nawu wa Palamende;
  - (d) ku aka no tirhisa mikhuva ya matirhelo ya xifundzankulu;
  - (e) ku hlanganyeta mitirho ya tindzawulo ta Swifundzankulu;
  - (f) ku lulamisa no sungula milawu ya xifundzankulu; na
  - (g) ku tirha ntirho wihi na wihi wun'wana lowu wu nyikiweke wona eka vufambisi bya Swifundzankulu hi ku landza Vumbiwa kumbe Nawu wa Palamende.
- (3) Xifundzankulu xi na matimba yo fambisa milawu hi ku landza xiyengentsongo xa 2(b) ntsena ku fikela laha xifundzankulu xelexo xi nga na matimba ya vufambisi ku kota ku teka vutihlamuleri hi ndlela leyi tirhaka. Mfumo wa rixaka, hi milawu

leyi vekiweke na hi magoza man'wana, wu fanele ku pfuneta Swifundzankulu ku hluvukisa vuswikoti bya mafambiselo lebyi lavekaka ku endlela ku tirhisa matimba ya swona hi ku nyawula na ku tirha mitirho ya swona leyi vurivaka eka xiyengentsongo xa (2).

- (4) Njhekanjhekisano wihi na wihi leri khumbhaka vuswikoti bya mafambiselo bya xifundzankulu mayelana na ntirho wihi na wihi, wu fanele ku hundziseriwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu leswaku ku tekiwa xiboho ku nga si hela masiku ya 30 wu hundziseriwile eka Huvo.
- (5) Ku ya hi xiyenge xa 100, matirhiselo ya milawu ya xifundzankulu eka xifundzankulu i matimba yo tirha lama ya vekiweke xifundzankulu xelexo ntsena.
- (6) Huvonkulu ya xifundzankulu yi fanele ku tirha hi ku landza –
  - (a) Vumbiwa leri; na
  - (b) vumbiwa bya xifundzankulu, loko ku pasisiwile vumbiwa ra xifundzankulu xelexo.

Ku phakeriwa mitirho

126. Xirho xa Huvonkulu ya xifundzankulu xi nga ha rhumisa ntirho wihi na wihi leri faneleke ku tirhiwa hi ku landza Nawu wa Palamende, kumbe Nawu wa xifundzankulu, eka Huvo ya Masipala. Ku rhwexa mitirho –
  - (a) swi fanele ka landza ntwanano exikarhi ka xirho xa Huvonkulu lexi khumbekaka na Huvo ya Masipala;
  - (b) swi fanele ku fambisana na Nawu wolowo leri hi ku landza wona ntirho leri khumbekaka wu tirhisiwaka xiswona; na
  - (c) ku sungula ku tirha loko wu tivisiwile hi Holobyenkulu.

Matimba na mitirho ya Vaholobyenkulu

127. (1) Holobyenkulu wa xifundzankulu u na matimba na mitirho leyi nyiketiveke evuhlayiselweni bya xiyimo xelexo xa ntirho hi Vumbiwa leri na milawu yihi na yihi yin'wana.
- (2) Holobyenkulu wa xifundzankulu u na vutihlamuleri byo –
  - (a) pfumelela no sayina Milawumbisi;
  - (b) ttherisela Nawumbisi endzhaku eka Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu leswaku ku kambisisiwa nakambe loko Nawumbisi wolowo wu landza Vumbiwa;

- (c) byo hundzisela Nawumbisi eka Khoto ya Vumbiwa endlela xiboho xa loko wu landza vumbiwa;
- (d) byo vitana mfumo wa milawu eka nhlengeletano yo hlawuleka ku endlela ku tirha ntirho wo hlawuleka;
- (e) ku thola Tikhomixini ta ndzavisiso; na
- (f) ku vitana rheferandamu endzeni ka xifundzankulu xelexo ku ya hi milawu ya tiko.

Ku hlawuriwa ka Vaholobyenkulu

128. (1) Eka ntshamo wo sungula endzhaku ka loko wu hlawuriwile, na loko swi laveka ku siva xivandla, Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi fanele ku hlawula wansati kumbe wanuna eka swirho swa wona ku va Holobyenkulu wa xifundzankulu xelexo—
- (2) Muavanyisi la vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku kambisa nhlawulo wa Holobyenkulu. Endlelo leri ri andlariweke eka Xirho A Xedulu xa3 ra tirha eku hlawuriweni ka Holobyenkulu.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 10 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (3) Nhlawulo wo siva xivandla xa ntirho wa Holobyenkulu wu fanele ku endliwa hi nkarhi na hi siku leri vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kambe ku nga si hundza 30 wa masiku endzhaku ka loko ku pfuleke xivandla.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi xa 10 na Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vuntsevu wa 2001.]

Ku sungula ntirho ka Vaholobyenkulu

129. Munhu la ha ku hlawuriwaka ku va Holobyenkulu u fanele ku siva xivandla xa ntirho wa Holobyenkulu ku nga si hela masiku ya ntlhanu a hlawuriwile, hi ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eRiphabliki no xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu xa2.

Nkarhi wo tirha no susiwa Vaholobyenkulu

130. (1) Nkarhi wo tirha wa Holobyenkulu wu sungula loko a sungula ku tirha no hela loko ku va na xivandla kumbe loko munhu la hlawuriweke ku va Holobyenkulu la landzelaka a sungula ku tirha.
- (2) Ku hava munhu la faneleke ku khoma ntirho wa Holobyenkulu ku tlula ka mbirhi; kambe, loko munhu a hlawuriwa siva xivandla xa ntirho wa Holobyenkulu,

nkarhi lowu nga xikarhi ka nhlawulo wolowo na nhlawulo lowu landzelaka wa Holobyenkulu a wu tekiwi tanihi nkarhi wo tirha.

- (3) Milawu ya xifundzankulu, hi swiboho leswi vumbiweke hi ku seketeriwa hi vhoti leyi nga riki hansi ka mbirhi xa nharhu, yi nga ha susa Holobyenkulu entirhweni ntsena hi ku landza –
- (a) ku tlula nawu wa Vumbiwa hi ndlela yo nyawula;
  - (b) matikhomelo yo biha swinene; kumbe
  - (c) ku hluleka ku endla mitirho ya yena yo hofisi.
- (4) Munhu wihi kumbe wihi la susiweke eka hofisi ya ku va Holobyenkulu hi ku landza xiyengentsongo xa (3)(a) kumbe (b) a a nga amukeli nchumu swa hofisi yeleyo, nakona a nga ha tirhi eka hofisi yihi na yihi ya vanhu.

Vaholobyenkulu vo khomela

131. (1) Loko Holobyenkulu a nga ri kona kumbe loko, hikokwalaho ka swin'wana, a nga swi koti ku hetisa mitirho ya Holobyenkulu, kumbe hi nkarhi lowu ku nga na xivandla xa ntirho wa Holobyenkulu, mukhomi un'wana wa ntirho hi ndzandzelelano leri nga laha hansi u tirha tanihi Holobyenkulu –
- (a) Xirho xa Huvonkulu lexi hlawuriweke hi Holobyenkulu.
  - (b) Xirho xa Huvonkulu lexi hlawuriweke hi swirho leswin'wana swa Huvonkulu.
  - (c) Xipikara, ku kondza mfumo wa milawu wu veka un'wana wa swirho swa wona.
- (2) Mukhomeri wa Holobyenkulu u na vutihlamuleri, matimba na mitirho ya Holobyenkulu.
- (3) Loko a nga si teka vutihlamuleri, matimba na mitirho ya Holobyenkulu, Holobyenkulu wo Khomela u fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa vutshembeki eRiphabliki na ku xixima Vumbiwa hi ku landza Xedulu xa2.

Tihuvonkulu

132. (1) Huvonkulu ya xifundzankulu yi vumbiwa hi Holobyenkulu, tanihi nhloko ya Huvo, na swirho leswi nga riki hansi ka ntlhanu no va swi nga ri henhla ka khume leswi thoriweke hi Holobyenkulu swo huma eka swirho swa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu.
- (2) Holobyenkulu wa xifundzankulu u thola swirho swa Huvonkulu, a swi avela matimba na mitirho ya swona, naswona a nga ha swi hlóngola.

Vutihlamuleri na mitirho

133. (1) Swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu swi na vutihlamuleri bya mitirho ya huvonkulu leyi swi averiweke yona hi Holobyenkulu.
- (2) Swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu swi na vutihlamuleri swi hlanganale na hi xin'we-xin'we eka mfumo wa milawu, bya ku tirhisa matimba ya swona na mitirho.
- (3) Swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu swi fanele –
- (a) ku tirha hi ku landza Vumbiwa na, loko vumbiwa ra xifundzankulu ri pasisiwile, na loko vumbiwa; na
- (b) ku nyika mfumo wa milawu swiviko leswi hetisekeke swa nkarhi na nkarhi hi mayelana na timhaka leti welaka ehansi ka vutihlamuleri bya swona.

Ku ya emahlweni ka Tihuvonkulu endzhaku ka minhlawulo

134. Loko ku khomiwa nhlawulo wa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu, Huvonkulu na swirho swa yona va tshama va ha fanele ku tirha ku kondza munhu la hlawuriweke ku va Holobyenkulu hi mfumo wa milawu leri landzelaka a sungula ku tirha.

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso

135. Loko swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu swi nga si sungula ku tirha mitirho ya swona, swi fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eka Riphabliki no xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu xa2.

Matikhomelo ya swirho swa Huvonkulu

136. (1) Swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu va fanele ku tikhoma hi ku landza khodi ya matikhomelo leyi vekiweke hi milawu ya tiko.
- (2) Swirho swa Huvonkulu ya xifundzankulu a swi va fanelanga –
- (a) ku amukela ntirho wihi na wihi wun'wana lowu wu hakelaka;
- (b) ku tikhoma hi ndlela yihi na yihi leyi nga fambelanaki na swiyimo swa swona, kumbe swi tiveka eka xiyimo lexi xi swi vekaka ekhombyeni ra leswaku ku va na ku kwetlembetana exikarhi ka vutihlamuleri bya swona bya ximfumo na swilaveko swa vutomi bya swona bya le tlhelo; kumbe
- (c) ku tirhisa xiyimo xa swona kumbe mahungu wahi na wahi lama nyikiweke wona ku tifumisa kumbe ku pfuna munhu wihi na wihi un'wana hi ndlela leyi ngariki yinene.

Ku hundziseriwa ka mitirho

137. Holobyenkulu hi xitiviso a nga ha hundzisela eka xirho xa Huvonkulu –
- mafambiselo ya milawu yihi na yihi leyi vekiweke eka xirho xin'wana; kumbe
  - matimba wahi na wahi kumbe mitirho leswi vekiweke hi milawu eka munhu un'wana.

Ku nyikiwa mitirho ka nkarhinyana

138. Holobyenkulu wa xifundzankulu a nga ha hundzisela eka xirho xa Huvonkulu matimba wahi na wahi kumbe ntirho wa xirho xin'wana lexi xi nga riki kona entirhweni kumbe lexi xi nga swi kotiki ku tirhisa matimba yalawo kumbe ku tirha mitirho yoloye.

Vungheneleri bya xifundzankulu eka mfumo wa muganga

139. (1) Loko masipala a nga swi koti kumbe a nga enetisi xiboho xa ntirho wa huvonkulu hi ku landza milawu leyi vekiweke, huvonkulu ya xifundzankulu lexi khumbekaka yi nga ha nghenelela hi ku teka magoza wahi na wahi lama faneleke ku vonisisa ku enetisiwa ka swona ku katsa na –
- ku humesa xiletelo xo ya eka Huvo ya Masipala, lexi hlamuselaka mpimo wo tsandzeka ku enetisa swiboho swa yona na ku hlamusela magoza wahi na wahi lama ya lavekaka ku eneta swiboho swa yona; na
  - ku teka vutihlamuleri bya xiboho lexi khumbekaka eka masipala yeleyo ku fikela ha swi lavekaka ku endlela –
    - ku hlayisa mimpimo ya swa rixaka leswi lavekaka kumbe ku simeka ya minimamu leswi vekiweke swo nyika vutirheri;
    - ku sivela masipala yeleyo ku teka goza leri nga twaliki leri onhiselaka swilaveko swa masipala un'wana kumbe swa xifundzankulu hinkwaxo;
    - ku hlayisa vun'we bya ikhonomi.
  - herisa Huvo ya Masipala na ku thola mufambisi ku kondza Huvo ya Masipala yintshwa leyi nga hlawuriwa yi hlambanyiwa ku va yi hlawuriwile, loko swiyimo leswi amukelekaka swi nyika magoza walawo.
- (2) Loko huvonkulu ya xifundzankulu yi nghenelela eka masipala hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(b) –
- yi fanele ku yisa xitiviso lexi tsariweke xa ku nghenelela eka -
    - xirho xa Khabineta lexi tirhanaka na timhaka ta Mfumo wa Muganga; na
    - Palamende ya xifundzha na Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, ku nga si hela 14 wa masiku endzhaku ko sunguriwa ka ku nghenelela;

KAVANYISA KA 6: SWIFUNDZANKULU

- (b) ku nghenelela ku fanele ku hela loko -
- (i) xirho xa Khabinete lexi ngana vutihlamuleri bya timhaka ta mfumo wa muganga a nga nyiki mpfumelelo wo nghenelela ku nga si hela 28 wa masiku endzhaku ka ku sungula ka ku nghenelela kumbe hi nkarhi wa ku hela ka nkarhi wolowo a nga se nyika mpfumelelo wa ku nghenelela; kumbe
  - (ii) Huvo yi nga nyiki mpfumelelo wo nghenelela ku nga si hela masiku ya 180 endzhaku ka loko ku nghenelela ku sungurile kumbe hi nkarhi wa ku hela ka nkarhi wolowo a nga se nyika mpfumelelo wo nghenelela; na
- (c) Huvo yi fanele yi, loko ku nghenelela ku ya emahlweni, langutisisa ku nghenelela nkarhi na nkarhi, naswona yi nga endla swibumabumelo swihi na swihi leswi nga fanela eka huvonkulu ya xifundzankulu.
- (3) Loko Huvo ya Masipala yi herisiwile hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(c) -
- (a) huvonkulu ya xifundzankulu yi fanele hi xihatla yi yisa xitiviso xo tsariwa xa ku herisa eka-
    - (i) xirho xa Khabinete lexi ngana vutihlamuleri eka timhaka ta mfumo wa miganga; na
    - (ii) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu leyi nga fanela na Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu; na
  - (b) ku herisa swi sungula 14 wa masiku ku suka eka siku ra ku kuma xitiviso hi Huvo handle ka loko xi bakanyeriwa etlhelo hi xirho xexo xa Khabinete kumbe Huvo ku nga si hela nkarhi wa 14 wa masiku.
- (4) Loko Masipala wu nga swi koti ku tirha ntirho wa wona hi ku landza Vumbiwa kumbe nawu wo nyika mpfumelelo wa mpimanyeto kumbe magoza wahi na wahi laya tlakusaka mali laya lavekaka leswaku mpimanyeto wu sungula ku tirha, huvonkulu ya xifundzankulu leyi nga fanela yi fanele yi nghenelela hi ku teka magoza laya nga fanela ku vona leswaku mpimanyeto kumbe magoza yalawo yo tlakusa mali ya nyikiwa mpfumelelo, ku katsa na ku herisa Huvo ya Masipala na -
- (a) ku thola mufambisi ku kondza Huvo ya Masipala leyintshwa leyi nga hlawuriwa yi hlambanyiwa leswaku yi hlawuriwile; na
  - (b) nyika mpfumelelo wa mpimanyeto wa nkarhinyana kumbe magoza yo tlakusa mali ku nyika ku ya emahlweni ka masipala leswaku wu tirha.
- (5) Loko masipala, hikwalaho ka mbuyelo wa mpfilumpfilu eka timhaka ta wona ta mali, wu ri eka xiyimo lexi nyanyaka xa ku tshova mitirho ya wona ku nyika vukorhokeri bya nkoka kumbe ku fikelela vutinyiketeri bya wona bya mali, kumbe

ku amukela leswaku awu koti ku fikelela mitirho ya wona kumbe vutinyiketeri bya mali, huvonkulu leyi nga fanela ya xifundzankulu yi fanele -

- (a) bohelela kungu ro fikelela leri nga kongomisiwa eka vuswikoti bya masipala byo fikelela mitirho ya wona ku nyika vukorhokeri bya nkoka kumbe vutinyiketeri bya swa mali, leswi -
    - (i) swi faneleke swi lulamisiwa hi ku landza milawu ya tiko; na
    - (ii) boha masipala eka ku tirhisa milawu ya wona na huvonkulu ya vulawuri, kambe ntsena eka xiyimo lexi lavekaka ku lulamisa mpfilumpfilu eka timhaka leti ta mali; na
  - (b) herisa Huvo ya Masipala, loko masipala wu nga swi koti ku nyika mpfumelelo wa magoza ya nawu, ku katsa mpimanyeto kumbe magoza wahi na wahi yo tlakusa mali, laya lavekaka ku nyika masungulo ya kungu ro kuma/vuyeriwa, na
    - (i) thola mufambsi ku fikela loko Huvo yintshwa ya masipala yi hlawuriwa; na
    - (ii) pasisa mpimanyeto wa nkarhinyana kumbe tindlela to tlakusa mali kumbe tindlela tin'wana to vuyisela mali ku endlela leswaku mitirho ya masipala yi ya emahlweni; kumbe
  - (c) Loko Huvo ya Masipala yi nga herisiwi hi ku landza ndzimana ya (b), yi sungula vutihlamuleri byo simeka kungu ro ttherisela endzhaku ku fikela laha masipala wu nga taka wu nga koti ku simeka kungu ro ttherisela endzhaku.
- (6) Loko huvonkulu ya xifundzha yi ngehenelela eka masipala ku ya hi xiyengentsongo xa (4) kumbe (5), yi fanele ku yisa xitiviso lexi tsariweke xo ngehenelela eka-
    - (a) xirho xa Khabinete lexi tirhanaka na timhaka ta Mfumo wa Muganga; na
    - (b) Palamende ya xifundzha na Huvoya Rixaka ya Swifundzankulu, ku nga si hela nkombo wa masiku ku ngehenelela ku sungurile.
  - (7) Loko huvonkulu ya xifundzha yi hluleka ku tirhisa matimba kumbe ku endla mitirho leyi bohiweke eka xiyengentsongo (4) kumbe (5), huvonkulu ya rixaka yi fanele ku ngehenelela ku ya hi xiyengentsongo xa (4) kumbe (5) Ematshan'wini ya huvonkulu ya xifundzha leyi faneleke.
  - (8) Milawu ya tiko yi nga lawula ku simekiwa ka xiyenge lexi, ku katsa maendlelo laya vumbiweke hi xiyenge lexi.

[X. 139 xi siviwile hi x. 4 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume n'we wa 2003.]

Swiboho swa huvonkulu

140. (1) Xiboho xa Holobyenkulu xi fanele ku va xi tsariwile loko –
(a) xi tekiwa hi swivangelo swa nhlengeletano wa milawu; kumbe
(b) loko milawu yeleyo yi ri na mbuyelo lowu khumbhanaka na swa nawu.
- (2) Xiboho lexi nga tsariwa xa Holobyenkulu xi fanele xi sayiniwa hi xirho xin'wana xa Huvonkulu.
- (3) Switivisa-nawu, swinawana na switirhiswa swin'wana swa milawu ya xifundzankulu swi fanele ku fikeleriwa hi vanhu va tiko.
- (4) Milawu ya Xifundzankulu yi nga ha boxa ndlela leyi, na hi laha yi nga fikelelaka hakona, switirhiswa leswi vuriweke eka xiyengentsongo (3) swi fanele –
(a) ku andlariwa eka Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu; na
(b) ku pfumeleriwa hi Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu.

Makungu yo kombisa ku pfumala ntshembho

141. (1) Loko Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu, hi xiboho lexi seketeriweke hi vunyingi bya swirho swa wona, wu pasisa kungu ra ku komba ku pfumala ku tshembha eka Huvonkulu ya xifundzankulu ku nga katsiwi na Holobyenkulu, Holobyenkulu u fanele ku vumba Huvo hi vuntshwa.
- (2) Loko Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu, hi xiboho lexi seketeriweke hi vunyingi bya swirho swa wona, wu pasisa kungu ro komba ku pfumala ku tshembha eka Holobyenkulu, Holobyenkulu na swirho leswin'wana swa Huvonkulu va fanele ku lan'wa ntirho.

Mavumbiwa ya Swifundzankulu

Ku pasisiwa ka mavumbiwa ya Swifundzankulu

142. Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi nga pasisa vumbiwa ra xifundzankulu xelexo kumbe, laha swi tirhaka, ku hundzuluxa vumbiwa ra xona, loko mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula eka swirho swa wona va vhota hi ku seketela Nawumbisi wolowo.

Vundzeni bya vumbiwa ra xifundzha

143. (1) Vumbiwa ra xifundzankulu, kumbe hundzuluxo wa vumbiwa, a swi fanelanga ku va swi hambana na Vumbiwa leri, kambe swi nga endla makungu ya –

KAVANYISA KA 6: SWIFUNDZANKULU

- (a) swivumbeko swo endla milawu swa xifundzankulu kumbe swo fambisa milawu na maendlelo lama ya hambanaka na lama ya nyikiweke eka Kavanyisa loku; kumbe
  - (b) ku sunguriwa, ntirho, matimba ya vulawuri na xiyimo xa hosi ya ndzhavuko, laha swi tirhaka.
- (2) Makungu lama ya katsiweke eka vumbiwa ra xifundzankulu kumbe hundzuluxo wa vumbiwa hi ku landza tindzimana ta (a) kumbe (b) ta xiyengentsongo xa (1) –
- (a) ya fanele ku landzelela minsinya ya nkoka leyi nga eka xiyenge xa 1 na Kavanyisa ka 3; naswona
  - (b) a ma fanelanga ku haverisa xifundzankulu matimba wahi na wahi lama ya welaka -
    - (i) ehandle ka ndhawu ya mitirho hi ku landza Tixedulu xa ta 4 na 5; kumbe
    - (ii) ehandle ka matimba na mitirho leyi haverisiweke xifundzankulu hi swiyenge leswin'wana swa Vumbiwa leri.

Ku tiyisiwa ka vumbiwa ra Swifundzankulu

144. (1) Loko Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi pasisile kumbe ku hundzuluxa vumbiwa, Xipikara wa mfumo wa milawu wolowo u fanele ku yisa tsalwa rolero ra vumbiwa kumbe hundzuluxo wa vumbiwa eka Khoto ya Vumbiwa leswaku ri tiyisiwa.
- (2) Ku hava tsalwa ra vumbiwa ra xifundzankulu kumbe hundzuluxo wa vumbiwa leri nga va ka nawu ku kondza Khoto ya Vumbiwa yi tiyisisa –
- (a) leswaku tsalwa relero ri pasisiwile hi ku landza xiyenge xa 142; na
  - (b) leswaku tsalwa hinkwaro ka rona ri landza xiyenge xa 143.

Ku sayiniwa, ku tivisiwa na ku hlayisiwa ka mavumbiwa ya Swifundzankulu

145. (1) Holobyenkulu wa xifundzankulu u fanele ku pfumelela no sayina tsalwa ra vumbiwa ra xifundzankulu kumbe ku hundzuluxiwa ka vumbiwa lebyi tiyisiseweke hi Khoto ya Vumbiwa.
- (2) Tsalwa leri pfumelerike no sayiniwa hi Holobyenkulu wu fanale ku tivisiwa eka Gazette ya Mfumo ya rixaka na ku sungula ku tirha loko wu tivisiweke hi siku ra le mahlweninyana ka siku leri vekiweke hi ku landza vumbiwa byebyo kumbe hundzuluxo.

- (3) Tsalwa leri sayiniweke ra vumbiwa ra xifundzankulu kumbe hundzuluxo wa vumbiwa i vumbhoni lebyi hetisekeke bya makungu ya rona naswona, endzhaku ko tivisiwa, ri fanele ku nyiketiwa evuhlayiselweni bya Khoto ya Vumbiwa.

Milawu leyi kwetlembetanaka

Mikwetlembetano exikarhi ka milawu ya rixaka na ya Swifundzankulu

146. (1) Xiyenge lexi xi tirha eka ku kwetlembetana exikarhi ka milawu leyi endluweke ya tiko na ya xifundzankulu leyi welaka eka ndhawu ya mitirho leyi longoloxiweke eka Xedulu xa 4.
- (2) Milawu leyi endluweke ya tiko leyi tirhaka hi ndlela yo fana hi mayelana na tiko hinkwaro yi na matimba ku tlula milawu ya xifundzankulu leyi kanetanaka na yona loko ku enetisiwa xihhi na xihhi xa swipimelo leswi landzelaka -
- (a) Milawu ya tiko yi tirhanaka na mhaka leyi nga kotekeki ku va yi lawuriwa hi ku hetiseka hi milawu leyi vekuweke hi Swifundzankulu hi ku hambana ka swona haxin'we-xin'we.
- (b) Ku khumbeka ka tiko hinkwaro ka rona swi lavaka leswaku mhaka ku tirhaniwa na yona hi ndlela yo fana eka tiko hinkwaro ka rona, kutani milawu yi endla leswaku ku va na ku fanana koloko hi ku simeka -
- (i) mitolovelo na swiyimo;
- (ii) mapulanelo ya matirhelo; kumbe
- (iii) milawu ya matirhelo ya rixaka.
- (c) Milawu leyi endluweke ya tiko leyi laveriwaka -
- (i) ku hlayisiwa ka vuhlayiseki bya rixaka;
- (ii) ku hlayisiwa ka vun'we bya ikhonomi;
- (iii) ku sirheleriwa ka makete wa ntolovelo hi tlhelo ra ku fambafambisiwa ka tinhundzu, vutirheri, mali na mitirho;
- (iv) ku tlakusiwa ka xiyimo xa mingingiriko ya ikhonomi loku tsemakanyaku mindzilekano ya Swifundzankulu;
- (v) ku tlakusiwa ka xiyimo xa ku kota ku endla swilo hi ku ringanana na ku fikelela Mitirho ya mfumo hi ku ringanana; kumbe
- (vi) ku sirheleriwa ka mbangu.
- (3) Milawu leyi endluweke ya tiko yi na matimba ku tlula milawu ya Swifundzankulu loko milawu ya tiko yi kongomisiwile eku siveriweni ka swiendlo leswi nga twaliki swa xifundzankulu leswaku -

- (a) swi onhiselaka swilaveko swa ikhonomi, Rihanyo kumbe vuhlayiseki bya xifundzankulu xin'wana kumbe tiko hinkwaro ka rona; kumbe
- (b) swi kavanyetaka ku tirhisiwa ka milawu ya tirhele ra ikhonomi ra rixaka.
- (4) Loko ko va na ku kaneta kumbe xisolo mayelana na milawu ya tiko leyi tirhanaka na mhaka yihi na yihi leyi vuriweke eka xiyengentsongo xa (2)(c) naswona ku sola koloko ko yisiwa ekhoto ku yi lulamisiwa, khoto yi fanele yi pfumelela kumbe ku alalana na milawu ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu.
- (5) Milawu leyi endlwiweke ya Xifundzankulu yi na matimba ku tlula milawu ya tiko loko xiyengentsongo xa (2) kumbe (3) xi nga tirhi.
- (6) Nawu lowu endlwiweke hi ku landza Nawu wa Palamende kumbe Nawu wa xifundzankulu ntsena loko nawu wolowo wu pfumeleriwiwe hi Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu.
- (7) Loko Huvo ya Rixaka ya SSwifundzankulu yi nga fikeleli xiboho ku nga si hela masiku ya 30, ya ntshamo wa yona wo sungula endzhaku ka loko nawu wolowo wu hundziseriwiwe eka yona, hi swikongomelo hinkwaswo yi fanele ku tekiwa yi pfumeleriwiwe hi Huvo.
- (8) Loko Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga pfumeleli nawu leri vuriwaka eka xiyengentsongo xa (6)(a), ku nga si hela masiku ya 30 ya xiboho xa yona, yi fanele ku rhumela swivangelo swo ala nawu koloko eka vulawuri lebyi hundziseleke nawu wolowo.

Mikwetlembetano yin'wana

147. (1) Loko ku ri na ku kwetlembetana exikarhi ka milawu yo endlwiwa ya tiko na kungu ra vumbiwa ra xifundzankulu hi mayelana na –
- (a) mhaka, leyi hi tlhelo ra yona Vumbiwa leri ri lavaka hi ku kongoma kumbe ri langutelaka ku vekiwa ka nawu wa tiko, milawu yo endlwiwa ya tiko yi na matimba ku tlula kungu leri khumbekaka ra vumbiwa ra xifundzankulu;
  - (b) ku nghenelela ka milawu yo endlwiwa ya tiko hi ku landza xiyenge xa 44(2), milawu ya tiko yi na matimba ku tlula kungu ra vumbiwa ra xifundzankulu; kumbe
  - (c) mhaka leyi welaka eka tindhawu ta mitirho leti longoloxiweke eka Xedulu xa 4, xiyenge xa 146 xa tirha tanihi loko kungu leri khumbekaka ra vumbiwa ra xifundzankulu ri ri milawu yo endlwiwa ya xifundzankulu leyi vuriwaka eka xiyenge xelexo.

- (2) Milawu leyi endliweke ya tiko leyi vuriwaka eka xiyenge xa 44(2) yi na matimba ku tlula milawu leyi endliweke ya xifundzankulu hi tlhelo ra timhaka leti vuriwaka eka tindhawu ta mitirho leti nga longoloxiwa ka Xedulu xa 5.

Mikwetlembetano leyi nga ololoxekiki

148. Loko njhekanjhekisano leri khumbhaka nkwetlembetano wu nga ololoxeki hi khoto, milawu yo endliwa ya tiko yi na matimba ku tlula milawu ya xifundzankulu kumbe Vumbiwa ra xifundzankulu.

Xiyimo xa milawu leyi nga tluriki leyin'wana

149. Xibofo xa khoto leswaku milawu yo endliwa yi na matimba ku tlula milawu leyin'wana a xi herisi matimba ya ku tirha ka milawu yeleyo leyin'wana, kambe milawu leyin'wana yona yo tshama yi nga tirhi nkarhi wolowo loko ka ha ri na nkwetlembetano.

Nhlamuselo ya mikwetlembetano

150. Loko ku karhi ku kambisiswa nkwetlembetano lowu wu tikombaka wu ri kona exikarhi ka milawu ya tiko na milawu ya xifundzankulu, kumbe exikarhi ka milawu ya tiko na vumbiwa, ra xifundzankulu, khoto yin'wana na yin'wana yi fanele ku tilangela nhlamuselo yihi na yihi leyi twalaka ya milawu yeleyo kumbe ya vumbiwa leyi papalataka nkwetlembetano, ku tlula nhlamuselo yihi na yihi yo siva leyi vangaka nkwetlembetano.

KAVANYISA KA 7

MFUMO WA MUGANGA

Xiyimo xa timasipala

151. (1) Xiyenge xa mfumo wa muganga xi vumbiwa hi timasipala, lava va faneleke ku simekeriwa ndhawu hinkwayo ya mfumo wa Riphabliki.
- (2) Matimba yo fambisa mitirho na yo veka milawu ya haverisiwile Huvo ya Masipala.
- (3) Masipala u na mfanelo yo fuma, hi ku ti sungulela ka yena, timhaka ta mfumo wa muganga ta vaaki va yena, hi ku landza milawu ya tiko na ya xifundzankulu, tanihi laha swi endleriweke makungu eka Vumbiwa leri.
- (4) Mfumo wa rixaka kumbe wa xifundzankulu a yi fanelanga ku onhisela kumbe ku kavanyeta vuswikoti bya masipala ku tirhisa matimba kumbe ku tirha mitirho ya yena.

Swikongomelo swa mfumo wa muganga

152. (1) Swikongomelo swa mfumo wa muganga i –
- (a) ku endla leswaku ku va na mfumo wa xidemokratiki na vutihlamuleri wa vaaki va ndhawu;
- (b) ku tiyisisa leswaku vaaki va ndhawu va endleriwa mitirho hi mukhuva leyi khomelelaka nkarhi wo leha;
- (c) ku yisa emahlweni nhluvukiso wa vanhu na wa ikhonomi;
- (d) ku tlakusa xiyimo xa ndhawu ya vuhlayiseki no tenga; na
- (e) ku khutaza ku tinghenisa ka vanhu na minhlangano ya vanhu etimhakeni ta mfumo wa muganga.
- (2) Masipala u fanele ku hisekela, hi laha a nga swi kotaka ku ya hi timali na hi mafambiselo ya yena, ku fikelela swikongomelo leswi andlariweke eka xiyengentsongo xa (1).

Mitirho ya timasipala yo hluvukisa

153. Masipala Wu fanele –
- (a) ku vumba no lawula mafambiselo ya yena, mimpimanyeto, na maendlelo ya mapulanele, ku endla leswaku swilaveko swa nkoka swa vaaki swi va eka xiyimo xo sungula, na ku tlakusa nhluvukiso wa vanhu nawa ikhonomi ya vaaki; na

- (b) ku ngenela eka minongoloko ya nhluvuko ya rixaka na ya Swifundzankulu.

Timasipala eka mfumo wa ntirhisano

154. (1) Mfumo wa rixaka na wa Swifundzankulu, hi milawu na tindlela tin'wana, yi fanele ku seketela no tiyisa vuswikoti bya timasipala ku fambisa timhaka ta vona vini, ku tirhisa matimba ya vona na ku tirha mitirho ya vona.
- (2) Mpapfarhuto wa rixaka kumbe wa xifundzankulu lowu khumbhaka xiyimo, mavandla, matimba na mitirho ya mfumo wa muganga wu fanele ku hangalasiwa leswaku vanhu va kota ku boxa mavonele ya vona wu nga si tivisiwa ePalamende kumbe Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu, hi mukhuva lowu wu pfumelelaka mfumo lowu kondleteriweke, timasipala na vanhu van'wana lava khumbekaka nkarhi wo endla vuyimeri hi mayelana na mpapfarhuto wa nawu wolowo.

Ku tumbuluxiwa ka timasipala

155. (1) Ku na swiyenge leswi landzelaka swa masipala -
- (a) Xiyenge xa A: Masipala la nga na matimba ya vufambisi na milawu a ri yexe endhawini ya yena.
- (b) Xiyenge xa B: Masipala la avelanaka na van'wana matimba ya vufambisi na milawu endhawini ya yona na masipala wa Xiyenge xa C a nga la welaka eka ndhawu ya yena (B).
- (c) Xiyenge xa C: Masipala la nga na matimba ya vufambisi na milawu eka ndhawu leyi yi tekaka ku hundza masipala wun'we.
- (2) Mfumo wa milawu wa Tiko wu fanele wu veka erivaleni tinxaka to hambana ta va masipala lava nga simekiwaka eka nkhetekano wun'wana na wun'wana.
- (3) Mfumo wa milawu wa Tiko wu fanele –
- (a) ku simeka swipimelo swo vona loko ndhawu yi fanele ku va na masipala wa Xiyenge A kumbe loko wu fanele ku va na timasipala vo katsa Xiyenge xa B na Xiyenge xa C;
- (b) ku simeka swipimelo na mafambiselo yo komba mindzelekano ya masipala hi vufambisi lebyi nga byoxe; no
- (c) va hansi ka xiyenge xa 229, ku endla swilaveko swo avanyisa matimba lama ringaneke na mitirho exikarhi ka timasipala loko ndhawu yi ri na timasipala va Xiyenge xa B na Xiyenge xa C. Maavanyisele ya matimba na mitirho exikarhi ka

masipala B na masipala wa Xiyenge xa C ya nga hambana na maavanyisele ya matimba na mitirho exikarhi ka Xiyenge wun'wana wa B wa masipala na lowu wa masipala wa Xiyenge xa C.

- (4) Nawu lowu vuriweke eka xiyenge xa (3) wu fanele ku tekela enhlokweni swilaveko swo nyika vukorhokeri bya masipala hi mukhuva wo ringana no fanela.
- (5) Mfumo wa milawu wa swifundza wu fanele wu kombisa tinxaka to hambana ta timasipala leti faneleke ku simekiwa eka xifundzankulu
- (6) Mfumo wun'wana na wun'wana wa xifundzankulu wu fanele ku simeka timasipala eka xifundzankulu xa wona. Swi fanele swi va hi mukhuva lowu khulukaka na milawu leyi tirhisiwaka hi ku landza swiyengentsongo swa (2) na (3) nakona, hi ku landza milawu kumbe tindlela tin'wana, wu fanele –
  - (a) ku nyika mafambiselo na nseketelo wa mfumo wa xikaya eka xifundzankulu; no
  - (b) yisa emahlweni nhluvuko wa mfumo wa xikaya leswaku timasipala va kota ku endla mitirho ya vona no fambisa timhaka ta vona.
- (6A) .....

[Xiyengentsongo xa (6A) xi ngenisiwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunharhu wa wa 1998 na ku susiwa hi x.2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume mbirhi wa 2005.]

- (7) Mfumo wa rixaka, hi ku landza Xiyenge xa 44, na mimfumo ya Swifundzankulu yi na matimba ya milawu na huvo ku vona leswaku matirhelo ya timasipala na mitirho ya vona hi lamanene hi ku landza timhaka leti nga xaxametiwa eka Xedulu xa 4 na 5. Leswi swi va hi ku fambisa mafumelo na matimba ya timasipala lama nga kombisiwa eka Xiyenge xa 156 (1).

Matimba na mitirho ya timasipala

156. (1) Masipala u na matimba yo tirha mitirho ya makungu hi mayelana na, naswona u na mfanelo yo fambisa –
  - (a) timhaka ta mfumo wa muganga leti longoloxiweke eka Xiyenge xa B xa Xedulu xa 4 na Xiphemu xa B xa Xedulu xa 5, na
  - (b) mhaka yihi na yihi leyi nyikiweke yena hi milawu leyi vekikeke ya tiko na ya xifundzankulu.
- (2) Masipala a nga ha endla no tlhela a fambisa milawu ya doroba ku endlela mafambiselo yo nyawula ya timhaka leti a faneleke ku ti fambisa.

- (3) Ku ya hi xiyenge xa 151 (4) nawu wa doroba lowu kwetlembetanaka na milawu leyi vekikeke ya tiko kumbe ya xifundzankulu a wu tirhi. Loko ku ri na ku kwetlembetana exikarhi ka nawu wa doroba na milawu leyi vekikeke ya tiko kumbe ya xifundzankulu leyi ngariki ku tirhani hikwalaho ka ku kwetlembetana loku vuriwaka eka xiyenge xa 149, nawu wolowo wa doroba wu fanele ku tekiwa tanihi loko wu tirha eka nkarhi wolowo loko milawu yeleyo yi nga riki ku tirhana.
- (4) Mimfumo ya rixaka na xifundzankulu yi fanele ku nyiketa kumbe ku rhumisa eka masipala, hi ntswanano na hi ku landza swipimelo swihi na swihi, mafambiselo ya mhaka leyi longoloxiweke eka Xiyenge xa A xa Xedulu xa 4 kumbe Xiyenge xa A xa Xedulu xa 5 leyi ngopfu-ngopfu yi yelanaka na mfumo wa muganga, loko –
- (a) mhaka yeleyo yi nga fambisiwaka ku antswa kwalaho ndhawini; na
- (b) loko masipala yeleyo a ri na vuswikoti byo yi fambisa.
- (5) Masipala u na mfanelo yo tirhisa matimba wahi na wahi lama ya khumbanaka na mhaka leyi faneleke, kumbe yi khumbanaka na ku tirhiwa hi ku nyawula ka mitirho ya yona.

Mavumbiwelo na nhlawulo wa Tihuvo ta Timasipala

157. (1) Huvo ya Masipala yi vumbiwa hi –
- (a) swirho leswi hlawuriweke hi ku landza swiyengentsongo swa (2) na,(3); kumbe
- (b) loko swi endleriwile makungu hi milawu ya tiko –
- (i) swirho leswi thoriweke hi Tihuvo tin'wana ta Masipala ku yimela Tihuvo teto; kumbe
- (ii) swirho havumbirhi leswi hlawuriweke hi ku landza ndzimana ya (a) na swirho leswi hlawuriweke hi ku landza ndzimananyana ya (i) ya ndzimana leyi.

[Xiyengentsongo xa (1) xi siviwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunhungu wa 2002.]

- (2) Nhlawulo wa swirho swa Huvo ya Masipala tanihi laha swi languteriweke eka xiyengentsongo xa (1)(a) wu fanele ku ya hi milawu ya tiko, leyi faneleke ku veka maendlelo ya –
- (a) vuyimeri byo ya hi mpimo wa ndzinganelano leri simekiweke ehenhla ka xiphemu xa masipala yeleyo xa nononoko wun'we wa vavhoti, naswona leyi endlaka makungu ya ku hlawuriwa ka swirho ku sukela eka minogoloko ya vayimela-ku-langwa va Minhlangano leyi yi tsariweke ku ya hi ku tsakela ka

Minhlangano yoloye; kumbe

- (b) vuyimeri bya mpimo wa ndzinganelano tanihi laha swi hlamuseriweke eka ndzimana ya (a) yi katsaneke na endlelo ya vuyimeri bya tiwadi lebyi simekiweke ehenhla ka xiphemu xa masipala yeleyo xa mongonoko wun'we wa vavhoti.
- (3) Endlelo ra nhlawulo hi ku landza xiyengentsongo xa (2) ri fanele ku va na mbuyelo hi ku angarhela, hi vuyimeri bya ndzinganelo..

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi x. 1 (b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunhungu wa 2002.]

- (4) (a) Loko endlelo ra nhlawulo ri katsa na vuyimeri bya tiwadi, tsemiwa ka mindzilekano ya tiwadi swi fanele ku endliwa hi vandla leri faneleke ri tiyimeleke leri thoriweka hi ku landza, naswona ri tirhaka hi ku ya hi maendlelo na swipimelo leswi vekiweke hi milawu ya tiko.
- (b) .....

[Ndzimana ya (b) yi susiwile hi x.3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume mbirhi wa 2005.]

[Xiyengentsongo xa (4) xi siviwile hi x.2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunharhu wa 1998.]

- (5) Munhu a nga vhotela masipala ntsena loko a rhijisitariwile eka xiphemu xa masipala yeleyo xa nongoloko wun'we wa vavhoti.
- (6) Milawu leyi endliweke ya tiko leyi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1)(b) yi fanele ku simeka endlelo ya matholele leyi pfumelelaka Minhlangano na swilaveko leswi tikombaka endzeni ka Huvo ya Masipala na leswaku matholele, ya komba vuyimeri lebyinene.

Vuxirho eka Tihuvo ta Timasipala

158. (1) Muaka-tiko un'wana na un'wana la enetaka swilaveko swo vhotela Huvo ya Masipala u na mfanelo yo va xirho xa Huvo yeleyo, handle ka –
- (a) munhu wihi na wihi loyi a thoriweke hi, kumbe a nga eka Mitirho ya masipala yeleyo, naswona a kumaka muholo wo thoriwa koloko kumbe ku tirha koloko, naswona la nga ntshuxiwangiki eka ku va a nga ha eneti swilavelo swo vhotela hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko;
- (b) munhu wihi na wihi la thoriweke hi, no va a ri eka Mitirho yamfumo, eka xiyenge xin'wana, naswona a kumaka muholo wo thoriwa koloko kumbe ku tirha, naswona la nga ha eneteki swilaveko swo va xirho xa Huvo ya Masipala, hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko;

- (c) munhu wihhi na wihhi la nga ha eneteki swilaveko swo vhotela Palamende ya Rixaka kumbe a nga ha eneteki swilaveko hi ku landza xiyenge xa 47(1)(c), (d) kumbe (e) ku sukela eka xirho xa Nhlengeletano ya Milawu;
  - (d) xirho xa Palamende ya Rixaka, murhumiwa wa Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu kumbe xirho xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu; kambe ku va munhu a nga ha eneti swilaveko a swi tirhi eka xirho xa Huvo ya Masipala lexi yimelaka mfumo wa muganga eka Huvo ya Rixaka; kumbe
  - (e) xirho xa huvo yin'wana ya masipala; kambe ku holeriwa hi ku eneta swilaveko a swi tirhi eka xirho xa huvo ya masipala xi yimelaka huvo yeleyo eka huvo yin'wana ya masipala ya Xiyenge xin'wana.
- (2) Munhu la nga fanelangiki ku va xirho xa huvo ya masipala hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(a), (b), (d) kumbe (e) a nga ha va muyimela-ku-langwa eka huvo, ku ya hi swipimelo swihhi na swihhi leswi simekiweke hi milawu ya tiko.
- (3) Swivandla swa ntirho swa Tihuvo ta Masipala swi fanele ku tatiwa hi ku landza nawu wa rixaka.

[Xiyengentsongo xa (3) xi engeteriwile hi x. 4 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume ntlhanu wa 2008.]

Mikarhi yo tirha ya Tihuvo ta Timasipala

159. (1) Nkarhi wo tirha wa Huvo ya Masipala a wu fanelanga ku tlula malembe ya ntlhanu, tanihi laha swi vekiweke hi milawu ya tiko.
- (2) Loko Huvo ya Masipala yi herisiwa ku ya hi milawu ya rixaka, kumbe loko nkarhi wo tirha wu fika emakumu, nhlawulo wu fanele ku endliwa ku nga si hela 90 wa masiku ku sukela hi siku leri Huvo yi herisiweke ha rona.
- (3) Huvo ya Masipala, handle ka Huvo leyi herisiweke hi ku landza ku nghenelela ku ya hi xiyenge xa 139, yi tshama yi ri karhi yi tirha ku suka hi nkarhi lowu yi herisiweke ha wona, kumbe loko nkarhi wo tirha wu fika emakumu, ku fikela loko Huvo yintshwa yi hlawuriwa.

[X. 159 xi siviwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998.]

Mafambiselo ya le ndzeni

160. (1) Huvo ya Masipala yi –
- (a) endla swiboho leswi khumbhaka matirhelo ya matimba hinkwawo na matirhelo ya mitirho ya masipala;

KAVANYISA KA 7: MFUMO WA MUGANGA

- (b) fanele ku hlawula mutshamaxitulu;
  - (c) yi nga hlawula komitinkulu na tikomiti tin'wana, hi ku landza milawu ya tiko; na
  - (d) yi nga thola vatirhi lava lavekaka ku fambisa mitirho ya yona.
- (2) Mitirho leyi landzeleka a yi fanelanga yi va na vurhumiwa bya Huvo ya Masipala -
- (a) ku humesa nawu wa ka masipala;
  - (b) ku pfumelela ka mimpimanyeto;
  - (c) ku xupula ka swibalo, mindzuvo na swibalo swa nhundzu; no
  - (e) tlakusa timali to lombisa.
- (3) (a) Swirho hi xitalo swa Huvo ya ka Masipala swi fanele ku va kona loko vhoti yi nga si endlwi ehenhla ka mhaka yihi kumbe yihi.
- (b) Swivutiso hinkwaswo leswi khumbhaka timhaka leti vuriweke eka xiyengentsongo (2) swi endlwile hi swiboho leswi tekiweke hi Huvo ya Masipala hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona hi xitalo.
- (c) Swivutiso hinkwaswo swin'wana emahlweni ka Huvo ya Masipala swi anakanyiwile hi ntala wa tivhoti leti nga endlwi.
- (4) A ku na nawu wa ka masipala lowu nga nyikiwaka hi Huvo ya Masipala handle ka loko –
- (a) swirho hinkwaswo swa Huvo swi nyikiwile xitiviso xo twakala; no va
  - (b) nawu wa ka masipala wu hangalasiwile leswaku vanhu va wu hlahluva.
- (5) Mfumo wa milawu wa Tiko wu nga ha endla xipimo xo endla –
- (a) vukulu bya Huvo ya Masipala;
  - (b) loko Tihuvo ta Masipala ti nga ha hlawula Komiti ya vufambisi kumbe Komiti yin'wana; kumbe
  - (c) vukulu bya Komiti ya vufambisi kumbe tikomiti tin'wana ta Huvo ya Masipala.
- (6) Huvo ya Masipala yi nga ha endla nawu wa yona lowu nyikaka milawu na swileriso swa –
- (a) ndzulamiso wa wona wa xikaya;
  - (b) ntirho wa yona na mafambiselo; na
  - (c) ku simeka, ku vumba, matirhelo, matimba na mitirho ya tikomiti ta yona.
- (7) Huvo ya Masipala yi fanele yi fambisa ntirho wa wona hi ndlela yo kala vuciva, nakona yi nga ha pfala mintshamo ya yona, kumbe ya tikomiti ta yona, ntsena loko swi twakala ku endla tano hi ku languta mixaka wa ntirho wa kona.

- (8) Swirho swa Huvo ya Masipala swi pfumeleriwile ku nghena eka mafambiselo ya yona na tikomiti leswaku –
- (a) yi endla leswaku swinavelo leswi kombisiweke eka Huvo swi endlwiwa hi ndlela yo twakala.
  - (b) yi twanana na xidemokrasi; na leswaku
  - (c) yi nga ha fambisiwa hi milawu ya tiko.

Xifundzho

161. Milawu ya xifundzankulu hi ku tirhisa pulani ya matirhelo ya milawu ya tiko yi nga ha endla makungu ya swifundzho na mindzivalelo ya Tihuvo ta Timasipala na swirho swa tona.

Ku kandziyisiwa ka milawu ya madoroba

162. (1) Nawu wa doroba wa masipala wu nga ha landzeleriwa no tirhisiwa endzhaku ka loko wu kandziyiwe eka gazete ya ximfumo ya xifundzankulu lexi khumbekaka.
- (2) Gazette ya ximfumo ya xifundzankulu yi fanele ku kandziyisa no hangalasa nawu wa doroba wa masipala loko wu kombiriwa hi masipala yeleyo.
- (3) Milawu ya doroba ya masipala yi fanele ku fikeleriwa hi mani na mani.

Mfumo wa muganga lowu kondleteriweke

163. Nawu wa Palamende lowu wu vekiwike hi ku landza endlelo leri simekiweke eka xiyenge xa 76 wu fanele–
- (a) ku endla makungu ya ku amukeriwa ka minhlango ya rixaka na ya xifundzankulu leyi yi yimelaka timasipala; na
  - (b) ku veka maendlelo lama ha wona mfumo wa muganga wu –
    - (i) tihlanganisaka na mfumo wa rixaka kumbe wa Swifundzankulu;
    - (ii) nga ha vekaka vayimeri vo nghenela eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu; na
    - (iii) nghenisa xandla eka maendlelo laya nga eka milawu ya tiko laya languteriweke eka xiyenge xa 22 (1) (c).

[Xiyengentsongo xa 163 xi siviwile hi x. 4 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

Timhaka tin'wana

164. Mhaka yin'wana na yin'wana leyi khumbhaka mfumo wa muganga leti nga tirhiwangiki eka Vumbiwa leri ti nga ha vekiwa hi milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe milawu leyi vekiweke ya xifundzankulu hi ku tirhela endzeni ka mapulanelo ya ntirho ya milawu leyi vekiweke ya tiko.

KAVANYISA KA 8

TIKHOTO NA MAFAMBISELO YA VULULAMI

Matimba ya Vuavanyisi

165. (1) Matimba ya vuavanyisi ya Riphabliki ya haverisiwile tikhoto.
- (2) Tikhoto ti tiyimele hi toxe naswona ti tirha ntsena hi ku landza Vumbiwa na nawu, leswi ti faneleke ku swi tirhisa handle ko voyamela tlhelo ro karhi naswona handle ko chava, ku hlawula tlhelo rin'wana ehenhla ka rin'wana kumbe xihlawuhlawu.
- (3) Ku hava munhu kumbe xirho xa mfumo lexi xi nga nghenelelaka eka matirhelo ya tikhoto.
- (4) Swirho swa mfumo, hi ku tirhisa milawu leyi endliweke na magoza man'wana, swi fanele ku pfuneta no sirhelela tikhoto ku tiyisisa ku va ti tiyimela hi toxe, ti nga voyameli tlhelo ro karhi, vuxiximeki, ku kota ku fikeleriwa na ku kota ku tirha ka tona.
- (5) Xileriso kumbe xiboho lexi humesiweke hi khoto xa boha eka vanhu hinkwavo lava eka vona na swirho swa mfumo leswi xi tirhaka eka swona.
- (6) Muavanyisinkulu i nhloko ya vuavanyisi naswona u tirhisa vutihlamuleri ehenhla ka ku sunguriwa na vulanguteri bya milawu na mipimo yo endla mitirho ya vuavanyisi ya tikhoto hinkwato.

[Xiyengentsongo xa (6) xi engeteleriwile hi xiyenge xa 1 xa Nawu wa Khumenkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012]

Endlelo ya vuavanyisi

166. Tikhoto i:
- (a) Khoto ya Vumbiwa
- (b) Khotonkulu yo Endla xikombelo
- (c) Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga, na khoto yihi na yihi ya le henhla ya xivilelo leyi nga simekiwaka hi Nawu wa Palamende ku yingisela swivilelo swo huma eka khoto yihi na yihi ya xiyimo lexi fanaka na xa Khoto ya le henhla ya Afrika-Dzonga;;
- (d) Tikhoto ta Vamajisitarata; na

- (e) Khoto yihi na yihi leyi simekiweke kumbe yi amukeriweke hi ku landza Nawu wa Palamende, leswi swi katsaka na khoto yihi na yihi ya xiyimo lexi fanaka na wa Khoto Ya le Henhla ya Afrika-Dzonga kumbe Tikhoto ta Vamajisitarata.

[Xiyenge xa 166 xi siviwile hi xiyenge xa 2 xa Nawu wa Khumenkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012.]

Khoto ya Vumbiwa

167. (1) Khoto ya Vumbiwa yi vumbiwa hi Muavanyisi-nkulu wa Afrika Dzonga, Xandla xa Muavanyisi-nkulu na nkaye wa vaavanyisi van'wana.

[Xiyengentsongo xa (1) lexi siviweke hi xiyenge xa 11 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (2) Mhaka leyi nga mahlweni ka Khoto ya Vumbiwa yi fanele ku tsemiwa hi vaavanyisi lava nga riki hansi ka nhungu hi nhlayo.
- (3) Khoto ya Vumbiwa –
- (a) i khoto ya le henhla-henhla ya Riphabliki; naswona;
- (b) yi nga boha
- (i) timhaka leti khumbhaka vumbiwa ; na
- (ii) timhaka tin'wana na tin'wana, loko Khoto ya vumbiwa yi nyika mpfumelelo wo aphila hi xivangelo xo va mhaka ya kona yi ri na leswi nga vaka njhekenjhekisano wa nawu lowu nga wa nkoka eka vnahu hi ku angarhela leswi fanelek ku tekeriwa enhlokweni hi Khoto, naswona
- (c) ku teka swiboho swo hetelela eka matimba ya yona yo tirha.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi xiyenge 3 xa Nawu wa Khumenkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012.]

- (4) I Khoto ya Vumbiwa ntsena leyi –
- (a) yi tsemaka minjhekanjhekisano ya le xikarhi ka swirho swa mfumo eka xiyenge xa tiko kumbe xa Swifundzankulu hi mayelana na xiyimo xa timhaka eka vumbiwa, matimba kumbe mitirho ya swirho swihi na swihi swoleswo swa mfumo;
- (b) yi tsemaka hi ku landzeleriwa ka vumbiwa hi Nawumbisi wihi na wihi wa Palamende kumbe wa xifundzankulu, kambe yi nga ha endla sweswo ntsena eka matshamelo ya timhaka lama ya languteriweke Xiyenge xa 79 kumbe 121;
- (c) yi boha matirhisele lama langutiweke eka Xiyenge 80 kumbe 122;
- (d) boha ehenhla ka xiyimo xa vumbiwa xa ku hundzuluxa ka Vumbiwa;

- (e) boha leswaku Palamende kumbe Presidente u hlulekile ku koxometa timfanelo ta vumbiwa, kumbe
- (f) enerisa vumbiwa ra xifundza hi ku landza yinge xa 144.
- (5) Khoto ya Vumbiwa yi teka xibofo xo hetelela xa loko Nawu wa Palamende, Nawu wa Xifundzankulu kumbe swiendlo swa Presidente swi landza vumbiwa, kutani yi fanele ku tiyisisa xileriso xihi na xihi xa ku herisiwa ka matimba yo tirha lexi endliweke hi Khotonkulu ya Xivilelo kumbe Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga kumbe khoto ya xiyimo lexi fanaka, xileriso xelexo xi nga si sungula ku tirha.
- [Xiyengentsongo xa (5) xi siviwile hi xiyenge xa 3 xa Nawu wa Khumenkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012.]
- (6) Milawu ya rixaka kumbe swinawana swa Khoto ya Vumbiwa swi fanele ku pfumelela munhu, loko swi pfuneta eka mafambisele ya vululami na hi mpfumelelo wa Khoto ya Vumbiwa—
- (a) ku tisa mhaka hi ku kongoma eka Khoto ya Vumbiwa; kumbe
- (b) ku endla xivilelo hi ku kongoma eka Khoto ya Vumbiwa suka eka Khoto yihi na yihi.
- (7) Mhaka leyi yelanaka na vumbiwa swi katsa na mhaka yihi na yihi leyi khumbhaka nhlamuselo, ku sirhelela na ku landzeleriwa ka Vumbiwa leri.

Khotonkulu ya Apili

168. (1) Khotonkulu ya Xivilelo yi vumbiwa hi Muavanyisi-Nkulu Xandla xa Muavanyisi-Nkulu na nhlayo ya vaavanyisi va xivilelo leyi vekikeke hi Nawu wa Palamende.
- [Xiyengentsongo xa (1) xi siviwile hi x. 12 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]
- (2) Mhaka leyi tisiweke emahlweni ka Khotonkulu ya Xivilelo yi fanele ku tsemiwa hi nhlayo ya vaavanyisi leyi vekikeke hi Nawu wa Palamende.
- [Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 12 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]
- (3) (a) Khotonkulu ya Xivilelo yi nga ha tsema xivilelo eka mhaka yihi na yihi leyi sukaka eka Khotonkulu ya Afrika-Dzonga kumbe khoto ya xiyimo lexi fanaka na xa Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga, handle ka leka timhaka ta vatirhi kumbe ta mphikizano ku ya hilaha swi nga vekiwa hi nawu wa Palamende.
- (b) Khoto ya le Henhla-henhla ya swivilelo yi nga ha boha ntsena—
- (i) swivilelo;
- (ii) timhaka leti kongomaneke na swivilelo; na

- (iii) mhaka yihi na yihi leyi nga ha hundziseriwaka eka yona eka matshamelo ya timhaka lama hlamuseriweke hi Nawu wa Palamende.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi xiyenge xa 4 xa Nawu wa Khumenkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012.]

Tikhoto ta le Henhla ta Afrika-Dzonga

169. (1) Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga yi nga ha boha –
- (a) mhaka yihi na yihi leyi yelanaka na vumbiwa handle ka mhaka leyi –
    - (i) Khoto ya Vumbiwa yi pfumeleke ku yi yingisela hi ku kongoma ku ya hi xiyenge xa 167(6)(a); kumbe
    - (ii) yi averiweke hi Nawu wa Palamende eka khoto yin'wana leyi nga na xiyimo lexi fanaka na xa Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga; na
  - (b) mhaka yihi na yihi leyi nga averiwangiki khoto yin'wana hi Nawu wa Palamende.
- (2) Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga yi na Marhavi lama vekiwake hi Nawu wa Palamende, Nawu lowu faneleke ku lulamisela-
- (a) ku tumbuluxiwa ka Marhavi, ku ri na xitulu xin'we kumbe swimbirhi eka Rhavi; na
  - (b) ku nyika matimba yo tirha eka Rhavi kumbe xitulu lexi nga na Rhavi
- (3) Rhavi rin'wana na rin'wana ra Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga-
- (a) yi na Muavanyisi Presidente;
  - (b) yi nga ha va na Xandla xa Muavanyisi Presidente un'we kumbe ku tlula; naswona
  - (c) yi na nhlayo ya vavanyisi van'wana lava vekiwaka hi ku landza nawu wa rixaka.

[Xiyenge xa 169 xi siviwile hi xiyenge xa 5 xa Nawu wa Khumenkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012.]

Tikhoto tin'wana

170. Tikhoto letin'wana hinkwato handle ka leti vuriweke eka xiyenge xa 167, 168 na 169 ti nga ha boha mhaka yihi na yihi leyi vekiwake hi Nawu wa Palamende, kambe tikhoto ta xiyimo xa le hansa ka xa Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga a ti fanelanga ku endla vulavisisi eka, kumbe ku teka xiboho ehenhla ka ku landzeleriwa ka vumbiwa hi milawu yihi na yihi kumbe matikhomele ya Presidente.

[Xiyenge xa 170 xi siviwile hi xiyenge xa 6 xa Nawu wa Khumenkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012.]

Mafambiselelo ya tikhoto

171. Tikhoto hinkwato ti tirha hi ku landza milawu ya tiko, kutani milawu ya tona ya mafambiselelo yi fanele lulamiseriwa hi ku landza milawu ya tiko.

Matimba ya tikhoto eka timhaka ta vumbiwa

172. (1) Loko yi karhi yi teka xiboho emhakeni leyi khumbaka vumbiwa leyi weleka ehansi ka vulawuri bya yona, khoto –
- (a) yi fanele ku hlamusela leswaku nawu wihi na wihi kumbe xiendlo lexi nga fambelaneki na Vumbiwa a xi tirhi ku fikela laha xi nga fambelaneki na Vumbiwa; naswona
  - (b) yi endla xileriso xihhi na xihhi lexi lulameke no fanela, ku katsa na –
    - (i) xileriso lexi vekaka xipimelo eka ku tirha ko sukela nkarhi lowu hundzeke wo nhlamuselo yo herisa matimba yo tirha; na
    - (ii) xileriso lexi yimisaka ku tirha nhlamuselo yo herisa matimba yo tirha ka nkarhi wihi na wihi hi swipimelo swihi na swihi, ku endlela leswaku vulawuri lebyi faneleke byi lulamisa ku hoxeka koloko.
- (2) (a) Khotonkulu yo Endla xikombelo, Khoto ya le Henhla kumbe khoto ya xiyimo xo fana yi nga endla xileriso lexi khumbhaka ku kota ku tirha hi vumbiwa ka Nawu wa Palamende kumbe xiendlo xihhi na xihhi xa Presidente kambe xi leriso xihhi na xihhi xa ku va ku herisiwa matimba yo tirha hi Vumbiwa a xi tirhi handle ka loko xi tiyisisiwa hi Khoto ya Vumbiwa.
- (b) Khoto leyi endlaka xileriso xo herisa matimba yo tirha hi ku landza vumbiwa yi nga ha nyika xiboho xo yimisiwa ka xiendlo xo karhi kumbe ku rhuriwa ka ndzhalo eka ntlawa, kumbe yi khumukisa makanelwa, ka ha languteriwe xiboho xa Khoto ya Vumbiwa hi mayelana no herisiwa ka matimba yo tirha ka Nawu wolowo kumbe xiendlo.
  - (c) Milawu ya tiko yi fanele ku endla makungu yo hundziseriwa ka xileriso xa ku tirha hi ku landza vumbiwa eka Khoto ya Vumbiwa.
  - (d) Munhu wihi na wihi kumbe xirho xa mfumo lexi khumbekaka hi ndlela leyi ringaneke xi nga ha endla xivilelo, kumbe ku endla xikombelo hi ku kongoma, eka Khoto ya Vumbiwa va yi tiyisisa kumbe yi cinca xileriso xo herisa matimba yo tirha xa khoto ku ya hi vumbiwa hi ku landza xiyengentsongo lexi.

Matimba lawa ya Tshamaka ya ri kona

173. Khoto ya Vumbiwa, Khotonkulu ya Xivilelo, na Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga yin'wana na yin'wana yi na matimba lawa ya tshamaka ya ri na kona ku sirhelela no lawula matirhelo ya tona, no hluvukisa nawu lowu fanaka, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni ntsakelo wa vululami.

[Xiyenge xa 173 xi siviwile hi xiyenge xa 8 xa Nawu wa Khumenkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012.]

Ku thoriwa ka vaofisiri va vululami

174. (1) Wansati kumbe wanuna wihi na wihi la thwaseke ku ringana no va a fanerile a nga thoriwa ku va muofisiri wa vuavanyisi. Munhu wihi na wihi la lavaka ku thoriwa ekhoto ya Vumbiwa nakambe u fanele ku va muaka-tiko wa Afrika Dzonga.
- (2) Xilaveko xa vuavanyisi xo kombisa hi ku angarhela mavumbiwele hi tlhelo ra tinxaka na rimbewu ra Afrika Dzonga xi fanele ku tekeriwa enhlokweni loko vatirhela-tiko va vuavanyisi va thoriwa.
- (3) Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, endzhaku ko tsundzuxana na Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi na varhangeri va Minhlngano leyi yimeriweke eka Palamende ya Rixaka, u thola Presidente na Xandla xa Presidente va Khoto ya Vumbiwa; kutani, endzhaku ko tsundzuxana na Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi, a thola Muavanyisi-Nkulu na Xandla xa Muavanyisi-Nkulu swa Khotonkulu ya Swivilelo.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi x. 13 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (4) Vaavanyisi Ivan'wana va Khoto ya Vumbiwa va thoriwa hi Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, endzhaku ko tsundzuxana na Presidente wa Khoto ya Vumbiwa na varhangeri va Minhlngano leyi yimeriweke eka Palamende ya Rixaka, hi ku landza endlelo leri landzelaka -
- (a) Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi yi fanele ku lulamisa nongoloko wa vanhu lava langhiweke wu nga na mavito manharhu ku tula nhlayo ya lava nga ta thoriwa, kutani yi yisa mavito yalawo eka Presidente wa tiko.
- (b) Presidente a nga ha thola vanhu ku suka eka nongoloko wolowo, naswona u fanele ku tivisa Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi, hi ku nyika tinhlamuselo, loko van'wana eka lava langiweke va nga amukeriwi na loko ka ha ri na ku thoriwa loku ka ha ta endliwaka.

- (c) Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi yi fanele ku tatisa nongoloko hi mavito man'wana ya lava langiweke kutani Presidente u fanele ku thola lava va ha kayivelaka ku sukela eka nongoloko wolowo wo tatisa.

[Xiyengentsongo xa (1) xi siviwile hi x. 13 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (5) Hi minkarhi hinkwayo, swirho swa mune kumbe ku tlula swa Khoto ya Vumbiwa swi fanele swi ri vanhu lava a va ri vaavanyisi hi nkarhi lowu va nga thoriwa hi wona eka Khoto ya Vumbiwa.
- (6) Presidente u fanele ku thola vaavanyisi va tikhoto hinkwato letin'wana hi ku kuma swiletelo eka Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi.
- (7) Vatihela-tiko va vuavanyisi lavan'wana va fanele ku thoriwa hi ku landza Nawu wa Palamende lowu wu fanelaka ku tiyisisa leswaku ku thoriwa, ku tlakusiwa entirhweni, ku hundziseriwa na ku hlongoriwa ka, kumbe magoza yo tshinya ehenhla ka, vatirhela tiko valavo va vuavanyisi ku endliwa handle ko hlawula van'wana ehenhla ka van'wana na hi nghohe.
- (8) Loko vatirhela-tiko lava va vuavanyisi va nga si sungula ntirho wa vona, va fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa, hi ku landza Xedulu xa 2, leswaku va ta seketela no sirhelela Vumbiwa.

Ku thoriwa ka vaavanyisi vo Khomela

175. (1) Presidente a nga thola wansati kumbe wanuna ku tirha tanihi Xandla xa Muavanyisinkulu xo khomela kumbe muavanyisi wa Khoto ya Vumbiwa loko ku ri na xivandla eka yin'wana ya tihofisi leti, kumbe loko munhu loyi a khomeke xivandla xa hofisi yoleyo a nga ri kona. Ku thola ku fanele ku endliwa hi xibumabumelo xa xirho xa Khabinete loyi a nga na vutihlamuleri bya mafambisele ya vululami swi endliwa hi ku pfumelelana na Muavanyisinkulu, naswona ku thoriwa tanihi Xandla xa Muvanyisinkulu xo khomela swi fanele ku endliwa ku suka eka tirhenke ta vaavanyisi lava nga thoriwa eka Khoto ya Vumbiwa hi ku landza xiyenge xa 174(4).

[Xiyengentsongo xa (1) xi siviwile hi xiyenge xa 14 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001 na ku siviwa hi xiyenge xa 9 xa Nawu wa Khumenkomo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012.]

- (2) Xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri eka mafambisele ya vululami xi fanele ku thola vaavanyisi vo khomela eka tikhoto tin'wana endzhaku ka ku tsundzuxana na muavanyisi wa xiyimo xa le henhla wa khoto leyi eka yona muavanyisi loyi wo khomela a nga ta tirha eka yona.

Nkarhi wo Tirha na tihakelo

176. (1) Muavanyisi wa Khoto ya Vumbiwa u tholerwa nkarhi lowu nga pfuxetiweki wo ringana ku fika eka malembe ya 12, ku kondza a fikisa 70 wa malembe.leswi swi humelelaka ro sungula, handle ka laha Nawu wa Palamende wu ngetelelaka nkarhi wo tirha wa muavanyisi wa Khoto ya Vumbiwa.

[Xiyengentsongo xa (1) xi siviwile hi x. 15 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (2) Vaavanyisi lavan'wana va khoma ntirho ku fikela loko va tshikisiwa ntirho hi ku landza Nawu wa Palamende.
- (3) Miholo, mali ya mpfuneto na ya swikhensho swa timali swa vaavanyisi a swi fanelanga ku hungutiwa.

Ku susiwa entirhweni

177. (1) Muavanyisi a nga ha susiwa entirhweni ntsena loko –
- (a) Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi yi kuma leswaku muavanyisi u karhatiwa hi vutsandzeki, u hluleka ku tirha kumbe a ri na nandzu wa matikhomelo lama ma nga nkhensekiki; na
- (b) loko Palamende ya Rixaka yi koxa leswaku muavanyisi yeleyo a susiwa hi xiboho lexi xi seketeriwaka hi vhoti leyi ngariki ehansi ka mbirhi-xa-nharhu ya swirho.
- (2) Presidente u fanele ku susa muavanyisi entirhweni, loko ku amukeriwe xiboho lexi koxaka leswaku muavanyisi yeleyo a susiwa.
- (3) Presidente, hi ku tsundzuxiwa hi Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi, a nga ha yimisa ku tirha ka muavanyisi la khumbiwaka hi maendlelo ya xiyengentsongo xa (1).

Khomixini ya Mitirho ya Vaavanyisi

178. (1) Ku na Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi, leyi nga vumbiwa hi –
- (a) Muavanyisi-Nkulu, la fambisaka tinhlengeletano ta Khomixini;
- (b) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa;

[Ndzimana ya (b) yi siviwile hi x. 16 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (c) Muavanyisi-Presidente un'we la hlawuriweke hi Vaavanyisi-Presidente;
- (d) xirho xa Khabinete lexi xi nga na vutihlamuleri eka ta mafambiselelo ya vululami, kumbe munhu wo swa la langiweke hi xirho xelexo xa Khabinete;

KAVANYISA KA 8: TIKHOTO NA MAFAMBISELO YA VULULAMI

- (e) maqwetankulu mambirhi lama tirhaka ma langiweke ma suka eka vandla ra ntirho wa magqweta-nkulu leswaku va yimela vandla ra vona hinkwaro, naswona va thoriwaka hi Presidente;
- (f) magqweta mambirhi lama tirhaka lama langiweke ma suka eka vandla ra ntirho wa magqweta leswaku va yimela vandla ra vona hinkwaro, naswona va thoriwa hi Presidente;
- (g) mudyondzisi un'we wa nawu la hlawuriwaka hi vadyondzisi va nawu va tiyuniveshiti ta Afrika Dzonga;
- (h) vanhu va ntsevu lava hlawuriweke hi Palamende ya Rixaka vo huma eka swirho swo yona, lava eka vona vanharhu kumbe ku tlula va faneleke ku va swirho swa Minhlangoano yo kaneta leyi yimeriweke eka Nhlengetano ya Milawu;
- (i) varhumiwa va mune va nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu lava hlawuriweke swin'we hi Huvo, hi ku seketeriwa hi vhoti ya Swifundzankulu swa ntsevu kumbe ku tlula;
- (j) vanhu va mune lava hlawuriweke hi Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, endzhaku ko tsundzuxana na varhangeri va Minhlangoano hinkwayo eka Palamende ya Rixaka; naswona
- (k) loko ku ri karhi ku kambisisiwa timhaka leti khumbhaka ngopfu-ngopfu Rhavi ra Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga, Muavanyisi-Presidente wa Rhavi rolero na Phirimiya wa xifundzankulu lexi khumbekaka, kumbe munhu wo siva la hlawuriweke hi un'wana wa vona.

[Ndzimana ya (k) yi siviwile hi xiyenge xa 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998 na hi xiyenge xa 16 (b) xa Nawu wa Vutsevu wo Antswisa Vumbiwa wa 2001 nahi xiyenge xa 10 xa Nawu wa Khumenkombo wo Antswisa Vumbiwa wa 2012.]

- (2) Loko nhlayo ya vanhu lava hlawuriweke va huma eka vandla ra ntirho ra maqwetankulu kumbe magweta hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(e) kumbe (f) yi ringana nhlayo ya swivandla leswi fanelaka ku siviwa, Presidente, endzhaku ko tsundzuxana na vandla ra ntirho leri khumbekaka, u fanele ku thola nhlayo leyi ringaneke ya valangiwa yo siva swivandla sweswo, a ri karhi a tekela enhlokweni xilaveko xo tiyisisa leswaku lava thoriweke va yimela vandla ra ntirho hinkwawo ka wona.
- (3) Swirho swa Khomixini leswi hlawuriweke hi Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu swi tirha ku kondza swi siviwa swin'we, kumbe ku kondza xivandla xixi na xixi xi pfuleka endzeni ka nhlayo ya vona. Swirho swin'wana leswi a swi hlawuleriwile Khomixini swi tirha ku kondza swi siviwa hi lava va nga swi hlawula.

- (4) Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi yi na matimba na mitirho leyi averiweke yona eka Vumbiwa na hi milawu ya tiko.
- (5) Khomixini ya Mitirho ya Vumbiwa yi nga ha letela mfumo wa rixaka hi mhaka yihi na yihi leyi yelanaka na vuavanyisi kumbe mafambisele ya vululami; kambe, loko yi karhi yi kambisisa mhaka yihi na yihi handle ka ku thoriwa ka muavanyisi, yi fanele ku khoma nhlengeletano ku ri hava swirho leswi thoriweke hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(h) na (i).
- (6) Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi yi nga ha veka maendlelo ya yona, kambe swiboho swa Khomixini swi fanele ku seketeriwa hi vunyingi bya swirho swa yona.
- (7) Loko Muavanyisinkulu kumbe Presidente wa Khotonkulu yo Rila a nga koti ku tirha eka Khomixini nkarhinyana, Xandla xa Muavanyisinkulu kumbe Xandla xa Presidente wa Khotonkulu yo Rila a nga tirha eka Khomixini tanihi musivi wa yena hilaha swi nga kotekaka hakona.

[Xiyengentsongo xa (7) xi engeteriwile hi x. 2(b) xa nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998 no siviwa hi x.16 (c) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (8) Presidente na vanhu lava tholaka, lava hlalulaka kumbe ku nyika swirho swa Khomixini matimba hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(c), (e), (f) na (g) va nga thola, va hlalula kumbe ku nyika matimba hi ndlela yo fana xin'wana ni xin'wana xa swirho leswaku swi tirha eka Khomixini loko xirho lexi khumbekaka xi nga koti ku tirha nkarhinyana hikwalaho ka xivangelo xo va a nga ri na matimba kumbe a nga ri kona eRiphabliki kumbe xivangelo xin'wana lexi twisisekaka.

[Xiyengentsongo xa (8) xi engeteriwile hi x. 2(b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998.]

Vulawuri byo Chuchisa

179. (1) Ku na vulawuri byin'we bya rixaka byo chuchisa laha Riphabliki, lebyi vumbekeke hi ku landza Nawu wa Palamende, na ku vumbiwa hi –
  - (a) Mulawuri wa Vuchuchisi wa Rixaka, la nga nhloko ya vulawuri byo chuchisa, kutani u thoriwa hi Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka; na
  - (b) Valawuri wa Vuchuchisi na va chuchisi tanihi laha swi vekiweke hi milawu yo endlwiwa ya tiko.
- (2) Vulawuri byo chuchisa byi na matimba yo sungula ku sengisiwa ka milandzu ya vugevenga, hi ku yimela mfumo, na ku tirha mitirho yihi na yihi leyi lavekaka leyi yelanaka na ku sungula ku tenga milandzu ya vugevenga.

- (3) Milawu yo endliwa ya tiko yi fanele ku vonisisa leswaku Valawuri va Vuchuchisi –
- (a) va thwase ku ringana; na
  - (b) leswaku va na vutihlamuleri bya vuchuchisi eka swiyenge xwa vulawuri swo karhi, ku ya hi xiyengentsongo xa (5).
- (4) Milawu yo endliwa ya tiko yi fanele ku vonisisa leswaku vulawuri bya machuchisiwele byi tirhisa matimba na mitirho ya byona handle ko chava, ku hlawula no tsakela matlhelo kumbe xihlawuhlawu.
- (5) Mulawuri wa Rixaka wa Vuchisi –
- (a) u fanele ku veka, hi ku pfumelelana na xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya mafambisele ya vululami, naswona endzhaku ko tsundzuxana na Valawuri va Vuchuchisi, milawu ya matirhelo leyifaneleke ku landzeleriwa eka endlelo ro chuchisa;
  - (b) u fanele ku humesa swileriso swa matirhelo leswi swi fanelaka ku landzeleriwa eka endlelo ro chuchisa;
  - (c) a nga ha nghenelela eka endlelo ro chuchisa loko swiletelo swa matirhelo swi nga landzeleriwi; naswona a nga ha teka xibohe xo va ku tengiwa kumbe ku nga tengiwi, endzhaku ko tsundzuxana na Mulawuri wa Vuchuchisi la faneleke naswona endzhaku ko teka vuyimeri Mulawuri wa Vuchuchisi la faneleke naswona endzhaku ko teka vuyimeri ku nga si hela nkarhi lowu vekiweke hi Mulawuri wa Vuchuchisi wa Rixaka, byo huma eka lava landzelaka -
    - (i) Munhu la hehliwaka.
    - (ii) Mumangari.
    - (iii) Munhu un'wana wihi na wihi kumbe Nhlngano lowu Mulawuri wa Rixaka a vonaka a fanerile.
- (6) Xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya mafambisele ya vululami xi fanele ku teka vatihlamuleri byo hetisela hi mayelana na vulawuri byo chuchisa.
- (7) Timhaka hinkwato letin'wana leti khumbhaka vulawuri byo chuchisa ti fanele ku vekiwa hi milawu yo endliwa ya tiko.

Timhaka tin'wana leti khumbhaka mafambisele ya vululami

180. Milawu yo endliwa ya tiko yi fanele ku endla makungu ya mhaka yihi na yihi leyi khumbhaka mafambisele ya vululami leyi nga tirhiwangiki eka Vumbiwa, ku katsa na –
- (a) minongonoko ya ndzetelo ya vatirhela-tiko va vuavanyisi;
  - (b) maendlelo yo tirhana na swirilo ehenhla na ka vatirhela-tiko va vuavanyisi; na

- (c) ku tinghenisa ka vanhu lava nga riki vatirhela-tiko va vuavanyisi eku endliweni ka swiboho swa khoto.

KAVANYISA KA 9

SWIVANDLA SWA MFUMO LESWI SEKETELAKA VUMBIWA RA XIDEMOKIRASI

Ku Simekiwa na milawu ya mafumelo

181. (1) Mavandla lama ya landzelaka ya mfumo ya tiyisa xidemokrasi xa vumbiwa eRiphabliki -
- (a) Musirheleri wa Vanhu.
  - (b) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga.
  - (c) Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta ximunhu hi swa Mfuwo, Vugandzeri na Ririmi leri tirhisiwaka.
  - (d) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu.
  - (e) Jenerali wa Tinkota.
  - (f) Khomixini ya Nhlawulo.
- (2) Mavandla lama ya tiyimele hi woxe, ma lawuriwa hi Vumbiwa na nawu ntsena, kutani a ma fanelanga ku voyamela tlhelo ro karhi naswona ya fanele ku tirhisa matimba ya wona no tirha mitirho ya wona handle ko chava, ku hlawula matlhelo kumbe ku ya hi nghohe.
- (3) Swirho leswin'wana swa mfumo, hi ku tirhisa milawu na tindlela tin'wana, swi fanele ku pfuneta no sirhelela mavandla lawa ku tiyisisa ku tiyimela, ku ka ma nga voyameli tlhelo, ndzhuti na ku tirha hi ku nyawula ka mavandla lama.
- (4) Ku hava munhu kumbe xirho xa mfumo lexi xi nga ha nghenelelaka eka matirhelo ya mavandla lama.
- (5) Mavandla lama ya na vutihlamuleri eka Palamende ya Rixaka, naswona ma fanele ku vika migingiriko na maendlelo ya wona eka nhlengeletano ya Milawu kan'we kumbe ku tlula hi lembe.

Musirheleri wa vanhu

Mitirho ya musirheleri wa vanhu

182. (1) Musirheleri wa Vanhu u na matimba tanihi laha swi lawuriwaka hi milawu ya tiko -
- (a) ya ku kambisisa matikhomelo wahi na wahi eka timhaka ta mfumo, kumbe ta mafambiselo yo ka ya nga lulamangi kumbe xi nga vangaka vubihhi byihhi na byihhi kumbe ku tirha hi nghohe;

KAVANYISA KA 9: SWIVANDLA SWA MFUMO LESWI SEKETELAKA
VUMBIWA RA XIDEMOKIRASI

- (b) ku vika hi matikhomelo walawo; no
  - (c) ku teka goza leri ri faneleke ro ololoxa.
- (2) Musirheleri wa Vanhu u na matimba yo thandlekela na mitirho leyi vekiweke hi milawu ya tiko
- (3) Musirheleri wa Vanhu a nga endli vulavisisi ehenhla ka swiboho swa khoto.
- (4) Musirheleri wa Vanhu u fanele ku kota ku fikeleriwa hi vanhu hinkwavo na vaakatiko.
- (5) Xiviko xihhi na xihhi lexi humesiwaka hi Musirheleli wa Vanhu xi voniwa hi mani na mani, handle ka loko matshamelo ya timhaka lama ya vekiwaka hi milawu ya tiko ya lava leswaku xiviko xelexo xi va xihundla.

Nkarhi wo va entirhweni

183. Musirheleri wa Vanhu u thoriwa nkarhi wo ringana nkombo wa malembe laha a nga ta ka a nga thoriwi ra vumbirhi.

Khomixini ya Timfanelo wa Vanhu ya Afrika Dzonga

Mitirho ya Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga ya Afrika Dzonga

184. (1) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga yi fanele –
- (a) ku tlakusa ku xiximiwa ka timfanelo ta ximunhu na mfuwo wa timfanelo ta ximunhu;
  - (b) tlakusa ku sirheleriwa, ku hluvukisiwa, na ku fikeleriwa ka timfanelo ta ximunhu; na
  - (c) ku xiyaxiya na ku kambela ku xiximiwa ka timfanelo ta ximunhu laha Riphabliki.
- (2) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga yi na matimba, tanihi leswi ya lawuriwaka hi milawu ya rixaka, leyi faneleke ku endla mitirho, ku katsa matimba –
- (a) yo lavisisa no nyiketa xiviko hi ku xiximiwa ka timfanelo ta ximunhu;
  - (b) ku teka magoza ku lulamisa laha timfanelo ta ximunhu ti onhiweke kona;
  - (c) ku endla ndzavisiso; no
  - (d) dyondzisa.

- (3) Lembe na lembe, Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga yi fanele ku lava leswaku swiyenge leswi swi faneleke swa mfumo swi nyika Khomixini mahungu hi magoza lama tekiweke yo tiyisisa ku kuma tiyindlo, Rihanyo, swakudya, mati, minongonoko ya nhlayiso wa vanhu, dyondzo na mbangu.
- (4) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga yi tlhela yi va na matimba yo tlhandlekela na mitirho leyi nga vekiwa hi milawu ya tiko.

Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta Mfuwo, Vukhongereri na Miganga ya Tindzimi

Mitirho ya Khomixini

185. (1) Swikongomelonkulu swa Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta Mfuwo, Vukhongereri na Miganga ya Tindzimi leri tirhisiwaka i –
- (a) ku tlakusa nhlonipho wa timfanelo ta mfuwo, vukhongereri na miganga ya tindzimi;
  - (b) ku tlakusa no vumba ku rhula, vunghana, ku tiyiselana ka vumunhu na vun'we bya rixaka exikarhi ka mfuwo, vukhongereri na miganga ya tindzimi, hi ku langutisa ndzingano, mpfumaleko wa xihlawuhlawu no tihlanganisa na van'wana hi ku ntshunxeka; na
  - (c) ku ringanyeta ku simekiweke ku amukeriwa, hi ku landza milawu ya tiko, huvo ya mfuwo kumbe huvo yin'wana kumbe tihuvo ta vanhu vo karhi kumbe vanhu lava nga laha Afrika Dzonga.
- (2) Khomixini yi na matimba, tanihi laha ma lawuriwaka hi milawu ya tiko, lama lavekaka ku fikelela swikongomelonkulu swa wona, ku katsa na matimba yo xiyaxiya, ku lavisisa, ku endla musecho, ku dyondzisa, ku khongotela, ku tsundzuxa no endla swiviko mayelana na timfanelo ta ximunhu hi swa mfuwo, vukhongereri na miganga ya tindzimi.
- (3) Khomixini yi nga ha vika mhaka yihi na yihi leyi welaka endzeni ka matimba na mitirho ya yona eka Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga leswaku yi lavisisiwa.
- (4) Khomixini yi na matimba yo tlhandlekela na mitirho leyi vekiweke hi milawu ya tiko.

Mavumbiwelo ya Khomixini

186. (1) Nhlayo ya swirho swa Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta ximunhu hi swa Mfuwo, Vukhongereri na miganga ya tindzimi na ku thoriwa ka vona na nkarhi wa vona wo tirha ku fanele ku vekiwa hi milawu ya tiko.
- (2) Mavumbiwelo ya Khomixini ya fanele –
- (a) Ku va vuyimeri byo anama bya vanhu wa Afrika Dzonga hi tlhelo ra mfuwo, vugandzeri na ririmi leri tirhisiwaka; na
- (b) ku kombisa hi ku angarhela hi tlhelo ra mavumbelo ya rimbewu ya Afrika Dzonga.

Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu

Mitirho ya Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu

187. (1) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu yi fanele ku yisa emahlweni ku xiximiwa ka Ndzingano wa Rimbewu ku hluvukisiwa, ku sirhelerwa na ku fikelerwa ka ku ringanana ka rimbewu.
- (2) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu yi na matimba, tanihi laha swi lawuriwaka hi milawu ya tiko, lama ya faneleke leswaku yi kota ku tirha mitirho ya yona, ku katsa na matimba yo xiyisisa, ku lavisisa, ku endla ndzavisiso wa dyondzisa, ku khongotela ku tsundzuxa na ku nyika swiviko hi timhaka leti ti khumbhaka Ndzingano wa Rimbewu.
- (3) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu yi na matimba yo engetela na mitirho leyi yi vekiweke hi milawu ya tiko.

Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana

Mitirho ya Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana

188. (1) Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana u fanele ku kambela no nyika swiviko hi tinkonta, swikomba-tinkonta swa timali, malawuriwele ya timali ya –
- (a) tindzawulo hinkwato ta mfumo wa rixaka na ta Swifundzankulu na mafambiselo;
- (b) timasipala hinkwavo; na

KAVANYISA KA 9: SWIVANDLA SWA MFUMO LESWI SEKETELAKA
VUMBIWA RA XIDEMOKIRASI

- (c) vandla rihi na rihi rin'wana kumbe Nhlngano lowu tirhaka na tinkonta leri swi laviwaka hi milawu ya tiko kumbe ya Swifundzankulu leswaku wu odiwiwa hi Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana.
- (2) Ku thandlekela eka mitirho; leyi vekikeke hi xiyengentsongo xa (1), na hi ku landza milawu yihi na yihi, Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana a nga odita no endla xiviko hi tinkonta, swikomba-tinkonta na mafambiselo ya timali ya –
- (a) vandla rihi na rihi leri hakeleriwaka hi timali to huma eka Nkwama wa Timali ta Tiko wa Rixaka kumbe Nkwama wa Timali ta Tiko wa xifundzankulu kumbe hi masipala; kumbe
- (b) vandla rihi na rihi leri pfumeleriweke hi ku landza nawu wihi na wihi ku amukela timali ta swikongomelo swa vanhu va tiko.
- (3) Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana u fanele ku yisa swiviko swo kambisisa eka mfumo wa milawu wihi na wihi leri khumbekaka hi ku kongoma hi ku kamberwa kwaloko, na le ka vulawuri byihi na byihi byin'wana lebyi vekikeke hi milawu ya tiko. Swiviko hinkwaswo swi fanele ku fikeleriwa hi mani na mani.
- (4) Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana u na matimba na mitirho yo thandlekela leyi vekiwaka hi milawu ya tiko.

Nkarhi wo va entirhweni

189. Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana u thoriwa ku tirha nkarhi lowu nga cinciwiki, wu nga pfuxetiweke wa le xikarhi ka malembe va ntlhanu na khume.

Khomixini ya Nhlawulo

Mitirho ya Khomixini ya Nhlawulo

190. (1) Khomixini ya Nhlawulo yi fanele –
- (a) ku fambisa hi ku landza milawu ya tiko minhlawulo ya tihuvo to endla milawu ta tiko, ta Swifundzankulu na ta timasipala;
- (b) ku tiyisisa leswaku minhlawulo yeleyo yi ntshunxekile no lulama; na
- (c) ku hlamusela mbuyelo wa nhlawulo hi nkarhi lowu faneleke ku va wo koma hi laha swi kotekaka na hi laha swi vekikeke hakona hi milawu ya tiko.
- (2) Khomixini ya Nhlawulo yi na matimba na mitirho yo thandlekela, leyi vekikeke hi milawu ya tiko.

Mavumbiwelo ya Khomixini ya Nhlawulo

191. Khomixini ya Nhlawulo yi fanele ku vumbiwa hi vanhu vanharhu kumbe ku tlula. Nhlayo ya swirho na minkarhi ya ku tirha ka vona swi fanele ku vekiwa hi milawu ya tiko.

Matimba lawa ya Tiyimeleke yo Lawula Vuhaxi

Vulawuri bya Vuhaxi

192. Milawu ya tiko yi fanele ku simeka vulawuri lebyi tiyimeleke byo lawula vuhaxi ku endlela swilaveko swa vanhu, na ku tiyisisa ku lulama na ku hambana-hambana ka mavonele lama hi ku anama ya yimelaka vanhu wa Afrika Dzonga.

Makungu ya tin'wana na tin'wana

Matholelo

193. (1) Musirheleri wa Vanhu na swirho swa Khomixini yihi na yihi leyi simekiwaka hi Kavanyisa loku ku fanele ku va vavasati kumbe vavanuna lava va nga –
- (a) vaaka-tiko va Afrika Dzonga;
  - (b) lava un'wana na un'wana wa vona a ringaneke no fanela ku khoma ntirho wo karhi wa tiko;
  - (c) naswona a enetaka swilaveko swihi na swihi swin'wana leswi vekiweke hi milawu ya tiko.
- (2) Xilaveko xo va tikhomixini leti simekiwaka hi Kavanyisa loku ti kombisa hi ku anama mavumbiwelo ya Afrika Dzonga ya tinxaka na rimbewu xi fanele ku tekeriwa enhlokweni loko ku thoriwa swirho
- (3) Jenerali wa Tinkota u fanele ku va wansati kumbe wanuna la nga muaka-tiko wa Afrika Dzonga no va munhu la ringaneke no fanela ku khoma ntirho wolowo. Vutivi byo hlawuleka bya, kumbe ntokoto eku kambeni tinkonta, timali ta tiko na mafambiselo ya tiko swi fanele ku tekeriwa enhlokweni loko ku thoriwa Jenerali wa Tinkota.
- (4) Presidente, hi xibumabumelo xa Palamende ya Rixaka, u fanele ku thola Musirheleri wa Vanhu, Jenerali wa Tinkota na swirho swa –
- (a) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga;
  - (b) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu; na
  - (c) Khomixini ya Nhlawulo.

**KAVANYISA KA 9: SWIVANDLA SWA MFUMO LESWI SEKETELAKA
VUMBIWA RA XIDEMOKIRASI**

- (5) Nhlengeletano y Tiko yi fanele ku ringanyeta vanhu –
  - (a) lava langiweke hi Komiti ya Nhlengeletano ya Milawu leyi vumbiweke hi mpimo wa ndzinganelano wa swirho swa Minhlngano hinkwayo leyi yimeriweke eka nhlengeletano ya Milawu; na
  - (b) ku pfumeleriwa hi Nhlengeletano ya Milawu hi xiboho lexi amukeriweke hi nseketelo wa vhoti –
    - (i) lava nga riki ehansi ka 60 wa tiphesente ta swirho swa Nhlengeletano ya Milawu, loko swipfumelelo swi khumbha ku thoriwa ka Musirheleri wa Vanhu na Jenerali wa Tinkota; kumbe
    - (ii) ntalo wa swirho swa Nhlengeletano ya Milawu, loko swipfumelelo swi khumbha xirho xa Khomixini.
- (6) Ku tinghenisa ka vanhu ntsena eka endlelo ro endla swibumabumelo swi nga ha endleriwa makungu tanihi laha swi languteriwaka eka xiyenge lexi languteriwaka xa 59(1)(a).

Ku susiwa entirhweni

194. (1) Musirheleri wa Vanhu, Jenerali wa Tinkota, kumbe xirho xa Khomixini leyi simekiweke hi Kavanyisa loku a nga ha susiwa entirhweni ntsena –
- (a) hi swivangelo swa matikhomelo yo ka ya nga nkhenseki, vutsandzeki kumbe ku pfumala vuswikoti;
  - (b) hi xiboho lexi vulaka sweswo xa Komiti ya Palamende ya Rixaka; na
  - (c) ku amukeriwa ka xiboho hi Nhlengeletano ya Milawu lexi koxaka ku susiwa ka munhu yoloye entirhweni.
- (2) Swiboho wa Nhlengeletano ya Milawu ya Tiko leswi khumbhaka ku susiwa entirhweni ka –
- (a) Musirheleri wa Vanhu kumbe Jenerali wa Tinkota swi fanele swi tirhisiwe hi nseketelo wa vhoti leyi nga riki hansi ka mbirhi xa nharhu wa swirho swa Nhlengeletano ya Milawu; kumbe
  - (b) xirho xa Khomixini xi fanele xi tirhisiwa hi ku landza nseketo wa ntalo wa swirho swa Nhlengeletano ya Milawu.
- (3) Presidente –
- (a) a nga yimisa munhu ku tirha hi nkarhi wihi na wihi endzhaku ka ku sunguriwa ka endlelo ra Komiti ya Palamende ya Rixaka ro susa munhu yoloye; naswona
  - (b) u fanele ku susa munhu entirhweni loko ku amukeriwa xiboho hi Nhlengeletano ya Milawu lexi koxaka ku susiwa ka munhu yoloye.

KAVANYISA KA 10

VULAWURI BYA VAAKI

Mikoka ya masungulo na milawu ya mafumelo ya vulawuri bya vaaki

195. (1) Vulawuri bya vaaki byi fanele ku lawuriwa hi swiyelo swa nkoka swa xidemokratiki na milawu leyi nga ndzeni ka Vumbiwa, ku katsa na milawu leyi landzelaka -
- (a) Xiyimo xa le henhla xa matikhomelo entirhweni xi fanele ku yisiwa emahlweni no tlhela xi hlaysisiwa.
  - (b) Ku tirhisiwa ka swihlovo hi ndlela ya vuswikoti, yi hlaysaka timali no nyawula swi fanele ku yisiwa emahlweni.
  - (c) Mafambiselo ya tiko ya fanele ku tirha hi ku voyamela eka ku hlulukisiwa ka vanhu.
  - (d) Vutirheri byi fanele ku endleriwa vanhu hi ndlela leyi nga riki na ku hlawula matlhelo yo karhi, yi lulameke, yo ringanana no va yi nga voyameli tlhelo.
  - (e) Swilaveko swa vanhu swi fanele ku anguriwa, naswona vanhu va fanele ku hlohloteriwa va hoxa xandla eku endlweni ka milawu ya matirhelo.
  - (f) Mafambiselo ya tiko ya fanele ku va na vutihlamuleri eka vanhu.
  - (g) Ku fanele ku undliwa moya wo tirhela erivaleni hi ku nyika vanhu mahungu ka ha ri na nkarhi, lama ya kotaka ku fikeleriwa hi mani na mani no va na ntiyiso.
  - (h) Mafambiselo ya kahle ya vatriri na mikhuva yo hlulukisa ntivo-ntirho, ku tlakusa vuswikoti bya vanhu, ya fanele ku byariwa.
  - (i) Mafambiselo ya tiko ya fanele ku va na vuyimeri byo angarhela bya vanhu hinkwavo va Afrika Dzonga, laha mikhuva ya matholele na mafambiselo ya vatriri swi seketeriweke hi tshaku ra vuswikoti, ku kala ku kuceteriwa, ku lulama na ku lulamisa ku kala ku ringanana ka minkarhi.
- (2) Milawu leyi nga laha henhla yi tirha eka –
- (a) mafambiselo eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa mfumo;
  - (b) swiyenge swa mfumo; na
  - (c) mabindzu ya tiko.
- (3) Milawu ya tiko yi fanele ku vonisisa ku yisiwa emahlweni ka mikhuva na milawu leswi longoloxiweke eka xiyengentsongo xa (1)
- (4) Ku thoriwa eka mafambiselo ya vaaki ka nhlayo ya vanhu eka ku langutisa pholisi a swi siveriwi, kambe milawu ya rixaka yi fanele ku lawula matholelo lawa eka mitirho ya vaaki.

- (5) Milawu leyi lawulaka vufambisi bya mitirho ya vaaki yi nga hambana exikarhi ka swiyenge, vufambisi kumbe mavandla.
- (6) Muxaka na mitirho ya swiyenge swo hambana, mafambiselo kumbe swiyenge swa mafambiselo ya timhaka ta vaaki i timhaka ta nkoka ku leni ka milawu ya mafambiselo ya vaaki.

Khomixini ya Mitirho ya Vaaki

196. (1) Ku na Khomixini yin'we ya mitirho ya Vaaki ya Riphabliki.
- (2) Khomixini yo tiyimela naswona yi fanele ku va na vunene, naswona yi fanele ku tirhisa matimba no endla mitirho yi nga chavi nchumu, ku tsakela tlhelo ro karhi kumbe ku ka ku nga tsakeriwi eka timhaka ta mahlayiselo ya kahle ya mafambiselo ya timhaka ta vaaki na xiyimo xa le henhla xa xiphurofexini eka mitirho ya vaaki. Khomixini yi fanele ku lawuriwa hi milawu ya rixaka.
  - (3) Swirho swin'wana swa mfumo, hikwalaho ka milawu na swipimelo swin'wana, swi fanele swi pfuna na ku sirhelela Khomixini. Ku tiyisisa ku tiyimela yiri yoxe, ku voyamela tlhelo rin'we, vukulukumba, na ku pfuna ka khomixini. Ku hava munhu, kumbe xirho xa mfumo, la nga ta nghenelela eka mitirho ya Khomixini.
  - (4) Matimba na mitirho ya Khomixini hi leswi -
    - (a) ku tlakusa minkoka na milawu leyi bohiweke eka xiyenge xa 195, eka mitirho hinkwayo ya vaaki;
    - (b) ku lavisisa, ku valanga no pima nhlngano na mafambiselo, na mintolovelo ya vatirhi va mitirho ya vaaki;
    - (c) ku ringanyeta swipimelo swo endla matirhelo yo nyawula exikarhi ka mitirho ya vaaki;
    - (d) ku nyika tindlela leti kongomisiweke eka ku tshembhisa leswaku matirhelo ya vatirhi mayelana na ku thola, vuhundziseri, ku tlakusiwa, na ku hlongola swi landzelela mikhuva na milawu leyi nga andlariwa eka xiyenge xa 195;
    - (e) Ku vika hi mayelana na migingiriko ya yona, ku katsa na leswi yi swi kumaka na ku nyika tindlela na switsundzuxo, no nyika mpima maendlelo tanihi laha swi vekeweke hakona eka Xiyenge 195 swi landzeleriwaka hakona; na
    - (f) ku ya hi ku tsakela kumbe ku amukela xivilelo xihi na xihi –
      - (i) Ku lavisisa na ku pima matirhisele ya swiendlo hi vatirhi va tihofisi na mafambiselo ya tiko, no vika matimba ya huvonkulu na milawu leyi faneleke;

KAVANYISA KA 10: VULAWURI BYA VAAKI

- (ii) ku lavisisa swivilelo swa vatrhi eka mfumo mayelana na ku hunisa hi vatrhi, na ku bumabumela mindzulamiso leyi nga fanela
  - (iii) ku lawula no lavisisa ntshamiseko eka matirhelo hi tlhelo ra mitirho ya vaaki,
  - (iv) ku tsundzuxa swirho swa tiko na Swifundzankulu mayelana na matirhelo ya vatrhi va mfumo, ku katsa na lava va tirhanaka na ku rhamba, ku thola, ku rhurhisa, ku hlongola na vutomi bya vathoriwa eka mfumo.
- (g) ku tirhisa matimba yo engetela kumbe mitirho leyi vekiweke hi Nawu wa Palamende.

[Ndzimana ya (g) yi engeteriwe hi x 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998.]

- (5) Khomixini yi na ku tihlamulela eka Palamende ya Rixaka.
- (6) Khomixini yi fanele ku vika kwalomu ka kan'we hi lembe ku ya hi xiyengentsongo xa (4) (e)-
- (a) eka Palamende ya Rixaka; naswona
  - (b) hikwalaho ka migingiriko ya yona endzeni ka xifundzankulu, eka huvo ya milawu ya xifundzankulu xexo.
- (7) Khomixini yi na 14 wa swirho swa Khomixini leswi thoriweke hi Presidente -
- (a) Ntlhanu wa swirho swa Khomixini leswi pfumeleriweke hi Palamende ya Rixaka hi ku landza xiyengentsongo (8)(a); na
  - (b) xirho xin'we xa Khomixini xa xifundzankulu xin'wana na xin'wana lexi hlawuriweke hi Holobyenkulu hi ku landza xiyengentsongo (8)(b).
- (8) (a) Xirho xa Khomixini lexi thoriweke hi ku landza xiyengentsongo xa (7)(a) xi fanele xi –
- (i) pfumeleriweke hi Komiti ya Palamende ya Rixaka leyi vumbiwa hi ndzinganelo wa swirho mavandla hinkwawo lama yimeriweke eka Nhlengeletano ya Milawu; no va
  - (ii) yi pfumeleriweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi swiboho leswi tirhisiwaka hikwalaho ka vhoti ya ntalo wa swirho swa wona.
- (b) Khomixinara la hlawuriweke hi Holobyenkulu wo xifundzankulu u fanele a –
- (i) a pfumeleriwa hi Komiti ya milawu ya Swifundzankulu leswi vumbiweke hi ku ringana hi swirho swa mavandla hinkwawo lama yimeleke hi huvo ya milawu; no va
  - (ii) a pfumeleriweke hi huvo ya milawu hi xiboho lexi tirhisiwaka hi ku endlwiwa hi vuseketiri bya vhoti ya vunyingi bya swirho swa yona.

- (9) Nawu wa Palamende wu fanele ku lawula mafambiselo yo thola swirho swa Khomixini.
- (10) Mukhomixinara u thoriwa ku ringana ntlhanu wa malembe, lama nga ngeteleriwaka hi vuntshwa ku ringana nkarhi wun'we kambe, naswona u fanele a va wansati kumbe wanuna la nga –
- (a) muaka-tiko wa Afrika Dzonga; no va
- (b) a ri munhu la fanele, munhunene la nga na vutivi, kumbe ntokoto hi tlhelo ra swa mafambiselo, kumbe makungu ya mfumo.
- (11) Xirho xa Khomixini xi nga ha susiwa entirhweni ntsena hi –
- (a) loko a ri na matikhomelo yo biha, ku tsandzeka kumbe ku kayivela;
- (b) loko swi fanela hi ku vona ka Komiti ya Palamende ya Rixaka kumbe loko xirho xexo xi hlaluriwe hi Holobyenkulu wa xifundza, hi Komiti ya swa milawu ya xifundzankulu xexo; na
- (c) ku va swi amukeriwa hi Nhlengeletano ya Milawu kumbe mfumo wa milawu wa xifundzankulu xexo, ya xiboho hi nseketelo wa vhoti ya ntalo wa swirho swa wona loko swi seketela ku susiwa xirho xa Komiti entirhweni.
- (12) Presidente u fanele a susa xirho xexo xa Khomixini entirhweni hi ku –
- (a) tirhisa xiboho hi Nhlengeletano ya Milawu, xiboho lexi koxaka ku susiwa ka xirho xa Khomixini; kumbe
- (b) xitiviso lexi nga tsariwa hi Holobyenkulu leswaku milawu ya xifundzankulu yi tirhisile xiboho lexi koxaka ku susiwa ka xirho xexo xa Khomixini.
- (13) Xirho xa Khomixini lexi ku vuriwaka xona eka xiyengentsongo (7)(b) xi nga ha tirhisa matimba no tirha mitirho ya Khomixini eka Swifundzankulu swa kona tanihi laha swi lerisiweke hakona hi mfumo wa milawu wa tiko.

Mitirho ya Vaaki

197. (1) Endzeni ka ta vulawuri bya tiko ku na Mitirho ya tiko ya Riphabliki, leyi yi faneleke ku tirha, no vumbiwa, hi ku landza milawu ya tiko, naswona leyi yi faneleke ku tirha hi vutshembeki matirhelo ya le nawini ya mfumo wa nkarhi wolowo.
- (2) Milawu na swipimelo swo thoriwa eka Mitirho ya tiko swi fanele ku lawuriwa hi milawu ya tiko. Vatirhi va fanele hi phenxeni leyi lulameke tanihi laha swi lawuriwaka hi milawu ya tiko.

- (3) Ku hava mutirhi wa mfumo la faneleke ku vuyeriwa tlula van'wana kumbe ku onhiseriwa ntsena hikokwalaho ko va munhu yoloye a seketelaka ntlawa wo karhi wa.
- (4) Mfumo wa Swifundzankulu wu na vutihlamuleli eku rhambeni; ku tlakusa, kun'wana no hlongola swirho swa mfumo endzeni ka mafambisela ya vona eka swipimelo leswi tirhaka eka mitirho ya vaaki.

KAVANYISA KA 11

MITIRHO YA VUSIRHELERI

Milawu ya mafumelo

198. Milawu leyi landzelaka yi fuma nsirhelelo wa rixaka eka Riphabliki -
- Vuhlayiseki bya rixaka byi fanele ku kombisa xiboho xa vanhu va ma – Afrika Dzonga, tanihi vanhu na tanihi rixaka, ku hanya ku ringana, ku hanya hi ku rhula na ntwanano, ku ntshunxeka eka ku chava na ku lava vutomi byo antswa
  - Xiboho xo hanya hi ku rhula na ntwanano swi sivela MaAfrika Dzonga wahi na wahi ku tinghenisa eka nyimpi ya matlhari, laha ndzeni ka tiko kumbe ematikweni ya misava, handle ka loko swi nyikiwile/hlamuseriwile hi ku landza Vumbiwa kumbe milawu ya tiko.
  - Vuhlayiseki bya rixaka byi fanele ku landzeleriwa hi ku landza nawu, ku katsa nawu wa le handle
  - Vuhlayiseki bya rixaka byi fambisiwa hi vulawuri bya Palamende na bya huvonkulu ya rixaka.

Ku tumbuluxiwa, mavumbiwelo na matikhomelo ya mitirho ya vsirheleri

199. (1) Mitirho ya vsirheleli bya Riphabliki byi vumbiwa hi vuthu rin'we ra vsirheleri, vukorhokeri byin'we bya maphorisana vukorhokeri byihi na byihi bya vunhlorhi lebyi nga tumbuluxiwa hi ku landza Vumbiwa.
- Vuthu ra vsirheleri hi rona ntsena vuthu leri nga le nawini laha Riphabliki.
  - Handle ka Mitirho ya vsirheleri leyi simekiweke hi ku landza Vumbiwa, minhlangano ya tinyimpi kumbe vukorhokeri swi nga tumbuluxiwa ntsena hi ku lamdza milawu ya tiko.
  - Mitirho ya vsirheleri yi fanele ku longoloxiwa no lawuriwa hi milawu ya rixaka.
  - Mitirho ya vsirheleli yi fanele ku tirha hi, naswona yi fanele ku dyondzisa no lava swirho swa yona leswaku swi tirha, hi ku landza Vumbiwa na nawu, ku katsa nawu wa le handle wa xintu na mintwanano ya le handle leyi bohaka eRiphabliki.
  - Ku hava xirho xa mitirho ya vsirheleri xi nga landzelelaka xileriso lexi nga ri ki enawini.

- (7) A ku na mitirho ya vusirhelerii, kumbe swirho swa yona,swinga, eka ku tirha mitirho ya swona swi nga -
- (a) susumetaka ku tsakela ka nhlango wo karhi wa tipolitiki lowu nga le nawini ku ya hi Vumbiwa; kumbe
  - (b) ku yisa emahlweni ku tsakela ka nhlango wa tipolitiki.
- (8) ku nyika mpfumelelo eka mintoloveloo yo tirha swi va erivaleni na vutihlamuleri, tikhomiti ta minhlango nyingi ePalamende, yi va na mpfumelelo wa mitirho ya vuhlayiseki hi ndlela leyi bohiweke hi Palamende ya rixaka kumbe milawu na swileriso swa Palamende.

Vusirheleri

Vuthu ra vusirheleri

200. (1) Vuthu ra vusirheleri ri fanele ku vumbiwa na ku fambisiwa tanihi leri nga tshinyiwa.
- (2) Xikongomelo-nkulu xa vuthu ra vusirheleri i ku yimelela no sirhelela Riphabliki, ku xiximiwa ka mindzilekano ya rona na vanhu va rona, hi ku landza Vumbiwa na hi milawu ya nawu wa matiko ya misava leyi lawulaka ku tirhisiwa ka tihanyi hi mavuthu.

Vutihlamuleri bya swa tipolitiki

201. (1) Xirho xa Khabinete xi fanele ku va na vutihlamuleri bya vusirheleri.
- (2) I Presidente ntsena, tanihi nhloko ya havonkulu ya rixaka, la nga nyikaka matimba yo tirhisa vuthu ra vusirheleli –
- (a) hi ku tirhisana na Mitirho ya Maphorisa;
  - (b) ku sirhelela Riphabliki; kumbe
  - (c) ku hetisisa swilaveko swa rixaka.
- (3) Loko vuthu ra vusirheleri ri tirhiseriwa xikongomelo xihhi na xihhi lexi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (2), Presidente u fanela ku tivisa Palamende, hi nkarhi wolowo na hi vuxokoxoko lebyi faneleke, bya -
- (a) swivangelo swo tirhisiwa ka vuthu ra vusirheleri;
  - (b) ndhawu yihhi na yihhi laha vuthu ri tirhisiwaka kona;
  - (c) nhlayo ya vanhu lava khumbekaka; na
  - (d) nkarhi lowu vuthu ri languteriweke ku va ri tirhisiwa.

- (4) Loko Palamende yi nga hlengeletana eka masiku yo sungula ya nkombo endzhaku ka loko vuthu ra vusirheleri ri tirhisiwa tanihi laha swi languteriwaka eka xiyengentsongo xa (2), Presidente u fanele ku nyiketa mahungu lama laviwaka eka xiyengentsongo xa (3) eka Komiti ya vulanguteri leyi faneleke.

Ku lawuriwa ka vuthu ra vusirheleri

202. (1) Presidente, tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, i Khomandarankulu wa vuthu ra vusirheleri, kutani u fanele ku thola Vulawuri bya Vuthu ra vusirheleri.
- (2) Ku lawuriwa ka vuthu ra vusirheleri swi fanele ku endliwa hi ku ya hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri hi ta vusirheleri, ehansi ka vulawuri bya Presidente.

Xiyimo xa vusirheleri bya rixaka

203. (1) Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, a nga ha ba hungwe ra xiyimo xa vusirheleri bya rixaka, kutani u fanele ku tivisa Palamende hi ku hatlisa na hi vuxokoxoko lebyi fanelaka bya –
- (a) swivangelo swo ba hungwe rolero;
- (b) ndhawu yihi na yihi laha vuthu ra vusirheleri ri tirhisiwaka kona; na
- (c) nhlayo ya vanhu lava khumbekaka.
- (2) Loko Palamende yi nga hlengeletanangi loko ku biwa hungwe ra xiyimo xa vusirheleri bya rixaka, Presidente u fanele ku rhamba Palamende eka nhlengeletano yo hlawuleka ku nga si hela masiku ya nkombo ku tivisiwile.
- (3) Xitiviso xa xiyimo xa vusirheleri bya rixaka ku hundzela hi nkarhi handle ka loko ku pfumeleriwa hi Palamende ku nga si hela masiku ya nkombo ku tivisiwile.

Vamatsalana va vusirheleri lava nga riki masocha

204. Matsalana va vusirheleri u fanele ku tumbuluxiwa hi milawu ya tiko leswaku a tirha ku ya hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya vusirheleri.

Maphorisa

Mitirho ya maphorisa

205. (1) Mitirho ya maphorisa ya rixaka yi fanele ku vumbiwa no tirha eka swiyenge swa rixaka, swa Swifundzankulu, naswona laha swi lavekaka, eka xiyenge xa mfumo.

- (2) Milawu ya tiko yi fanele ku veke matimba na mitirho ya Mitirho ya maphorisa no tlhela yi endla leswaku Mitirho ya maphorisa yi kota ku tirha timfanelo ta yona hi ku hetiseka, ku karhi ku tekeriwa enhlokweni swilaveko swa Swifundzankulu.
- (3) Swikongomelo swa Mitirho ya maphorisa ku sivela, ku lwa, no endla vulavisisi eka vugevenga, ku hlayisa ku rhula exikarhi ka vanhu, na ku sirhelela no hlayisa vanhu lava tshamaka eRiphabliki kun'we na nhundzu ya vona, na ku tlakusa na ku vonisisa ku landzeleriwa ka nawu.

Vutihlamuleri bya swa tipolitiki

206. (1) Xirho xa Khabinete xi fanele ku va na vutihlamuleri eka ntirho wa maphorisa naswona xi fanele ku veke nawu wa matirhelo wa ntirho wa maphorisa endzhaku ko tsundzuxana na mimfumo ya Swifundzankulu no tekela enhlokweni swilaveko swa Swifundzankulu leswi endliweke hi valawuri va Swifundzankulu.
- (2) Maphorisa ya tiko yai nga ha endla swinyiketo swo hambana swa matirhelo hi ku languta Swifundzankulu swo hambana endzhaku ka ku landza swilaveko swa maphorisa ya Swifundzankulu leswi.
- (3) Xifundzankulu xin'wana na xin'wana xi na mfanelo –
  - (a) yo veke tihlo eka matikhomelo ya maphorisa;
  - (b) ku va na vulanguteri bya ku tirha hi ku nyawula na vuswikoti bya Mitirho ya Maphorisa, ku katsa na ku amukela swiviko ehenhla ka Mitirho ya Maphorisa;
  - (c) ku aka vuxaka bya kahle exikarhi ka maphorisa na vanhu;
  - (d) ku kambela ku tirhiwa ka maphorisa byo tirheriwa erivaleni; na
  - (e) ku tirhisana na xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya maphorisa hi mayelana na vugevenga na ntirho wa maphorisa na ku tirha maphorisa eka xifundzankulu.
- (4) Huvonkulu ya xifundzankulu yi na vutihlamuleri bya mitirho ya maphorisa –
  - (a) ku va byi ri na vuswikoti hi Kavanyisa kwaloku;
  - (b) ku va byi rhwexiwile ndzhwalo hi ku landza mfumo wa milawu ya tiko; no
  - (c) averiwa eka byona hi vonele ra maphorisa bya tiko.
- (5) Ku kota ku endla mitirho leyi vekiweke eka xiyengentsongo (3) xifundzankulu-
  - (a) xi nga ha lavisisa, kumbe ku thola Khomixini ya ndzavisiso, swivilelo swin'wana na swin'wana swo kayivela ka maphorisa kumbe ku khwita eka vuxaka exikarhi ka maphorisa na vanhu van'wana na van'wana; naswona

- (b) xi fanele xi endla swibumabumelo eka xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri eka maphorisa.
- (6) Eku amukeleni ka xivilelo lexi endlweke hi huvonkulu ya xifundzankulu, nhlango lowu tiyimeleke wa maphorisa lowu simekiweke hi mfumo wa milawu ya tiko wu fanele ku lavisisa matirhelo yo biha yo, kumbe xidyoho lexi endlweke hi, xirho xa ntirhelo wa maphorisa eka xifundzankulu xexo.
- (7) Mfumo wa milawu wa tiko wu fanele ku nyika xivumbeko xo simeka, matimba, mitirho na vulawuri bya ntirhelo wa maphorisa ya ka masipala.
- (8) Komiti leyi vumbiweke hi xirho xa Khabinete na swirho swa tiHuvonkulu leti nga na vutihlamuleri bya maphorisa yi fanele yi simekiwa vona vunene bya mahlanganisele ya ntirhelo wa maphorisa na ntirhisano lowunene exikarhi ka swivumbeko swa mfumo.
- (9) Mfumo wa milawu wa Swifundzankulu wu nga ha lava leswaku Khomixinara wa Swifundzankulu a humelela emahlweni ka wona kumbe eka tikomiti tihl kumbe tihl ta wona ku hlamula swivutiso swin'wana.

Ku lawuriwa ka Mitirho ya Maphorisa

207. (1) Presidente, tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, u fanele ku thola wansati kumbe wanuna ku va Khomixinara wa Rixaka wa Mitirho ya Maphorisa, ku lawula no fambisa Mitirho ya maphorisa.
- (2) Khomixinara wa Rixaka u fanele ku tirhisa vulawuri na vufambisi ehenhla ka Mitirho ya maphorisa ku ya hi milawu ya matirhelo ya maphorisa ya rixaka na hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya ta maphorisa.
- (3) Khomixinara wa Rixaka, hi ku va kona ka huvonkulu ya Swifundzankulu u fanele ku thola wansati kumbe wanuna ku va Khomixinara wa xifundzankulu eka xifundzankulu xexo, kambe loko Khomixinara wa Tiko na huvonkulu ya xifundzankulu swi hluleka ku twanana, swirho swa Khabinete leswi tihlamulelaka eka maphorisa swi fanele ku twananisa mavandla.
- (4) Vakhomixinara va Swifundzankulu va na vutihlamuleri bya ta maphorisa –
- (a) tanihi laha swi vekikeke hi milawu ya tiko; na
- (b) hi ku lawuriwa hi Khomixinara wa Rixaka ku tirhisa vulawuri ehenhla ka, no fambisa Mitirho ya maphorisa hi ku landza xiyengentsongo xa (2).

- (5) Khomixinara wa xifundzankulu u fanele ku va kona eka huvo ya milawu ya xifundzankulu lembe na lembe hi mayelana na maphorisa eka xifundzankulu, u fanele a tlhela a rhumela khopi ya xiviko eka Khomixinara wa Tiko.
- (6) Loko Khomixinara wa xifundzankulu a nga ha ri na ku tshembha eka huvo ya xifundzankulu, huvo yeloye yi nga ha vumba mafambiselo yo susa kumbe ku rhurhisa, kumbe ku tshinya Khomixinara yeleyo, hi ku landza Mfumo wa milawu ya Tiko.

Vamatsalana va Maphorisa lava nga riki Maphorisa

208. Xiyenge xa vamatsalana lava nga riki maphorisa va ta maphorisa xi fanele ku simekiwa hi milawu ya tiko leswaku xi tirha ku ya hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya ta maphorisa.

Vunhlori

Ku simekiwa na ku lawuriwa ka mitirho ya vuhlori

209. (1) Vutirheli byihi na byihi bya Vuhlorhi, handle ka swiyenge swa vuhlori swa vuthu ra vusirheleri na swa Mitirho ya Maphorisa, byi fanele ku simekiwa hi Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, naswona ntsena hi ku landza milawu ya tiko.
- (2) Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka u fanele ku thola wansati kumbe wanuna ku va nhloko ya vutirheli byin'wana na byin'wana bya Vuhlori lebyi simekiweke hi ku landza xiyengentsongo xa (1), naswona u fanele kumbe a teka Vutihlamuleri bya xipolitiki bya malawuriwele na ku leteriwa ka byihi na byihi vutirheli byebebyo, kumbe a hlawula xirho xa Khabinete ku teka vutihlamuleri byebebyo.

Matimba, Mitirho na ku Langutela

210. Milawu ya tiko yi fanele ku lawula swikongomelo, matimba na mitirho ya Mitirho ya vuhlori, ku katsa na swiyenge swihi na swihi swa vuhlori swa vuthu ra vusirheleri na swa vutirheli bya maphorisa, naswona yi fanele ku endla makungu ya –
- (a) nkondletelo wa Mitirho ya vuhlori hinkwabyo; na
  - (b) ku xiyaxiya migingiriko ya vutirheli byelebyo hi vanhu lava nga riki swirho swa vutirheli byelebyo, ku nga mukamberi la nga thoriwa hi Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, no pfumeleriwa hi xiboho lexi amukeriweke hi Palamende ya Rixaka hi vhoti leyi seketeleke hi mbirhi-xa-nhurhu kumbe ku tlula xa swirho swa yona.

KAVANYISA KA 12

VARHANGERI VA NDZHAVUKO

Ku amukeriwa

211. (1) Ku simekiwa, xiyimo na ntirho wa vurhangeri bya ndzhavuko, ku ya hi vurhangeri bya xintu, swa amukeriwa, ku ya hi Vumbiwa.
- (2) Vulawuri bya ndzhavuko lebyi xiximaka endlelo ya nawu wa xintu byi nga ha tirha hi ku landza milawu yihi na yihi leyi endlilweke leyi tirhaka ehenhla ka swona na mintolovelovelo, leswi katsaka na mihundzuluxo, kumbe ku herisiwa ka milawu yeleyo kumbe mintolovelovelo yeleyo.
- (3) Tikhoto ti fanele ku tirhisa nawu wa xintu loko nawu wolowo wu tirhiseka, hi ku landza Vumbiwa na milawu yihi na yihi yin'wana leyi tirhanaka ngopfu-ngopfu na nawu wa xintu.

Ntirho wa varhangeri va ndzhavuko

212. (1) Milawu ya tiko yi nga ha endla makungu ya ntirho wa vurhangeri bya ndzhavuko tanihi vandla ra le ka mfumo wa muganga etimhakeni leti khumbhaka vanhu va kwalaho ndhawini.
- (2) Ku tirhana na timhaka leti yelanaka na vurhangeri bya ndzhavuko, ntirho wa varhangeri va ndzhavuko, nawu wa xintu na mintolovelovelo ya vaaka wa xintu –
- (a) makungu ya ku simekiwa ka tindlu ta varhangeri va ndzhavuko; naswona
- (b) milawu ya tiko yi nga ha simeka huvo ya varhangeri va ndzhavuko.

KAVANYISA KA 13

TIMALI

Timhaka tin'wana na tin'wana ta Timali

Nkwama wa Timali ta Tiko

213. (1) Ku na Nkwama wa Timali na Tiko laha mali hinkwayo leyi kumiwaka hi mfumo wa rixaka yi faneleke ku hakeriwa, handle ka mali leyi nga katsiwangiku hi Nawu wa Palamende.
- (2) Mali yi nga humesiwa ku suka eka Nkwama wa Timali ta Tiko ntsena -
- (a) ku ya hi ku pfumeleriwa hi Nawu wa Palamende; kumbe
- (b) tanihi ntsengo wo kongoma ehenhla ka Nkwama wa Timali ta Tiko na Rixaka, loko swi hlamuseriwa eka Vumbiwa kumbe Nawu wa Palamende.
- (3) Nkavelo leyi ringaneleke wa xifundzankulu wa i hakeho yo kongoma ya Nkwama wa Timali ta Tiko na Rixaka. Minkavelo leyi ringaneleke na ku averiwa ka timali ta tiko.

[Siku ro sungula ku tirha ka x. 213: 1 Sunguti 1998.]

Minkavelo yo ringana na maavelo ya timali ta tiko

214. (1) Nawu wa Palamende wu fanele ku endla makungu ya –
- (a) ku aviwa hi mfanelo ka timali ta tiko leti hlengeletiwewe tiko hinkwaro exikarhi ka swiphemu swa mfumo swa rixaka, swifundzankulu na miganga;
- (b) ku hleriwa ka minkavelo yo ringanela ya xifundzankulu xin'wana na xin'wana ya mali na
- (c) mimpimanyeto yihi na yihi yin'wa timasipala yo huma eka nkavelo wa mfumo wa rixaka wa timali ta tiko, na swipimelo swihi na swihi leswi mimpimanyeto yeleyo yi faneleke ku endlisiwa xiswona.
- (2) Nawu leri wu vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1) wu nga vekwiwa ntsena endzhaku ka loko na Khomixini ya Timali na Vankwana na ku va ku kambisisiwile swibumabumelo swihi na swihi swa Khomixini, naswona na hi ku tekela enhlokweni –
- (a) swilaveko swa rixaka;
- (b) swilaveko swihi na swihi leswi endluweke ku ya xikweleti xa tiko na swiboho swin'wana;

- (c) swilaveko na ku tsakela ka mfumo wa rixaka, leswi kumisisiwaka hi mhaka ya xikongomelo;
- (d) xilaveko xo vona leswaku swifundzha na timasipala swi kota ku nyika mitirho ya ntolovelu yo endla mitirho leyi va nyikiweke yona;
- (e) vuswikoti na matirhelo ya swifundzha na timasipala;
- (f) ku vumbiwa na swilaveko swa swifundzha, mfumo wa muganga na timasipala;
- (g) ku hambana eka swa ikhonomi endzeni na le xikarhi ka Swifundzankulu;
- (h) swiboho swa Swifundzankulu na timasipala hi ku landza milawu ya tiko;
- (i) ku navela ko tshamiseka ka maavelo ya minkavelo ya timali; na
- (j) xilaveko xo tirhiseka eku hlamuleni ka timhaka ta xihatla kumbe swilaveko swin'wana swa nkarhinyana, na swivangelo swin'wana hi swikongomelo swa swilaveko leswi fanaka.

[Siku ro sungula ntirho ra x. 214: 1 Sunguti 1998.]

Mimpimanyeto ya tiko hinkwaro, ya Swifundzankulu na ya timasipala

215. (1) Mimpimanyeto ya tiko, ya Swifundzankulu na timasipala na maendlelo ra mpimanyeta swi fanele ku yisa emahlweni ku tirhela eku vonakeni, vutihlamuleri, na vufambisi bya timali lebyi nyawulaka bya ikhonomi, xikweleti na ka xiyenge xa ntirho wa mfumo.
- (2) Milawu ya tiko yi fanele ku veka –
- (a) muxaka wa mimpimanyeto ya rixaka, Swifundzankulu na ya timasipala;
  - (b) loko ku fanele ku andlariwa mimpimanyeto ya rixaka na ya Swifundzankulu; na
  - (c) leswaku mimpimanyeto eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa mfumo swi fanele ku kombisa swihlovo swa kona swa timali ta tiko na ndlela ya matirhiselo lama kumbeteriwaka ma nga ta fambelana na milawu leyi endlweke ya tiko.
- (3) Mimpimanyeto eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa mfumo yi fanele ku va na –
- (a) tinhlayo to pima ta mali ya tiko na tihakelelo, ti hambanyisaka nkavelo-nkulu na tihakelelo leti humelelaka;
  - (b) swiringanyeto swo hakelela nkayivelo wihi na wihi lowu languteriwaka eka nkarhi lowu swi tirhaka eka wona; na

- (c) ku kombisa swikongomelo mayelana no lomba na tinxaka tin'wana ta milandzu ya tiko leyi nga ta tlakusa xikweleti xa tiko eka lembe leri tlhandlamaka.

[Siku ro sungula ku tirha ra s. 215 1 Sunguti 1998.]

Malawuriwele ya Nkwama

216. (1) Milawu ya tiko yi fanele ku simeka xiyenge nkwama xa rixaka no veka magoza yo vonisisa ha vumbirhi ku tirhela eku vonakeni na malawuriwele ya tihakelelo eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa mfumo, hi ku ngenisa –
- (a) endlelo ro hlayisa tibuku leri amukeriwaka hi ku angarhela;
  - (b) mavavelo yo fanana ka tihakelelo; na
  - (c) mikhuva na swiyelo swo fanana swa va-nkwama.
- (2) Vankwama wa rixaka, hi ku twanana na xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya timali ta rixaka, va nga ha yimisa ku hundziseriwa ka nkwama ku ya eka xirho xa mfumo ntsena hi ku endlela vangwa leri xungetaka kumbe leri tshamelaka ka tivonakisa eka magoza lama ya simekiweke eka xiyengentsongo xa (1).

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x 5 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

- (3) Xiboho xo yimisa ku hundziseriwa ka nkwama ku ya eka xifundzankulu xi hi ku landza xiyengentsongo xa 214 (1) (b) xi nga tekiwa ntsena loko swiyimo leswi nga vuriwa eka xiyengentsongo xa (2) na –
- (a) a ri fanelanga ku yimisa ku hundziseriwa ka nkwama nkarhi lowu hundzaka masiku ya 120; naswona
  - (b) xi nga ha tirhisiwa xikan'we-kan'we kambe xi ta hela ku tirha nkarhi wolowo handle ka loko Palamende yi xi pfumelela hi ku landza endlelo leri hi xiviri ri fanaka na leri ri simekiweke hi ku landza xiyenge xa 76 (1) no va swi vekiwile hi milawu ya Palamende. Endlelo leri ri fanele ku hetisiwa ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ka xiboho xa nkwama wa rixaka.

[Xiyengentsongo xa (3) xi cinciwile hi x. 5(b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

- (4) Palamende yi nga pfuxeta xiboho xo yimisa ku hundziseriwa ka nkwama ka nkarhi lowu nga ri ki henhla ka masiku ya 120 hi nkarhi wun'we, ku ya hi endlelo leri simekiweke hi ku landza xiyengentsongo xa (3).

- (5) Loko Palamende yi nga si pfumelela kumbe ku pfluxeta xibofo xo yimisa ku hundzisa nkwama wolowo eka xifundzankulu –
- Jenerali wa Tinkota u fanele ku yisa xiviko ePalamende; naswona
  - xifundzankulu xelexo xi fanele ku nyikiwa nkarhi wo hlamula ehenhla ka swipumbo ehenhla ka xona na ku hlamusela mhaka ya xona emahlweni ka Komiti.

Ku kuma tinhundzu na vatirhi

217. (1) Loko xirho xa mfumo lexi nga ka xiyenge xa mfumo xa rixaka, xifundzankulu, kumbe hi xivumbeko xa ndhawu, kumbe vandla rihhi na rihhi rin'wana leri vuriwaka hi milawu ya milawu ya tiko kumbe ya Swifundzankulu leyi simekaka endlelo leyi lulameke, yi ringaneleke, yi tirhelaka eku vonakaleni, yi kotaka ku phikisana no va yi tirha handle ko durha.
- (2) Xiyengentsongo xa (1) a xi siveli swiyenge swa mfumo kumbe mavandla lama ya vuriwaka eka xiyengentsongo xelexo ku tirhisa nawu wa matirhisele wo kuma nhundzu na vutirheli swirho swa mfumo xelexo -
- Swiyenge swo langa eka ku averiwa tikontiraka; na
  - ku sirhelela no yisiwa emahlweni ka vanhu, kumbe lava a va nga vuyeriwi hikokwalaho ka xihlawuhlawu xo ya hi nghohe.
- (3) Milawu ya tiko yi fanele ku veka pulani ya matirhelo leyi eka yona milawu ya matirhelo leyi yi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (2) yi nga ha tirhisiwa.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi x. 6 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

Ntiyisiso wa mfumo

218. (1) Mfumo wa rixaka, mfumo a xifundzha kumbe masipala yi nga tiyisisa ku lombiwa ka mali ntsena loko xitiyisiso xi landzelela swipimelo leswi boxiweke eka milawu ya rixaka.
- (2) Milawu ya tiko leyi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1) yi nga endlwa nawu ntsena endzhaku ka swiringanyeto swa Khomixini ya Timali no Koteka swi langutisiwile.
- (3) Lembe na lembe, mfumo wihi na wihi wu fanele ku kandziyisa xiviko eka switiyisiso leswi nyikiweke.

[Siku ro sungula ku tirha ra x. 218: 1 Sunguti 1998.]

Ku hakeriwa ka vatirhela mfumo

219. (1) Nawu wa Palamende wu fanele ku vumba pulani yo kumisisa -
- (a) miholo, mpfuneto na swikhenso swa swirho swa Palamende ya Rixaka varhumiwa na nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, swirho swa Khabinete, Swandla swa Vaholobye, varhangeri va ndzhavuko; na swirho swa tihuvo tihlwa na tihlwa ta varhangeri va ndzhavuko; na
  - (b) ku pima miholo ya le henhla, mali ya mpfuneto na ya swikhenso eka swirho swa Tivalamende ta Swifundzankulu, swirho swa Tihuvonkulu na swirho swa Tihuvo ta Timasipala ta swiyenge swo hambana.
- (2) Milawu ya tiko yi fanele ku simeka Khomixini leyi tiyimeleke yo endla swibumabumelo leswi khumbhaka miholo, mali ya mpfuneto na ya swikhenso leswi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1)
- (3) Palamende yi nga pasisa milawu leyi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1) ntsena endzhaku ka ku tekela enhlokweni swibumabumelo swa khomixini leyi nga simekiwa hi ku landza xiyengentsongo xa (2)
- (4) Huvonkulu ya rixaka, huvonkulu ya xifundzankulu, masipala kumbe vulawuri byihi na byihi lebyi faneleke, byi nga endla leswaku ku tirhisiwa milawu leyi endlweke ya tiko leyi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1) ntsena endzhaku ka loko ku tekeriwa enhlokweni swibumabumelo swihi na swihi swa khomixini leyi nga simekiwa hi ku landza xiyengentsongo xa (2)
- (5) Palamende yi fanele ku vumba pulani yo kumisisa mali ya mpfuneto na ya swikhenso swa vaavanyisi, Musirheleri wa Vanhu, Jenerali wa Tinkota, na swirho swa khomixini yihi na yihi leyi hlamuseriweke eka Vumbiwa, ku katsa vulawuri bya vuhaxi lebyi vuriwaka eka xiyenge xa 192.

Khomixini ya swa Timali na Minkwama**Ku vumbiwa na mitirho**

220. (1) Ku na Khomixini ya Timali na swo fambelana na timali ya Riphabliki leyi endlaka swiringanyeto leswi kumekaka eka Kavanyisa loku, kumbe eka milawu ya tiko, ePalamende, tihuvo to endla milawu ta swifundzankulu na vulawuri byihi na byihi lebyi hlamuseriwaka hi milawu ya tiko.
- (2) Khomixini yi tiyimele hi yoxe naswona yi tirha ehansi ka Vumbiwa leri na nawu, nakambe yi fanele ku va yi nga voyameli tlhelo ro karhi.

- (3) Khomixini yi fanele ku tirha hi ku landza Nawu wa Palamende nakambe, loko yi ri karhi yi tirha mitirho ya yona, yi fanele ku tekela enhlokweni timhaka hinkwato na nkucetelo leti faneleke ku katsa na leti ti longoloxiweke eka xiyenge xa 214(2).

Ku thoriwa na nkarhi wo tirha wa swirho

221. (1) Khomixini yi vumbiwa hi vavasati na vavanuna lava landzelaka lava hlawuriweke hi Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka -
- (a) Mutshama xitulu na Xandla xa Mutshama;
  - (b) Vanhu vanharhu lava hlawuriweke, endzhaku ko tihlanganisa na Vaholobyenkulu, ku suka eka nxaxamelo lowu nga hlengeletwi hi ku landza maendlelo laya nga nyikiwa hi milawu ya tiko;
  - (c) vanhu vambirhi va lava hlawuriweke endzhaku ko tihlanganisa na mfumo wa miganga, ku suka eka nxaxamelo lowu nga hlengeletwi hi ku landza maendlelo laya nga nyikiwa hi milawu ya tiko; na
  - (d) vanhu van'wana vambirhi.

[Xiyengentsongo x (1) xi siviwile hi x. 2 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunthanu wa 1999] no siviwa hi x. 7 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

- (1A) Palamende ya rixaka leyi boxiweke eka xiyengentsongo xa (1) yi fanele ku pfumelela ku nghenelela ka-
- (a) Vaholobyenkulu eku hlengeletani ka nxaxamelo lowu boxiweke eka (1)(b); na
  - (b) Mfumo wa muganga lowu vumbiweke ku hlengeleta nxaxamelo lowu nga le ka xiyengentsongo xa (1) (c).

[Xiyengentsongo x (1A) xi nghenisiwile hi x. 7 (b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

- (2) Swirho swa Khomixini swi fanele ku va na vuswikoti lebyi faneleke.
- (3) Swirho swi tirha ku ringana nkarhi lowu hleriweke hi ku landza milawu ya tiko. Presidente a nga ha susa xirho xelexo entirhweni hi swivangelo swa matikhomelo lama nga nkhensekiki, vutsandzeki kumbe ku hluleka ku tirha.

Swiviko

222. Khomixini yi fanele ku nyika xiviko nkarhi na nkarhi eka Palamende xikan'we na mimfumo ya Swifundzankulu.

Bangi ya le Xikarhi

Ku vumbiwa

223. Bangi ya le Xikarhi ya Afrika Dzonga i bangi ya le xikarhi ya rixaka eRiphabliki naswona yi lawuriwa hi ku landza Nawu wa Palamende.

Xikongomelo xo sungula

224. (1) Xikongomelo xo sungula xa nkoka xa Bangi ya le Xikarhi ya Afrika Dzonga i ku sirhelela nkoka wa mali ya Riphabliki ku endlela leswaku ku va na ku kula ka ikhonomi leyi tiyeke no khomelela nkarhi wo leha laha eRiphabliki.
- (2) Bangi ya le Xikarhi ya Afrika Dzonga loko yi karhi yi hisekela xikongomelo-nkulu xa yona yi fanele ku tirha mitirho ya yona hi ku tiyimela ku ri hava ku chava, kumbe ku yima na tlhelo ro karhi; kambe, ku fanele ku va na ku tsundzuxana ka nkarhi na nkarhi exikarhi ka Bangi na xirho xa Khabinete lexi xi nga na vutihlamuleri eka timhaka ta timali ta rixaka.

Matimba na mitirho

225. Matimba na mitirho ya Bangi ya le Xikarhi ya Afrika Dzonga hi lama hi ntolovelo ya tirhisiwaka no tirhiwa hi tibangi ta tinxaka, lawa matimba na mitirho swi faneleke ku kumisisiwa hi Nawu wa Palamende na ku tirhisiwa ku ya hi swipimelo leswi vekeweke hi ku landza Nawu.

Timhaka ta timali ta Swifundzankulu na ta Muganga

Minkwama ya Timali ta Swifundzankulu

226. (1) Ku na Nkwama wa Timali ta Tiko ta Xifundzankulu xin'wana na xin'wana leri eka wona timali hinkwato leti amukeriwa hi mfumo wa xifundzankulu ti fanelaka ku hakeriwa, eka wona handle mali leyi nga ngenhangiki hi ku landza Nawu wa Palamende.
- (2) Timali ti nga ha kokiwa eka Nkwama wa Timali ta Tiko wa Xifundzankulu, ntsena –
- (a) hi ku landza mpimanyeto hi Nawu wa xifundzankulu ; kumbe
  - (b) tanihi hakelo yo kongoma ya Nkwama wa Timali ta Tiko wa xifundzankulu, loko swi endleriwe makungu yo tano eka Vumbiwa leri kumbe Nawu wa xifundzankulu.

- (3) Mali ya Tiko leyi averiweke ku hundza hi le ka xifundzankulu yi ri ya mfumo wa muganga wa xifundzankulu xelexo, hi ku landza xiyenge xa 214 (1), i habelo yo kongoma ya Nkwama wa Mali ya Tiko wa xifundzankulu xelexo.
- (4) Palamende ya tiko yi nga boha pulani leyi -
  - (a) Nawu wa xifundzha ku ya hi xiyengentsongo xa (2) (b) wu pfumelelaka ku tekiwa ka timali tanihi nkoxo lowu kongomaka eka Nkwama wa Timali wa Xifundzha; na
  - (b) Timali leti vekiweke xifundzha ku tirha eka mfumo wa muganga eka xifundzha xexo ku ya hi xiyengentsongo xa (3) ti fanele ku hakeriwa hi timasipala va xifundzha xexo.

[Xiyengentsongo xa (4) xi ngeteriwa hi x. 8 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]
 [Siku ro sungula ku tirha ra x. 226: 1 Sunguti 1998.]

Swihlovo swa rixaka swa timali ta Swifundzankulu na mimfumo ya tindhawu

227. (1) (a) Mfumo wa muganga na xifundzankulu xin'wana na xin'wana –
  - (a) xi na mfanelo eka nkavelo lowu ringaneleke wa timali ta tiko leti hlengeleliweke tiko hinkwaro ku endlela leswaku kota ku endla Mitrho ya masungulo no tirha mitirho leyi swi averiweke yona; kumbe
  - (b) xi nga ha amukela minkavelo yin'wana yo huma eka mfumo wa mali ya tiko ya rixaka, ku nga va ku ri na swipimelo kumbe ku ri hava.
- (2) Timali ta Tiko to tlhandlekela leti hlengeleliweke hi Swifundzankulu kumbe timasipala a ti fanelanga ku susiwa eka nkavelo wa vona wa mali ya tiko leyi hlengeleliweke tiko hinkwaro, kumbe ku suka eka minkavelo yin'wana va nyikiweke yona ku huma eka mali ya tiko ya mfumo wa rixaka. Hi ndlela yeleyo, ku hava xiboho ehenhla ka mfumo wa rixaka xo ririsa Swifundzankulu kumbe timasipala lava va nga hlengeleteki mali ya tiko ku ringanana na ku fambisana na matimba ya tona yo kota ku kondletela no kuma timali ta nkwama na mali ya swibalo.
- (3) Nkavelo leri ringaneleke wa xifundzankulu eka mali ya tiko leyi hlengeleliweke wu fanele ku hundziseriwa eka xifundzankulu xelexo hi ku hatlisa naswona wu nga hungutiwangi, handle ka loko ku hundzisa koloko ku yimisiwile hi ku landza xiyenge xa 216.
- (4) Xifundzankulu xi fanele ku tiendlela xona n'wina swihlovo swihi na swihi leswi xi swi lavaka, hi ku landza kungu ra vumbiwa ra xona ra xifundzankulu, swihlovo swo tlhandlekela ehenhla ka swilaveko swa xona leswi languteriwele eka Vumbiwa leri.

Swibalo swa Swifundzankulu

228. (1) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi nga veka –
- (a) swibalo, mindzuvo, kumbe swibalo swa nhundzu handle ka xibalo xa swiamukelwa, xibalo xa nkoka wa nkavo (VAT) xibalo xa swixavisiwa xo angarhela (GST), mimpimo ya tihakelo ta nhundzu, kumbe swibalo swa swixavisiwa swo huma ematikweni mambe; na
  - (b) tihakelelo to tihandlekela leti ringananaka (flat-rate) eka timali ta xibalo xihhi na xihhi, ndzuvo kumbe xibalo xa swixavisiwa swo huma ematikweni mambe leswi barisiwaka hi milawu ya tiko, handle ka timali ta xibalo leti hlengeletiwewe ta xibalo xa swiamukelwa swa tikhampuni, xibalo xa nkoka wa nxavo (VAT), mimpimo ya tihakelo ta nhundzu, kumbe swibalo swa nhundzu yo hlaysiwa.

[Ndzimana (b) yi siviwile hi x. 9 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

- (2) Matimba ya mimfumo ya Swifundzankulu yo veka swibalo, mindzuvo, swibalo swa nhundzu na tihakelo to tihandlekela –
- (a) a ma fanelanga ku tirhisiwa hi ndlela leyi hi xiviri na hi ndlela yo ka yi nga twali yi onhiselaka milawu ya matirhelo ya ikhonomi ya rixaka, migingiriko ya ikhonomi ku tsemakanya mindzilekano ya Swifundzankulu kumbe ku fambafambisiwa ka nhundzu eka tiko hinkwaro, vutirheri, nkavelo nkulu kumbe mitirho; naswona
  - (b) swi fanele ku lawuriwa hi ku landza Nawu wa Palamende, lowu wu nga ha vekiwaka ku va nawu ntsena endzhaku ka loko swibumabumelo swihi na swihi swa Khomixini ya Timali na Minkwama swi kambisiwile.

[Siku ro sungula ku tirha ra x. 228: 1 Sunguti 1998.]

Matimba ya timali ta timasipala na mitirho

229. (1) Ehansi ka xiyengentsongo (2), (3) na (4), masipala a nga ha veka –
- (a) tihakelelo ehenhla ka nhundzu, na xibalo xa swimakiwa swa laha tikweni hi ku yimela masipala; naswona
  - (b) ku ya hi milawu yo endliwa ya tiko, a nga ha veka swibalo swin'wana, mindzuvo na swibalo swa nhundzu leswi yelanaka na mfumo wa xikaya kumbe nkhetekano wa mfumo wa xikaya laha ku welaka masipala, kambe masipala a nga fanelanga ku veka xibalo xa nkoka wa nxavo (VAT) xibalo xa swixavisiwa xo angarhela (GST) kumbe xibalo xa nhundzu yo tundziwa.

- (2) Matimba ya masipala yo hakerisa xibalo eka mpahla, ku engetela hakelo ya mphakelo leyi nyikiwaka hi masipala, kumbe swibalo swin'wana, xibalo xa nhundzu –
- (a) a swi fanelanga ku endliwa hi ndlela yin'wana leswaku hi ndlela yo ka yi nga twali swi va na vuciva eka mafambiselo ya bindzu swi hundza mpimelo wa masipala, kumbe ntleketlo wa swilo swa rixaka, mitirhelo kumbe ntirho; nakona
- (b) yi nga ha khulukisiwa hi mafumo wa milawu wa tiko.
- (3) Loko timasipala vambirhi va ri na matimba yo ringana ya xibalo xa vanhu na mitirho hi tlhelo ra ndhawo yin'we, ku avanyisa ko ringana ka matimba walawo na mitirho swi fanele ku endliwa hi ku landza mfumo wa milawu wa tiko. Ku avanyisa ku nga ha endliwa ntsena endzhaku ko languta swipimelo leswi landzelaka -
- (a) Ku laveka ko landza tindlela letinene ta xibalo;
- (b) matimba na mitirho leyi endliwaka hi masipala un'wana na un'wana;
- (c) vundzeni bya xibalo xa tiko xa masipala un'wana na un'wana;
- (d) ku pfuna na vuswikoti byo endla swibalo, mindzavo na swibalo swa nhundzu; na
- (e) vululami.
- (4) Ku hava lexi sivelaka, eka Xiyenge lexi exikarhi ka timasipala lava nga na matimba ya xibalo na mitirho endhawini yin'we.
- (5) Mfumo wa milawu wa Tiko lowu kombisiweke eka Xiyenge lexi wu nga ha tirha ntsena endzhaku ka loko mfumo lowu nga kondleteriswa na Khomixini ya Timali na Swibalo swi tekeriwe enhlokweni.

[Siku ro sungula ku tirja ra x.229: 1 Sunguti 1998.]

Timali to lomba ta Swifundzankulu

230. (1) Xifundzankulu xi nga tlakusa ku lombisa timali kumbe tihakelo nkulu hi ku landza milawu ya Palamende, kambe timali leti ti nga tlakusiwa ntsena loko swi boha ku fikelela xikongomelo xo karhi xa timali.
- (2) Milawu ya Palamende leyi boxiweke eka xiyengentsongo xa (1) yi nga tirhisiwa ntsena endzhaku ka swiringanyeto swihi na swihi swa Khomixini ya Timali na Timhaka ta Timali swi langutisiwile.

[X. 230 xi siviwile hi x.10 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

Timali to lomba ta timasipala

- 230A. (1) Huvo ya Masipala, hiku landza swipimelo swa Palamende ya tiko yi -
- (a) tlakusa timali to lomba timali kumbe tihakelo nkulu ta masipala, kambe timali leti ti nga tlakusiwa ntsena loko swi boha ku fikelela xikongomelo xo karhi xa timali; na.
  - (b) tibohe no va Huvo ya vumundzuku eka ku endla vulawuri bya Palamende na huvonkulu ku kuma timali to lomba kumbe vuvekisi eka masipala.
- (2) Milawu ya tiko leyi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1) yi nga ha vekwiwa ntsena endzhaku ka loko swibumabumelo swihi na swihi swa Khomixini ya Timali na Minkwama swi kambisisiwile.

[X. 230A xi ngeniswiwe hi x.17 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

KAVANYISA KA 14

KU LULAMISELA KA SWIN'WANA NA SWIN'WANA

Nawu wa Matiko ya Misava

Mitwanano ya Matiko ya Misava

231. (1) Ku kanerisana na ku sayina mintwanano na matiko ya misava i vutihlamuleri bya huvonkulu ya rixaka.
- (2) Ntwanano na matiko ya misava wu boha Riphabliki ntsena endzhaku ka loko wu pfumeleriwele hi xiboho eka havumbirhi Palamende ya Rixaka na Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, handle ka loko ku ri ntwanano leri vuriwaka eka xiyengentsongo xa (3).
- (3) Ntwanano na matiko ya misava wa muxaka wa vuthekiniki, mafambiselo kumbe ku fambisiwa ka milawu, kumbe ntwanano lowu wu nga laviki ku nga va ku ri ku wu amukela kumbe ku wu pfumelela, wu ngheneriwaka hi huvonkulu ya rixaka, wu boha Riphabliki handle ka mpfumelelo wa Palamende ya Rixaka na Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, kambe wu fanele ku andlariwa eka nhlengeletano ya Milawu na le ka Huvo ka ha ri na nkarhi lowu ringaneke.
- (4) Ntwanano wihi na wihi na matiko ya misava wu va nawu laha Riphabliki loko wu nyiketiwile ku va nawu hi milawu ya tiko; kambe kungu ro tifambisa hi roxe ra ntwanano leri wu pfumeleriweke hi Palamende i nawu laha Riphabliki handle ka loko wu nga fambelana na Vumbiwa leri kumbe Nawu wa Palamende.
- (5) Riphabliki ri bohiwa hi mintwanano na matiko ya misava leyi a yi boha Riphabliki loko Vumbiwa leri ri sungula ku tirha.

Nawu wa ndzhavuko wa matiko ya misava

232. Nawu wa matiko ya misava wa ndzhavuko i nawu laha Riphabliki handle ka loko wu nga fambelana na Vumbiwa leri kumbe Nawu wa Palamende.

Ku tirhisiwa ka nawu wa matiko ya misava

233. Loko ku karhi ku hlamuseriwa nawu wihi na wihi leri endliweke, khoto yin'wana na yin'wana yi fanele ku langha nhlamuselo yihi na yihi ya milawu leyi fambelanaka na nawu wa matiko ya misava ku tlula nhlamuselo yihi na yihi yin'wana yo siva leyi nga fambelanaki na nawu wa matiko ya misava.

Timhaka Tin'wana

Tsalwa ra Timfanelo

234. Ku endlela ku entisa mfumo wa xidemokrasi leri simekiweke hi Vumbiwa leri, Palamende yi nga ha amukela Tsalwa ra Timfanelo leri ti fambelanaka na makungu ya Vumbiwa leri.

Ku tiyimisela

235. Mfanelo ya vanhu va Afrika Dzonga hinkwavo ka vona eka ku tiyimela mfuwo ka rixaka hi swa, tanihi laha swi hlamuseriweke eka Vumbiwa leri, a swi siyi ehandle, hi ku tirhela endzeni ka pulani ya matirhelo ya mfanelo leyi, ku amukeriwa ka mianakanyo ya mfanelo yo tiyimela hi swa mfuwo wa rixaka eka muganga wihi na wihi lowu avelanaka ndzhaka yin'we ya mfuwo na ririmi, endzeni ka ndhawu leyi nga xiphemu xa mfumo laha Riphabliki kumbe hi ndlela yihi na yihi yin'wana, leyi vekiweke hi milawu ya tiko.

Ku pfuneta minhlangano ya tipolitiki hi timali

236. Ku endlela ku antswisa Xidemokrasi xa Minhlangano leyi hlanganeke, milawu ya tiko yi fanele ku endla makungu ya ku hakeleriwa ka Minhlangano ya tipolitiki leyi ngenhelaka eka mfumo wa milawu wa rixaka na wa xifundzankulu hi endlelo leri lulameke no tirha hi mpimo wa ndzinganelo.

Ku tirha endla swoboho hi ku tiyimisela

237. Swiboho hinkwaswo leswi khumbhaka vumbiwa swi fanele ku tirhiwa hi ku tinyiketela nakona handle ko dya nkarhi.

Vuyimeri na vurhumiwa

238. Xirho xo mfumo eka xiyenge xihhi na xihhi xa mfumo xi nga ha –
- (a) tirhisa matimba kumbe mitirho ya vuyimeri kumbe ntirho lowu faneleke ku endliwa hi ku landza huvo ya milawu eka huvonkulu ya mfumo ku ri leswaku ku rhumiwa koloko ku fambelana na milawu yo endliwa ku ya hi leswi matimba ya tirhisiweke kumbe ntirho wu tirhiwile; kumbe;
  - (b) ku tirhisa matimba wahi kumbe wahi kumbe ntirho wihi kumbe wihi ya huvonkulu ya vurhumiwa bya mfumo kumbe masungulo ya vurhumiwa.

Tinhlamuselo

239. Eka Vumbiwa, handle ka loko vundzeni byi hlamusela hi ndlela yin'wana –
- “milawu ya rixaka” yi katsa -
- (a) milawu ntsongo leyi endliweke hi ku landza Nawu wa Palamende; na
  - (b) nawu lowu a wu tirha loko Vumbiwa byi sungula, no va wu fambisiwa hi mfumo wa rixaka;
- “xirho xa mfumo” swi vula” –
- (a) ndzawulo yin'wana ri yin'wana ya mfumo kumbe mafambiselo eka tiko, xifundzankulu kumbe xivumbeko xa mfumo wa miganga; kumbe
  - (b) vandla rin'wana na rin'wana” –
    - (i) leri tirhisaka matimba kumbe ku endla ntirho hi ku landza Vumbiwa kumbe vumbiwa bya xifundzankulu; kumbe
    - (ii) ku kombisa matimba eka vanhu kumbe ka ntirho lowu voniwaka wa milawu wun'wana na wun'wana, kambe a wu ngenisa mutirhela-mfumo wa khoto kumbe wa nawu;
- “nawu wa xifundzankulu” wu katsa -
- (a) milawu ya le hansi leyi endliweke hi ku landza Nawu wa xifundzankulu; naswona,
  - (b) milawu leyi a yi tirhi loko Vumbiwa byi sungula ku tirha no va yi fambisiwa hi mfumo wa milawu wa Swifundzankulu.

Ku pfumaleka ka ku fambelana exikarhi ka matsalwa yo hambana

240. Loko ku tshuka ku va na ku hambana exikarhi ka matsalwa yo hambana ya Vumbiwa leri, tsalwa ra Xinghezi hi rona ri nga na matimba ku tlula laman'wana.

Ku malulamiselwa yo hundzuluxa

241. Xedulu ya 6 ya tirha eka ku hundzulukela eka mafumelo lamantshwa ya vumbiwa lama ya simekiwaka hi Vumbiwa leri, na mhaka yihi na yihi leyi yelanaka na ku hundzuluka koloko.

Ku herisiwa ka milawu

242. Milawu leyi vuriwaka eka Xedulu xa7 yi herisiwile, ku ya hi Xiyenge xa 243 na Xedulu ya 6.

Nhlokomhaka yo koma na ku sungula ku tirha

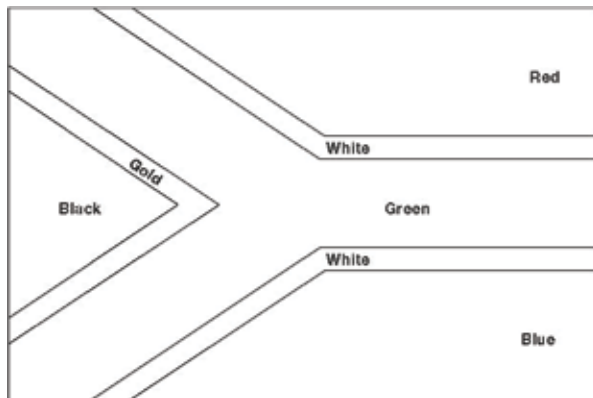
243. (1) Nawu lowu vuriwa Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996, naswona wu sungula ku tirha hi ku hatlisa siku leri vekiwaka hi Presidente, hi xitiviso ku nga si hundza siku ra 1 Mawuwana 1997.
- (2) Presidente a nga ha veka masiku man'wana lama ma rhangelaka leri ri vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1) ma nga ha vekwiwa hi tlhelo ra makungu yo hambana ya Vumbiwa leri.
- (3) Handle ka loko matirhiselo ya kona ya vula swin'wana laha ku vuriwaka eka Vumbiwa nkarhi lowu Vumbiwa byi sunguleke ku tirha hawona, swi fanele ku tekiwa nkarhi lowu kungu rolero ri sunguleke ku tirha ha wona.
- (4) Loko siku ro hambana ri bohiwa eka xilaveko xihi na xihi xa Vumbiwa hi ku landza xiyengentsongo xa (2), kungu rihi na rihi leri yelanaka ra Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1993 (Nawu wa 200 wa 1993), leri vuriweke eka xitiviso, ra herisiwa ku sukela hi siku rolero.
- (5) Swiyenge swa 213, 214, 215, 216, 218, 226, 227, 228, 229, na 230 swi sungula ku tirha hi 1 Sunguti 1998. Kambe leswi a swi sivali ku tirhisa hi ku landza Vumbiwa leri ra mfumo wa milawu eka timhaka leti tihhi na tihhi ku nga si fika siku rero. Ku fikela siku rero timhaka kumbe tihhi ta Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga 1993, ti tshamaka ta ha tirha.

XEDULU YA 1

MUJEXO WA RIXAKA

- (1) Mujeko wa Rixaka i xivumbeko xa rhekithengula; ku leha ka wona ku tlula ku anama hi kan'we na hafu.
- (2) I wa ntima, nsuku, rihlaza, wo basa, wo tshuka swa biriviri na wasi.
- (3) Wu na bandi ra rihlaza ra xivumbeko xa letere ra – Y leri ri nga n'we-xa-ntlhanu eka ku anama ka mujeko. Mindzhati ya le xikarhi ya bandi leri yi sungula eka khona ya le henhla na ya le hansi etlhelu ka pala kumbe rinhi, kutani yi hlangana exikarhi ka mujeko, ivi yi suka kwalaha yi famba hi vuanlalalo bya mujeko ku ya fika emakumu eka tlhelu leri nga khomisiwangiki na nchumu.
- (4) Bandi ra rihlaza ri na mindzilakano yo basa ehenhla na le hansi, kutani etlhelu ka pala kumbe rinhi i ndzilekano wa nsuku. Xibandhana xin'wana na xin'wana xa ndzilekano wu endla n'we-xa-khumentlhanu eka vuanamo bya mujeko.
- (5) Yinhlá-nharhu leyi nga tlhelu ka pala kumbe rinhi i ya ntima.
- (6) Bandi ra le henhla leri andlaleke na mujeko i ro tshwuka swa biriviri, kutani leri ra le hansi i ra wasi. Bandi rin'wana na rin'wana eka lama ri ringana n'we-xa-nharhu eka vuanamo bya mujeko.

XEDULU YA 1: MUJEKO WA RIXAKA

Black - Ntima

Gold - Nsuku

Red - Tshwuka

White - Basa

Green - Rihlaza

Blue - Wasi

XEDULU YA 1A

TINDHAWU TA SWIFUNDZANKULU

[Xedulu ya 1A yi siviwile x. xa 4 xa Nawu wa 2005 wa Vukhume mbirhi wo Hundzuluxiwa ka Vumbiwa no siviwa hi x. xa 1 xa Nawu wa 2007 wa Vukhumenharhu wo Hundzuluxiwa ka Vumbiwa na hi Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume ntsevu wa 2009.]

Xifundzankulu xa Kapa Vuxa

Mepe wa No. 3 wa Xedulu ya 1 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005
Mepe wa No. 6 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005
Mepe wa No. 7 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005
Mepe wa No. 8 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005
Mepe wa No. 9 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005
Mepe wa No. 10 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005
Mepe wa No. 11 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005

Xifundzankulu xa Free State

Mepe wa No. 12 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005
Mepe wa No. 13 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005
Mepe wa No. 14 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005
Mepe wa No. 15 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005
Mepe No. 16 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa 2005

Xifundzankulu xa Gauteng

Mepe wa No. 4 eka xitiviso 1490 xa 2008
Mepe wa No. 17 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 18 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 19 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 20 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 21 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005

Xifundzankulu xa KwaZulu-Natal

Mepe wa No. 22 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No.23 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 24 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 25 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 26 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 27 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No.28 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 29 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 30 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No. 32 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005

Xifundzankulu xa Limpopo

Mepe wa No. 33 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 ku fika 2005
Mepe wa No.34 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005
Mepe wa No. 35 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005
Mepe wa No. 36 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005
Mepe wa No. 37 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005

Xifundzankulu xa Mpumalanga

Mepe wa No. 38 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005
Mepe wa No.39 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005
Mepe wa No. 40 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005

Xifundzankulu xa Kapa N'walungu

Mepe wa No. 41 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005
Mepe wa No. 42 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005
Mepe wa No. 43 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005
Mepe wa No.44 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005
Mepe wa No. 45 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005

Xifundzankulu xa N'walungu Vupeladyambu

Mepe wa No. 5 eka xitiviso 1490 xa 2008

Mepe wa No. 5 wa Xedulu ya 1 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005

Mepe wa No. 46 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005

Mepe wa No. 47 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005

Mepe wa No. 48 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005

Xifundzankulu xa Kapa Vupeladyambu

Mepe wa No. 49 wa Xedulu ya 2 ku fika eka Xitiviso xa 1998 xa2005

Mepe wa No. 50 wa Xedulu ya 2 ku fika eka xitiviso xa 1998 xa2005

Mepe wa No. 51 wa Xedulu ya 2 ku fika eka xitiviso xa 1998 xa2005

Mepe wa No. 52 wa Xedulu ya 2 ku fika eka xitiviso xa 1998 xa2005

Mepe wa No. 53 wa Xedulu ya 2 ku fika eka xitiviso xa 1998 xa2005

Mepe wa No. 54 wa Xedulu ya 2 ku fika eka xitiviso xa 1998 xa2005

XEDULU YA 2

SWIHLAMBANYO NA SWITIYISISO SWO XIXIMEKA

[Xedulu xa 2 xi cinciwile hi x. 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa Wo sungula wa) no siviwa hi x. 18 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xo xiximeka xa Presidente na Presidente wo khomela

1. Presidente kumbe Presidente wo Khomela, emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kumbe Muavanyisi wun'wana loyi a nga hlawuriwa hi Muavanyisinkulu, u fanele ku hlambanya/tiyisisa hi ndlela leyi landzelaka—
Emahlweni ka hinkwavo lava va hlangeletaneke laha, na hi ku lemuka hi ku hetiseka vukulu bya ntirho lowu ndzi vitaneriweke wona lowu ndzi wu sungulaka tanihi Presidente/Presidente wo khomela wa Riphabliki ra Afrika Dzonga, mina, A.B, ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku ndzi ta tshembeka eka Riphabliki ya Afrika Dzonga, na ku yingisa, ku hlonipha, ku yisa emahlweni na ku hlayisa Vumbiwa na milawu hinkwayo leyin'wana ya Riphabliki; naswona ndza tshembisa hi moya wa mina na hi mbilu ya mina leswaku nkarhi hinkwawo ndzi ta –
  - tlakusa minkarhi hinkwayo hinkwaswo leswi nga ta yisa emahlweni, no kanetana na leswi nga ta onhisela Riphabliki;
  - sirhelela no yisa emahlweni timfanelo ta ximunhu hinkwavo va Afrika Dzonga;
  - endla mitirho ya mina hi matimba ya mina hinkwawo na tinyiko hi vutivi bya mina hinkwabyo na vuswikoti bya mina no va na ntiyiso eka leswi laviwaka hi ripfalo ra mina;
  - endla vululami eka hinkwavo; na
  - ku tinyiketela vuhlayiseki bya Riphabliki na vanhu va rona hinkwavo.(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xo xiximeka hi Xandla xa Presidente

2. Xandla xa Presidente, emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kumbe Muavanyisi wun'wana loyi a nga hlawuriwa hi Muavanyisinkulu, u fanele ku hlambanya/tiyisisa hi ndlela leyi landzelaka -

Emahlweni ka hinkwavo lava va hlengeletaneke laha, na hi ku lemuka hi ku hetiseka vukulu bya ntirho leri ndzi vitaneriweke wona lowu ndzi wu sungulaka tanihi Xandla xa Presidente wa Riphabliki ya Afrika Dzonga, mina, A.B. ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku ndzi ta tshembeka eka Riphabliki ra Afrika Dzonga, na ku yingisa, ku hlonipha, ku yisa emahlweni na ku hlayisa Vumbiwa na milawu hinkwayo leyin'wana ya Riphabliki; naswona ndza tshembisa hi moya wa mina na hi mbilu ya mina leswaku nkarhi hinkwawo ndzi ta—

- tlakusa hinkwaswo leswi nga ta yisa emahlweni, no kanetana na leswi nga ta onhisela Riphabliki;
- ndzi tava mukhanselara wa ntiyiso la tshembhekeke;
- tirha mitirho ya mina hi matimba ya mina hinkwawo na talente hi vutivi bya mina hinkwabyo na vuswikoti no va na ntiyiso eka leswi laviwaka hi ripfalo ra mina;
- endla vululami eka hinkwavo; na
- ku tinyiketela vuhlayiseki bya Riphabliki na vanhu va rona hinkwavo.

(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune)

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xo xiximeka xa Vaholobye na Swandla swa Vaholobye

3. Holobye un'wana na un'wana na Xandla xa Holobye, emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa kumbe muavanyisi un'wana la hlawuriweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, u fanele ku hlambanya/tiyisisa hi ndlela leyi landzelaka—
Mina, A.B., ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku ndzi ta tshembeka eka Riphabliki ra Afrika Dzonga naswona ndzi ta yingisa, ndzi hlonipha no yisa emahlweni Vumbiwa na milawu hinkwayo leyin'wana ya Riphabliki; naswona ndzi tiboha ku khoma ntirho wa mina tanihi Holobye/Xandla xa Holobye hi xichavo na hi ndzhuti; ku va khanselara wa ntiyiso na la tshembhekeke; ku va ndzi nga humeseli erivaleni hi ku kongoma kumbe ku nga ri hi ku kongoma mhaka yihi na yihi ya xihundla leyi ndzi khomisiweke yona; na ku tirha mitirho ya mina hi ku tinyiketela na hi vuswikoti bya mina hinkwabyo.

(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xo xiximeka xa swirho swa Palamende ya Rixaka, Varhumiwa va nkarhi Hinkwawo eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu na Tipalamende ta Swifundzankulu

4. (1) Swirho swa Palamende ya Rixaka, varhumiwa va nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu na swirho swa Tiplalamende ta Swifundzankulu, emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa kumbe muavanyisi la hlawuriweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, va fanele ku hlambanya/ tiyisisa hi ndlela leyi landzelaka—
- Mina, A.B. ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku ndzi ta tshembeka eka Riphabliki ra Afrika Dzonga naswona ndzi ta yingisa, ndzi hlonipha no yisa emahlweni Vumbiwa na milawu hinkwayo leyin'wana ya Riphabliki, naswona ndza tshembisa hi ku xixima ku tirha mitirho ya mina tanihi xirho xa Palamende ya Rixaka/murhumiwa va nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu/ xirho xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu xa CD hi vuswikoti bya mina hinkwabyo.
- (Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)
- (2) Vanhu lava sivaka swivandla eka Palamende ya Rixaka, vurhumiwa bya nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu kumba milawu ya Swifundzankulu byi nga ha hlambanya kumbe ku tiyisisa hi ku landza mhakanyana ya (1) emahlweni ka muofisana wa Nhlengeletano ya Milawu Huvo kumbe mfumo wa milawu, tanihi laha swi nga ta va swi ri hakona.

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xo xiximeka xa Vaholobyenkulu Vayimeri va na swirho swa Tihuvonkulu ta Swifundzankulu

5. Holobyenkulu kumbe Muyimeri wa Holobyenkulu wa xifundzankulu, na xirho xin'wana na xin'wana xa Huvonkulu ya xifundzankulu, emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa kumbe muavanyisi la hlawuriweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, u fanele ku hlambanya/tiyisisa hi ndlela leyi landzelaka—
- Mina, A.B., ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku ndzi ta tshembeka eRiphabliki ra Afrika Dzonga naswona ndzi ta yingisa, ndzi hlonipha no yisa emahlweni Vumbiwa na milawu hinkwayo leyin'wana ya Riphabliki; naswona ndzi tiboha ku khoma ntirho wa mina tanihi.

Holobyenkulu Muyimeri wa Holobyenkulu/xirho xa Huvonkulu/Muyimeri wa Holobyenkulu ya xifundzankulu hi xichavo na ndzhuti; ku va khanselara wa ntiyiso na la tshembekeke; ku va ndzi nga boxi hi ku kongoma kumbe ku ri ku gega mhaka yihi na yihi ya xihundla leyi ndzi khomisiweke yona; na ku tirha mitirho ya mina hi ku tinkyetela na hi vuswikoti bya mina hinkwabyo.

(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso xa vatirhela-tiko va vuavanyisi

6. (1) Muavanyisi un'wana na un'wana kumbe muavanyisi wo khomela, emahlweni ka Muavanyisi-Nkulu wa Khotonkulu yo Endla xikombelo kumbe muavanyisi un'wana la hlawuriweke hi Muavanyisi-Nkulu, u fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa hi ndlela leyi andzelaka: Mina, A.B. ndza hlambanya/tiyisisa hi ku xixima leswaku, tanihi Muavanyisi wa Khoto ya Vumbiwa/Khotonkulu yo Endla xikombelo/Khoto ya le Henhla ya EF, ndzi ta tshembeka eka Riphabliki ra Afrika Dzonga, ndzi ta yisa emahlweni no sirhelela Vumbiwa, naswona ndzi ta avela vululami eka vanhu hinkwavo hi ku fanana handle ko chava, ku hlawula tlhelo kumbe xihlawuhlawu, hi ku ya hi Vumbiwa na milawu.
(Loko ku ri xihlambanyo: Kutani Xikwembu ndzi pfune.)
- (2) Munhu la thoriwaka eka ntirho wa Muavanyisi-Nkulu wa Khotonkulu yo Endla xikombelo loyi a nga si vaka muavanyisi hi nkarhi wo thoriwa koloko u fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa emahlweni ka Presidente wa Khoto ya Vumbiwa.
- (3) Vatirhela-tiko va vuavanyisi, na vatirhela-tiko va vuavanyisi vo khomela, handle ka vaavanyisi, va fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa hi ku landza milawu ya tiko.

XEDULU KA 3

MAENDLELO YA NHLAWULO

[Xiyenge xa 3 xi cinciwile hi x s 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumune wa 1999 na hi x. 19 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001, hi x. 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukaye wa 2002 na hi x xa 5 xa nawu wo cinca Vumbiwa wa Vukhumemune wa 2008]

Xiphemu xa A -

Maendlelo ya Nhlawulo ya Vatirhela mfumo ku ya hi Vumbiwa

Matirhiselo

1. Endlelo leri andlariweke eka Xedulu xa leyi ra tirha nkarhi wun'wana na wun'wana loko –
  - (a) Palamende ya Rixaka yi hlangua ku hlawula Presidente, kumbe Xipikara kumbe Xandla xa Xipikara wa Nhlengeletano ya Milawu;
  - (b) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi hlangua ku hlawula Mutshama xitulu wa yona kumbe Xandla xa Mutshama xitulu; kumbe
  - (c) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi hlangua ku hlawula Holobyenkulu wa xifundzankulu xelexo kumbe Xipikara kumbe Xandla xa Xipikara wa mfumo wa milawu wolowo.

Ku langa Mavito

2. Munhu la fambisaka eka nhlengeletano leyi eka yona ku tirhaka Xedulu leyi u fanele ku lava leswaku ku hlawuriwa mavito ya vayimela-ku-langwa eka nhlengeletano yeleyo.

Swilaveko swa mafundzha

3. (1) Vito leri hlawuriwaka ri fanele ku tsariwa eka fomo leyi vekiweke hi milawu leyi vuriwaka eka endlelo ra 9.
  - (2) Fomo leyi ku tsariwaka eka yona vito ra la langhiwaka yi fanele ku sayiniwa –
    - (a) hi swirho swimbirhi swa Palamende ya Rixaka, loko Presidente kumbe Xipikara kumbe Xandla xa Xipikara wa Nhlengeletano ya Milawu va fanele ku hlawuriwa;
    - (b) hi ku yimela varhumiwa va mbirhi va Swifundzankulu, loko Mutshama xitulu kumbe Xandla xa Mutshama xitulu wa Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu va fanele ku hlawuriwa; kumbe

- (c) hi swirho swimbirhi swa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu lexi khumbekaka, loko Holobyenkulu wa xifundzankulu xelexo kumbe Xipikara kumbe Xandla xa Xipikara wa mfumo wa milawu wolowo a fanele ku hlawuriwa.
- (3) Munhu loyi vito ra yena ri langhiwaka u fanele ku kombisa ku amukela ku langhiwa hi ku sayina ku nga va ku ri fomo yo langela mavito kumbe hi xivumbeko xihhi na xihhi xo komba ku pfumela xo tsariwa kunene.

Ku tivisa mavito ya vayimelakulangwa

- 4. Eka nhlengeletano leyi Xedulu leyi yi tirhaka eka yona, munhu la fambisaka u fanele ku tivisa mavito ya vanhu lava nga hlawuriwa tanihi vayimela-ku-langwa, kambe a nga fanelanga ku pfumelela njhekanjhekisano wihi na wihi.

Muyimelakulangwa un'we

- 5. Loko ku ri na muyimela-ku-langwa un'we, mufambisi wa swona u fanele ku vula munhu yoloye a nga hlawuriwa.

Endlelo ra nhlawulo

- 6. Loko ku ri na vayimela-ku-langwa vo tlula un'we –
  - (a) ku fanele ku endliwa vhoti eka nhlengeletano yeleyo hi baloto ya xihundla;
  - (b) xirho xin'wana na xin'wana lexi nga kona, kumbe loko ku ri nhlengeletano ya Huvo ya Tiko ya Swifundzankulu, xifundzankulu xin'wana na xin'wana lexi yimeriweke, eka nhlengeletano yeleyo, xi fanele ku hoxa vhoti yin'we; naswona
  - (c) munhu la fambisaka ntirho u fanele ku vula muyimela-ku-langwa la kumeke vunyingi bya tivhoti ku va yena la nga hlawuriwa.

Endlelo ro humesiwa eka nhlawulo

- 7. (1) Loko ku ri hava muyimela-ku-langwa la kumaka vunyingi bya tivhoti, muyimela-ku-langwa la kumaka nhlayo ya le hanshi-hanshi ya tivhoti u fanele ku humesiwa kutani ku endliwa vhoti yin'wana eka vayimela-ku-langwa lava va ha saleke ku ya hi endlelo ya 6. Endlelo leri ri fanele ku endliwa kambe na kambe ku kondza muyimela-ku-langwa a kuma vunyingi bya tivhoti.

- (2) Loko ku tirhisiwa endlelo ntsongo ya (1), loko vayimela-ku- langwa vambirhi kumbe ku tlula loko un'we-un'we la kumaka nhlayo ya le hansi-hansi ya tivhoti, vhoti ya le tlhelo yi fanele ku endliwa eka vayimela-ku-langwa valavo, kutani yi ngetiwa kambe na kambe tanihi laha swi nga lavekaka ku kuma muyimela-ku-langwa la faneleke ku humesiwa.

Tinhlengeletano tin'wana

8. (1) Loko ku ri na vayimela-ku-langwa va mbirhi ntsena, kumbe loko ku sala vayimela-ku-langwa va mbirhi ntsena endzhaku ka loko ku tirhisiwile endlelo ro humesa vayimela-ku-langwa eka nhlawulo, naswona vayimela-ku-langwa valavo va kuma nhlayo leyi fanaka ya tivhoti, nhlengeletano yin'wana nakambe yi fanele ku khomiwa nga si hela masiku ya nkombo, hi nkarhi lowu vekikeke hi munhu la fambisaka.
- (2) Loko ku khomiwa nhlengeletano yin'wana hi ku landza endlelo ntsongo ra (1), endlelo leri vekikeke eka Xedulu xa leyi ri fanele ku tirhisiwa eka nhlengeletano yeleyo tanihi loko yi ri nhlengeletano yo sungula ya nhlawulo lowu ku vulavuriwaka hawona.

Milawu

9. (1) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku endla milawu leyi hlamuselaka -
- (a) endlelo ra tinhlengetetano leti Xedulu leyi yi tirhaka eka tona;
  - (b) mitirho ya munhu wihi na wihi la fambisaka nhlengeletano, na munhu wihi na wihi loyi a pfunaka munhu la nga ku fambiseni;
  - (c) fomo leyi mavito ya vayimela-ku-langwa ya faneleke ku tisiwa hi yona; na
  - (d) ndlela leyi ku vhoti swi faneleke ku fambisiwa xiswona.
- (2) Milawu leyi ya mafambiselo yi fanele ku tivisiwa hi ndlela leyi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa a swi vekisaka xiswona.

Xiphemu xa B-

Endlelo ro kumisisa ku Nghenelela ka Nhlangoana eka vurhumiwa bya Xifundzha eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu

1. Nhlayo ya vurhumiwa bya xifundzankulu eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu lava ntlawa wu faneleke ku va na vona, va fanele ku pimiwa hi ku andzisa nhlayo ya switulu leswi nhlangoana wu nga na swona eHuvo yo endla milawu ya Xifundzankulu hi khume no ava mbuyelo wa kona hi nhlayo ya switulu leswi nga ka Palamende ya xifundzha yeleyo, ku katsa na n'we.
2. Loko ku hlayela hi ku landza endlelo ra 1 swi humesa nsalo lowu nga amukelekiki hi varhumiwa lava va averiweke ntlawa hi ku landza endlelo rolero, nsalo wolowo wu fanele ku phikizana na minsalo leyin'wana yi hlangeletekeke eka ntlawa kumbe Minhlangoana yihhi na yihhi yin'wana, kutani varhumiwa vahi na vahi lava va nga aviwangiki eka vurhumiwa va fanele ku averiwa Minhlangoana hi ku landzelelana ka nsalo wa le henhla-henhla.
3. Loko lava phikizana ku ya hi mhaka ya 2 va ringana, vurhumiwa lebyi nga aviwangi eka vurhumiwa byi fanele ku hangalasiwa eka nhlangoana kumbe minhlangoana na nsalo wo fana hi ku landzelelana ka nomboro ya le henhla ya tivhoti hi nkarhi wa nhlawulo wo hetelela wa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu leyi khumbhekaka.

[Ayitheme ya 3 leyi engeteriweke hi x. Xa 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumune wa 1999 no siviwa hi x.3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukaye wa 2002 na hi x. 5(a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhummeme wa 2008.]

4. Loko ku ri na nhlangoana wo tlula wun'we lowu nga nhlayo yo engetela yo fana ya tivhoti leti rhexhodiweke eka nhlawulo lowu hundzeke wa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu lexi khumbhekaka, Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi fanele ku ava vurhumiwa lebyi nga hangalasiwangiki eka vurhumiwa bya nhlangoana kumbe minhlangoana hi nhlayo yo ringana ya nsalo hi ndlela leyi fambisanaka na xidemokrasi.

[Nchumu wa 9 wa siviwa hi x. 19 wa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumune wa 1999 no siviwa hi x. 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukaye wa 2002 na hi x. 5 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume mune wa 2008.]

XEDULU YA 4

TINDHAWU TA MITIRHO TO FAMBISANA NA VUSWIKOTI BYA PALAMENDE YA RIXAKA NA YA XIFUNDZHA

XIPHEMU XA A

- Mafambiselo ya swihlahla swa ntumbuluko
- Vurimi
- Vuyima swihaha-mpfhuka handle ka bya matiko ya misava na bya rixaka
- Ku lawula swifuwo na mavabyi
- Tikhasino, rheyisisi, ku gembula na ku bejelana, ku nga katsiwi tilothari na mintlangu yo hambana
- Ku sirhelela vatirhisi
- Ku hlulukisa vanhu
- Mafambiselo ya timhangu
- Dyondzo eka swiyimo hinkwaswo, handle ka dyondzo ya le henhla ka matiriki
- Mbangu
- Mitirho ya Rihanyo
- Tindlo
- Milawu ya ndzhavuko na ya mintolovelovelo, hi ku landza Kavanyisa ka 12 ka Vumbiwa
- Ku tlakusiwa ka swa vumaki
- Pholisi ya ririmi no lawuriwa ka tindzimi ta ximfumo ku fikela laha swilaveko swa xiyenge xa 6 xa Vumbiwa xi landzelelaka vuswikoti bya milawu ya xifundzha
- Mitirho ya swa mahungu leyi lawulaka hi ku kongoma kumbe leyi nyikiwaka hi mfumo wa xifundzha, loko ku landzeleriwa xiyenge xa 192
- Nhlayiso wa Ntumbuluko, ku nga katsiwi tiphaka ta rixaka, mintanga ya rixaka na lomu ku kumekaka na swihlovo swa le matini
- Maphorisa ku fikela laha swilaveko swa Kavanyisa 11 ka Vumbiwa swi fambelana na vuswikoti bya milawu ya xifundzankulu
- Ku lawula nthyakiso wa ntumbuluko
- Nhlulukiso wa vaaki
- Timali to hundzisela ta nhundzu
- Mabindzu ya xifundzha mayelana na tindhawu ta mitirho eka Xedulu xa lexi na Xedulu xa5

XEDULU YA 4: TINDHAWU TA MITIRHO TO FAMBISANA NA VUSWIKOTI BYA
PALAMENDE YA RIXAKA NA YA XIFUNDZHA

- Ntleketlo wa vaakiMitirho ya tiko hi tlhelo ra swilaveko swa tindzawulo ta mfumo wa xifundzankulu eku tirha vutihlamuleri bya tona byo lawula mitirho ngopfu-ngopfu leyi averiweke swona hi ku landza
- Vumbiwa kumbe milawu yihi na yihi yin'wana
- Vupulani bya xifundzha na nhluvukiso
- Milawu ya le mapatwini
- Nhlaysi wa misava
- Vupfumba
- Bindzu
- Vurhangeri bya, ku ya hi Kavanyisa ka 12 ka Vumbiwa
- Nhluvukiso wa madoroba na tindhawu ta le makaya
- Ku nyika tilaysense ta mimovhaMitirho ya nhlaysi
- Vurhangeri bya ndzhavuko ku ya hi Kavanyisa ka 12 ka Vumbiwa leri

XIPHEMU XA B

Timhaka leti landzelaka ta mfumo wa muganga tanihi laha swi hlamuseriweke eka xiyenge xa 155(6) na (7):

- Nthyakiso wa moya
- Milawu ya swo aka
- Switirhisiwa swa nhlaysi wa vana
- Mphakelo wa gezi na gasi
- Mitirho yo timela mindzilo
- Vuendzi bya muganga
- Vuyima swihaha-mpfhuka bya masipala
- Vupulani bya ka masipala
- Mitirho ya Rihanyo ya ka masipala
- Ntleketlo wa mani na mani wa ka masipala
- Mitirho ya tiko ya ka masipala ntsena hi tlhelo ra swilaveko swa timasipala ku tirha vutihlamuleri bya vona bya mafambiselo ya mitirho leyi nyikiweke vona hi ku kongomisa ku ya hi Vumbiwa leri kumbe milawu yin'wana
- Swikepe hi ku hambana-hambana ka swona na mahlaluku ku nga katsiwi ku lawuriwa ka timhaka to tleketla hi swikepe ta matiko ya misava na ta rixaka na timhaka leti yelanaka na tona

XEDULU YA 4: TINDHAWU TA MITIRHO TO FAMBISANA NA VUSWIKOTI BYA
PALAMENDE YA RIXAKA NA YA XIFUNDZHA

- Tindlela to tirhana na mati ya mpfula eka tindhawu leti nga na miako.
- Swinawana swa bindzuMitirho ya mati na mbhasiso leyi pimeriweke eka maendlelo ya phakela wa mati yo nwa na mati ya le makaya na maendlelo yo cukumeta thyaka

XEDULU YA 5

TINDHAWU TA MATIRHELO TO LANDZELELANA TA VUSWIKOTI BYA PALAMENDE YA XIFUNDZHA NA YA RIXAKA

XIPHEMU XA A

- Swithavelo
- Mitirho ya tiambulense
- Vuhlayisela-matsalwa handle ka vuhlayisela-matsalwa bya rixaka
- Tilayiburari handle ka tilayiburari ta rixaka
- Tilayisense ta byalwa
- Miziyamu handle ka timiyuziyamu ta rixaka
- Mapulanele ya Swifundzankulu
- Timhaka ta mfuwo ta Swifundzankulu
- Swihungaso na swihungaselo swa Swifundzankulu
- Mintlangu ya Swifundzankulu
- Mapatu na swo famba swa Swifundzankulu Mitirho swa vutshunguri bya swifuwo ku nga katsiwi na malawuriwele ya ntirho wolowo

XIPHEMU XA B

Timhaka leti landzelaka ta mfumo wa muganga ku fikela laha swi hlamuseriweke eka xiyenge xa 155(6) (a) na (7):

- Tibici na switirhisiwa swo hungasela no wisela kona
- Tibodo na swikombiso swa swinavetiso etindhawini ta mani na mani
- Masirha, vatirhi va swo lahla no hisa mintsumbu
- Ku basisa
- Ku lwa na leswi karhataka exikarhi ka vanhu
- Ku lawuriwa ka mabindzu lama xaviselaka vanhu byalwa
- Switirhisiwa swo rhurhela ku hlayisa no lahla swifuwo
- Ku biya na swo biya hi swona
- Ku nyika tilayisense ta timbyana

XEDULU YA 5: TINDHAWU TA MATIRHELO TO LANDZELELANA TA VUSWIKOTI
BYA PALAMENDE YA XIFUNDZHA NA YA RIXAKA

- Ku nyika tilayisense no lawula mabindzu lama xaviselaka vanhu swakudya
- Swihungaselo swa kwalaho ndhawini
- Switirhisiwa swa kwalaho ndhawini swa mintlangu
- Timakete
- Switlhavelo swa ka timasipala
- Tiphaka na swihungaso swa timasipala
- Mapatu ya timasipala
- Huwa
- Swikiti
- Tindhawu ta mani na mani
- Ku rhwariwa ka thyaka, tindhawu to chela thyaka na ku tirhana na thyaka ra switiyi
- Ku bindzula emagondzweni
- Timboni ta le magondzweni
- Swifambo na ndhawu yo paka

XEDULU YA 6

MALONGOLOXELO YA NKARHI WO HUNDZULUXA

[Xedulu ya 6 yi cinciwile hi x. 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wo Sungula wa 1997, hi x. 5 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998 na hi x. 20 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vuntsevu wa 2001.]

Tinhlamuselo

1. Eka Xedulu xa leyi, handle ka loko swi nga fambelana na matirhiselo ya kona—
“tiko-xikaya” swi vula xiphemu xa Riphabliki lexi, loko Vumbiwa byo rhanga byi nga si sungula ku tirha, a ku tirhaniwa na xona eka milawu ya tiko ya Afrika Dzonga tanihi tiko leri tiyimeleke kumbe ri tifumaka;
“Vumbiwa byintshwa” swi vula Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996;
“milawu ya tiko ya mafumelo ya khale” swi vula milawu leyi vekiweke loko Vumbiwa bya khale byi nga si sungula ku tirha;
“Vumbiwa bya khale” swi vula Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1993, (Nawu wa 200 wa 1993).

Ku ya emahlweni ka milawu leyi nga kona

2. (1) Milawu hinkwayo leyi a yi tirha xikan’we-kan’we loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, yi ya emahlweni no tirha hi ku ya hi –
  - (a) hundzuluxo wihi na wihi kumbe ku herisiwa; na
  - (b) ku fambelana na Vumbiwa byintshwa.
- (2) Milawu ya tiko ya mafumelo ya khale leyi ya ha yaka emahlweni no tirha hi ku landza Mhakantsongo ya (1) –
  - (a) a yi koti ku tirhisiwa hi ndlela yo anamanyana, eka mfumo wo karhi kumbe hi ndlela yin’wana, ku tlula leswi a yi ri xiswona loko Vumbiwa byo rhanga byi sungula ku tirha handle ka loko endzhaku ka swona yi hundzuluxiwile leswaku yi va na matirhiselo yo anamanyana; na
  - (b) loko yi ya emahlweni no tirhisiwa hi matiko lama a ma yi tirhisa xikan’we-kan’we loko Vumbiwa byintshwa byi nga si sungula ku tirha, ku ya hi Vumbiwa byintshwa.

Nhlamuselo ya milawu leyi nga kona

3. (1) Handle ka loko swi nga fambelana na matirhiselo ya kona kumbe swi ri erivaleni leswaku a swi fanelangi, leswi swi vuriwaka eka milawu yihi na yihi ya tiko leyi a yi ri kona loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha –
  - (a) swi kongomisiwa eka Riphabliki ra Afrika Dzonga kumbe eka tiko-xikaya handle ka loko swi vula ndhawu ya mfumo wo karhi, swi fanele ku tekiwa tanihi loko swi vula Riphabliki ra Afrika Dzonga ehansi ka Vumbiwa byintshwa;
  - (b) swi kongomisiwa eka Palamende, Palamende ya Rixaka kumbe Huvo, swi fanele ku tekiwa tanihi loko swi vula Palamende, Palamende ya Rixaka kumbe Huvo yo Tiko ya Swifundzankulu ehansi ka Vumbiwa byintshwa;
  - (c) swi kongomisiwa eka Presidente, Xandla xa Presidente, Holobye, Xandla xa Holobye kumbe Khabinete, swi fanele ku tekiwa tanihi loko swi vula Presidente, Xandla xa Presidente, Holobye, Xandla xa Holobye kumbe Khabinete ehansi ka Vumbiwa byintshwa, ku ya hi mhaka ya 9 ya Xedulu xa leyi;
  - (d) Presidente wa Huvo, swifanele ku tekiwa tanihi loko swi vula Mutshama xitulu wa Huvo ya Rixaka ya swifundzankulu;
  - (e) swi kongomisiwa eka Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu, Holobyenkulu Huvonkulu kumbe Xirho xa Huvonkulu ya xifundzankulu, swi fanele ku tekiwa tanihi loko swi vula mfumo wa milawu wa xifundzankulu, Holobyenkulu, Huvonkulu kumbe Xirho xa Huvonkulu ehansi ka Vumbiwa byintshwa, ku ya hi mhaka ya 12 ya Xedulu leyi; ; kumbe
  - (f) swi kongomisiwa eka ririmi kumbe tindzimi ta ximfumo, swi fanele ku tekiwa tanihi loko swi vula rihi na rihi ra tindzimi ta ximfumo ehansi ka Vumbiwa byintshwa.
- (2) Handle ka loko swi nga fambelana na matirhiselo ya kona kumbe swi ri erivaleni leswaku a swi fanelanga, leswi swi vuriwaka eka milawu yihi na yihi leyi ya ha saleke ya mafumelo ya khale –
  - (a) swi kongomisiwa eka Palamende, Yindlo ya Palamende kumbe nhlengeletano ya milawu kumbe nhlengeletano ya Riphabliki kumbe ya tiko-xikaya, swi fanele ku tekiwa tanihi loko swi vula –
    - (i) Palamende ehansi ka Vumbiwa byintshwa, loko ku tirhisiwa ka milawu yeleyo a yi averiwile kumbe yi nyikiwile hi ku landza Vumbiwa byo rhanga kumbe Xedulu xa leyi, eka huvonkulu ya rixaka; kumbe

- (ii) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu wa xifundzankulu xo karhi loko mafambiselo ya milawu yeleyo yi averiwile kumbe ku nyiketiwile hi ku landza Vumbiwa byo rhanga kumbe Xedulu leyi eka huvonkulu ya xifundzankulu; kumbe
- (b) swi kongomisiwa eka Presidente wa Tiko, Holobyete mutirhi nkulu wa makungu un'wana, Khabinete, Huvo ya Vaholobyete kumbe huvonkulu ya Riphabliki kumbe ya xikaya, swi fanele ku tekiwa tanihi loko swi vula –
  - (i) Presidente ehansi ka Vumbiwa lebyintshwa, loko mafambiselo ya milawu yaleyo ya averiwile kumbe ya nyikiwile hi ku landza Vumbiwa bya khale kumbe Xedulu leyi eka huvonkulu ya xifundzankulu
  - (ii) Holobyenkulu wa xifundzankulu ehansi ka Vumbiwa lebyintshwa, loko mafambiselo ya milawu yaleyo ya averiwile kumbe ya nyikiwile hi ku landza Vumbiwa lebya khale kumbe Xedulu leyi eka huvonkulu ya xifundzankulu.

Palamende ya Rixaka

- 4. (1) Munhu wihi na wihi loyi a ri xirho kumbe mukhomi wa ntirho eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu xikan'we loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, u va xirho kumbe mukhomi wa ntirho wa Palamende ya Rixaka ehansi ka Vumbiwa byintshwa, na ku khoma hofisi tanihi xirho kumbe mukhomi wa ntirho hi ku landza Vumbiwa lebyintshwa.
- (2) Palamende ya Rixaka tanihi laha yi vumbiweke hi ku landza nchumu lowu wa (1) yi fanele yi tekiwa tanihi leyi nga hlawuriwa ehansi ka Vumbiwa lebyintshwa hi nkarhi lowu helaka hi siku ra 30 Dzivamisoko 1999.
- (3) Palamende ya Rixaka yi vumbiwa hi swirho swa 400 eka nkarhi wa yona wo tirha lowu helaka hi 30 Dzivamisoko 1999, ku ya hi xiyenge xa 49(4) xa Vumbiwa byintshwa.
- (4) Milawu ya mafambiselo ya Palamende ya Rixaka leyi a yi tirha loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, yi ya emahlweni no tirha, ku ya hi hundzuluxo wihi na wihi kumbe ku herisa.

Ntirho lowu nga si helaka emahlweni ka Palamende

5. (1) Ntirho wihi na wihi lowu nga si helaka wu nga mahlweni ka Palamende ya Rixaka loko Vumbiwa byintshwa byi nga si sungula ku tirha wu fanele wu ya emahlweni ku ya hi Vumbiwa byintshwa.
- (2) Ntirho wihi na wihi lowu nga si helaka emahlweni ka Huvo loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, wu fanele wu yisiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, naswona huvo yi fanele yi yisa emahlweni ntirho walowo hi ku landza Vumbiwa lebyintshwa.

Nhlawulo wa Palamende ya Rixaka

6. (1) Ku hava nhlawulo wa Palamende ya Rixaka lowu nga khomiwaka ku nga si fika 30 Dzivamusoke 1999. handle ka loko Palamende yi herisiwile hi ku landza xiyenge xa 50 (2) endzhaku ka ku pfumaleka ka ntshembho eka Presidente hi ku landza xiyenge xa 102 (2) xa Vumbiwa lebyintshwa.
- (2) Xiyenge xa 50 (1) xa Nawu wa Vumbiwa wuntshwa xi yimisiwile ku fikela hi ti 30 Dzivamisoko 1999.
- (3) Handle ka ku herisiwa ka Vumbiwa lebya khale, Xedulu ya 2 eka Vumbiwa byebeyo tanihi leswi yi nga hundzuluxiwa hi "Annexure A" eka Xedulu leyi yi tirha -
  - (a) eka nhlawulo wo sungula wa Nhlengeletano ya Milawu ehansi ka Vumbiwa byintshwa;
  - (b) eka ku lahlekeriwa ka vuxirho bya Nhlengeletano ya Milawu eka matshamelo ya timhaka handle ka lawa ya nga nyikiwa eka xiyenge xa 47 (3) xa Vumbiwa lebyintshwa; na
  - (c) ku siva swivandla eka Nhlengeletano ya Milawu, na ku tatisa, ku pfuxeta na ku tirhisiwa ka nxanxamelo wa vandla ku tata swivandla swa mitirho, ku kondza nhlawulo wa vumbirhi wa Nhlengeletano ya Milawu ehansi ka Vumbiwa byintshwa.
- (4) Xiyenge xa 47(4) xa Vumbiwa lebyintshwa xi yimisiwile ku fikela nhlawulo wa vumbirhi wa Nhlengeletano ya Milawu ehansi ka Vumbiwa lebyintshwa.

Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu

7. (1) Eka nkarhi lowu fikelaka xikan'we-kan'we loko ntshamo wo sungula wa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi khomiwa endzhaku ko hlawuriwa ka wona ro sungula ehansi ka Vumbiwa byintshwa –

XEDULU YA 6: MALONGOLOXELO YA NKARHI WO HUNDZULUXA

- (a) ndzinganelano wa vuyimeri bya Minhlangano endzeni ka vurhumiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu wu fanele ku ringanana na ndzinganelano lowu eka wona vasetara va 10 va xifundzankulu a va hlawuriwile hi ku landza xiyenge xa 48 xa Vumbiwa byo rhanga;
- (b) maaviwelo ya varhumiwa va nkarhi hinkwavo na varhumiwa vo hlawuleka eka Minhlangano leyi yimeriweke eka mfumo wa milawu wa xifundzankulu;ya hi ndlela leyi landzelaka:

XIFUNDZANKULU	VURHUMIWA BYA NKARHI HINKWAWO	VURHUMIWA BYO HLAWULEKA
1. Kapa Vuxa	ANC 5 NP 1	ANC 4
2. Free State	ANC 4 FF 1 NP 1	ANC 4
3. Gauteng	ANC 3 DP 1 FF 1 NP 1	ANC 3 NP 1
4. KwaZulu-Natal	ANC 1 DP 1 IFP 3 NP 1	ANC 2 IFP 2
5. Mpumalanga	ANC 4 FF 1 NP 1	ANC 4
6. Kapa N'walungu	ANC 3 FF 1 NP 2	ANC 2 NP 2
7. Limpopo	ANC 6	ANC 4

XEDULU YA 6: MALONGOLOXELO YA NKARHI WO HUNDZULUXA

XIFUNDZANKULU	VURHUMIWA BYA NKARHI HINKWAWO	VURHUMIWA BYO HLAWULEKA
8. N'walungu Vupeladyambu	ANC 4 FF 1 NP 1	ANC 4
9. Kapa Vupeladyambu	ANC 2 DP 1 NP 3	ANC 1 NP 3

- (2) Nhlngano lowu yimeriweke eka Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu –
  - (a) wu fanele ku langha varhumiwa bya wona bya nkarhi hinkwawo vo huma exikarhi ka vanhu lava a va ri vasetara loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha naswona va kumekaka leswaku va tirha tanihi varhumiwa va nkarhi hinkwawo; naswona
  - (b) wu nga ha langha van'wana vanhu ku va varhumiwa va nkarhi hinkwawo ntsena loko ku ri hava kumbe ku kumekaka nhlayo leyi nga ringanangiki ya khale ka vasetara va wona.
- (3) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi fanele ku thola varhumiwa va yona va nkarhi hinkwawo hi ku ya hi ku langha ka mintlawa.
- (4) Timhaka ntsongo ta (2) na (3) ti tirha ntsena eka ku thoriwa ko sungula ka varhumiwa va nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu.
- (5) Xiyenge xa 62(1) xa Vumbiwa lebyintshwa a xi tirhi eka ku langhiwa na ku thoriwa ka khale ka vasetara tanihi varhumiwa va nkarhi hinkwawo hi ku landza mhaka leyi.
- (6) Milawu ya mafambiselo ya Huvo leyi tirhaka xikan'we 'we loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, yi fanele ku tirhisiwa hi mayelana na ntirho wa Huvo ya Rixaka ku fikela laha yinga tirhisiwaka, hi ku landza vuhundzuluxi byihi na byihi kumbe ku herisa.

Khale ka Vasinetara

8. (1) Khale ka musinetara loyi a nga thoriwangiku tanihi murhumiwa wa nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu u na mfanelo yo va xirho lexi heleleka lexi vhotaka xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu lexi ku humaka eka xona munhu yoloye a langiweke ku va sinetara hi ku landza xiyenge xa 48 xa Vumbiwa lebya khale.
- (2) Loko khale ka sinetara a langa leswaku a nga vi xirho xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu, munhu yaloye u tekiwa ari loyi a nga lan'wa kuva musinetara ku nga si fika siku leri Vumbiwa byi nga sungula ku tirha hi rona.
- (3) Miholo, timali ta mpfuneto na swipfuno swa khale ka musinetara loyi a thoriweke tanihi murhumiwa wa nkarhi hinkwawo kumbe tanihi xirho xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu a swi nge hungutiwi hi xivangelo ntsena xa ku thoriwa koloko.

huvonkulu Ya rixaka

9. (1) Un'wana na un'wana loyi a ri Presidente, Xandla xa Presidente, Holobye kumbe Xandla xa Holobye ehansi ka Vumbiwa bya khale loko lebyintshwa byi sungula ku tirha, u ya emahlweni no tirha hi ku landza Vumbiwa lebyintshwa, kambe ku ta landzeleriwa mhaka-ntsongo ya (2).
- (2) Ku fikela hi ti 30 Dzivamisoko 1999, swiyenge swa 84, 89, 90, 91, 93 na 96 swa Vumbiwa lebyintshwa swi fanele ku tekiwa swi hlayeka tanihi laha swi hlamuseriweke eka 'Annexure' B ya Xedulu leyi.
- (3) Mhaka-ntsongo ya (2) a yi siveli Holobye la ri sinetara loko Vumbiwa lebyintshwa byi sungula ku tirha ku ya emahlweni tanihi Holobye leswi hlamuseriweke eka xiyenge xa 9 (1) (a) xa Vumbiwa lebyintshwa, tanihi laha xiyenge xelexo xo hlayekaka xiswona eka 'Annexure' B.

Milawu ya Swifundzankulu

10. (1) Munhu wihi na wihi la a ri xirho kumbe mukhomi wa ntirho eka Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu loko Vumbiwa lebyintshwa byi sungula ku tirha, u va xirho kumbe mukhomi wa hofisi ya Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu xexo ehansi ka Vumbiwa lebyintshwa, na ku khoma hofisi tanihi xirho kumbe mukhomi wa ntirho hi ku landza Vumbiwa lebyintshwa naswona vumbiwa bya xifundzankulu xihi na xihi lebyi nga ta tirhisiwa.

- (2) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu tanihi laha wu vumbiweke hi ku landza mhaka-ntsongo ya (1) wu fanele ku tekiwa tanihi lowu hlawuriweke ehansi ka Vumbiwa lebyintshwa ku ringana nkarhi lowu helaka hi 30 Dzivamisoko 1999.
- (3) Eka nkarhi wa wona lowu helaka hi 30 Dzivamisoko 1999, na hi ku ya hi xiyenge xa 108(4) Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi vumbiwa hi nhlayo ya swirho leswi kumeriweke Palamende yaleyo ehansi ka Vumbiwa lebya khale ku katsa na nhlayo ya vasinetara va khale lava va nga va swirho swa Palamende hi ku landza mhaka ya 8 ya Xedulu leyi.
- (4) Milawu ya mafambiselo ya Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu leyi tirhaka loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, yi ya emahlweni no tirha, ku ya hi hundzuluxo wihi na wihi kumbe ku herisa.

Mihlawulo ya Tihuvo to endla Milawu ta Swifundzankulu

11. (1) Handle ka ku herisiwa ka Vumbiwa bya khale, Xedulu xa2 ya Vumbiwa rolero, tanihi laha yi hundzuluxiweke hi 'Annexure' A xa Xedulu leyi, xa tirha –
  - (a) eka nhlawulo wo sungula wa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu ehansi ka Vumbiwa lebyintshwa.
  - (b) eka ku lahlekeriwa ka vuxirho eka mfumo wa milawu eka matshamelo ya timhaka handle ka lama ma nyikiweke eka xiyenge xa 106(3) xa Vumbiwa byintshwa; na
  - (c) eka ku tata swivandla swa mitirho eka mfumo wa milawu, na ku tatisa, ku pfuxeta na ku tirhisiwa ka nxaxamelo wa Minhlangano ya tipolitiki yo tata swivandla, ku kondza ku va na nhlawulo wa vumbirhi wa mfumo wa milawu ehansi ka Vumbiwa lebyintshwa.
- (2) Xiyenge xa 106(4) xa Vumbiwa lebyintshwa xa yimisiwile hi ku landza Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu ku kondza ku fika nhlawulo wa vumbirhi wa Palamende ehansi ka Vumbiwa lebyintshwa.

Tihuvonkulu ta swifunzankulu

12. (1) Munhu wihi na wihi la ri Holobyenkulu kumbe xirho xa Huvonkulu ya xifundzankulu loko Vumbiwa lebyintshwa byi sungula ku tirha, u ya emahlweni no khoma ntirho wolowo hi ku landza Vumbiwa byintshwa na Vumbiwa byihi na rihi ra xifundzankulu leri ri nga vaka ri vekiwile ku va nawu, kambe ku ya hi Mhaka ntsongo ya (2).

- (2) Ku kondza Holobyenkulu la hlawuriweke endzhaku ka nhlawulo wo sungula wa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu ku ya hi Vumbiwa byintshwa a sungula ku tirha, kumbe loko xifundzankulu xi veka vumbiwa ra xona ku va nawu, xihi na xihi eka xona loxi rhangaka, swiyenge swa 132 na 136 swa Vumbiwa byintshwa swi fanele ku tekiwa swi hlayeka tanihi laha swi hlamuseriweke eka 'Annexure' C xa Xedulu leyi.

Mavumbiwa ya Swifundzankulu

13. Vumbiwa ra xifundzankulu leri pasisiweke loko Vumbiwa byintshwa byi nga si sungula ku tirha ri fanele ku landzelela xiyenge xa 143 xa Vumbiwa byintshwa.

Ku nyikiwa ka milawu eka Swifundzankulu

14. (1) Milawu hi mayelana na mhaka leyi welaka endzeni ka ndhawu ya ntirho leyi longoloxiweke eka Xedulu xa 4 kumbe ya 5 ta Vumbiwa byintshwa naswona leyi, loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, a yi fambisiwa hi vulawuri lebyi nga ndzeni ka huvonkulu ya rixaka, yi nga ha nyiketiwa hi Presidente, hi xitiviso, eka vulawuri lebyi nga ndzeni ka huvonkulu ya xifundzankulu lebyi byi hlawuriweke hi Huvonkulu ya xifundzankulu xelexo.
- (2) Ku fikela laha swi lavekaka ku va ku nyiketiwa milawu ku ya hi Mhakantsongo ya (1) ku va swi tirhiwa hi ku nyawula, Presidente, hi xitiviso, a nga ha –
- (a) hundzuluxa kumbe ku lulamisa milawu ku endlela ku lawula mahlamuseriwele ya yona kumbe matirhiselo;
- (b) laha ku nyikiwa ka matimba ku nga tirhiki eka xiphemu xihi na xihi xa milawu hinkwayo, a nga ha herisa na ku veka hi vuntshwa, ku katsiwa na kumbe ku nga katsiwi na mihundzuluxo kumbe ku lulamisiwa loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (a), ka yalawo ya makungu ya yona lama eka wona ku nyikiwa ka matimba ku tirhaka kumbe ku fikela laha ku nyikiwa kwaloko ka matimba ku tirhaka eka yona; kumbe
- (c) ku lawula mhaka yihi na yihi yin'wana leyi lavekaka hikokwalaho ka xivangelo xa ku nyikiwa ka matimba yalawo, ku katsa na ku hundziseriwa kumbe ku rhumeriwa ka vatirhi, kumbe ku hundziseriwa ka rifuwo, swikweleti, timfanelo na swiboho, eka kumbe ku huma eka mfumo wa rixaka kumbe wa xifundzankulu kumbe ndzawulo yihi na yihi ya mfumo, mafambiselo, vutlrhari bya vuhlayiseki kumbe vandla rin'wana.

- (3) (a) Khopi ya xitiviso xin'wana na xin'wana lexi humesiwaka hi ku landza Mhaka ntsongo ya (1) kumbe ya (2) yi fanele ku yisiwa eka Palamende ya Rixaka na Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ku nga si hela masiku ya 10 ya ku hangalasiwa ka xitiviso.
- (b) Loko Palamende ya Rixaka na Huvo ya Rixaka hi xiboho ti nga pfumeleli xitiviso kumbe kungu rihi na rihi ra xona, xitiviso xelexo kumbe kungu ri hundzela hi nkarhi, kumbe handle ko khumba –
- (i) ku tirha ka nchumu wihi na wihi lowu endliweke hi ku landza xitiviso xelexo kumbe kungu ri nga si helela hi nkarhi;
- (ii) kumbe mfanelo kumbe xifundzho lexi kumiweke kumbe xiboho kumbe nandzu leri rhwariweke xi nga si helela hi nkarhi.
- (4) Loko matimba yo endla milawu ya nyikiwa ku ya hi Mhaka ntsongo ya (1), xihi na xihi tekiwa tanihi loko ku ri leswi kongomisiwaka eka vulawuri lebyi ya nyikeweke eka byona.
- (5) Ntirho wihi na wihi wa milawu ehansi ka xiyenge xa 235 (8) wa Vumbiwa bya khale, ku katsa ku cincwa, ku amukeriwa kumbe ku herisa na ku pfumelela ra vumbirhi nawu wihi na wihi na goza rihi na rihi leri tekiweke eka xiyenge xexo, swi tekiwa swi ri leswi nga endliwa ehansi ka mhaka leyi.

Milawu leyi nga kona yi welaka ehandle ka matimba yo endla milawu ya Palamende

15. (1) Vulawuri lebyi welaka endzeni ka huvonkulu ya rixaka lebyi fambisaka milawu yihi na yihi leyi welaka ehandle ka matimba yo endla milawu ya Palamende loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha byi tshama byi ri lebyi ngana vuswikoti ku fambisa milawu yaleyo ku kondza byi nyikiwa vulawuri lebyi nga endzeni ka huvonkulu ya xifundzankulu hi ku landza mhaka ya 14 ya Xedulu leyi.
- (2) Mhaka ntsongo ya (1) yi hundzela hi ntirho malembe mambirhi endzhaku ka loko Vumbiwa lebyintshwa byi sungurile ku tirha.

Tikhoto

16. (1) Khoto yin'wana na yin'wana ya nawu ku katsa na tikhoto ta varhangeri va xintu leti a tiri kona loko Vumbiwa lebyintshwa byi sungula ku tirha, ti ya emahlweni ti tirha, na ku tirhisa vululami hi ku landza milawu leyi tirhaka eka tona, naswona munhu

wihi na wihi loyi a nga khoma hofisi tanihi muofisiri wa vululami u ya emahlweni a khoma hofisi hi ku landza milawu leyi tirhaka ya hofisi yaleyo, hi ku ya hi -

- (a) ku cinca kwihi na kwihi ku herisiwa ka milawu yaleyo; na
  - (b) hi ku fambelana na Vumbiwa byintshwa.
- (2) (a) Khoto ya Vumbiwa leyi tumbuluxiweke hi Vumbiwa bya khale yi va Khoto ya Vumbiwa ehansi ka Vumbiwa lebyintshwa.
- (b) .....

[Xiyengentsongo xa (b) xi susiwile hi x. 20 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevuwa 2001.]

- (3) (a) Xiyenge xa Swivilelo xa Khotonkulu ya Afrika Dzonga xi va Khoto ehansi ka Vumbiwa byintshwa.
- (b) .....

[Mhakantsongo ya (b) xi susiwile hi x. 20 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (4) (a) Xiyenge xa xifundzha kumbe xa muganga xa Khotonkulu ya Afrika Dzonga kumbe khoto nkulu ya tiko xikaya kumbe xiyenge xa ntolovelo xa khoto yeleyo, xi hundzuka Khoto Nkulu ehansi ka Vumbiwa byintshwa ku nga ri na ku cinca ka ndhawu ya matirhelo, hi ku landza ku tiyisisa loku nga le ka xiyengentsongo xa (6).
- (b) Munhu wihi na wihi la tirhaka kumbe la tirhaka tanihi Presidente wa Vuavanyisi, Xandla xa Presidente wa Vuavanyisi kumbe muavanyisi wa khoto laha swi boxiweke eka ndzimana ya (a) loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, u va Presidente wa Vuavanyisi, Xandla xa Muavanyisi kumbe muavanyisi wa khoto yeleyo ehansi ka Vumbiwa byintshwa, hi ku landza ku tiyisisa loku nga le ka xiyengentsongo xa (6).
- (5) Handle ka loko swi nga fambelana na matirhiselo ya kona kumbe swi ri erivaleni leswaku a swi fambelana, leswi vuriwaka eka milawu yihi na yihi kumbe endlelo swi kongomisiwa eka –
- (a) Khoto ya Vumbiwa ehansi ka Vumbiwa bya khale, swi fanele ku tekiwa tanihi loko swi vula Khoto ya Vumbiwa ehansi ka Vumbiwa byintshwa;
  - (b) Rhavi ra Swivilelo ra Khotonkulu ya Afrika Dzonga, swi fanele ku tekiwa tanihi loko swi vula Khotonkulu yo endla xikombelo; na
  - (c) rhavi ra xifundzankulu kumbe ra ndhawu ra Khotonkulu ya Afrika Dzonga kumbe Khotonkulu ya tiko-xikaya kumbe rhavi hi ku angarhela ra khoto yaleyo ri fanele ri tekiwa tanihi loko swi vula Khoto ya le Henhla.

- (6) (a) Hi ku hatlisa loko swi koteka endzhaku ka loko Vumbiwa byintshwa byi sungule ku tirha, tikhoto hinkwato, ku katsa na xivumbeko xa tona, mavumbiwelo, matirhelo na vulawuri bya tona na milawu hinkwayo leyi yelanaka, swi fanele ku hlanganisiwa hi xikongomelo xo simeka endlelo ra vuavanyisi lebyi fanelaka eka swilaveko swa Vumbiwa byintshwa.
- (b) Xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya mafambiselo ya vululami, lexi tirhaka endzhaku ko tsundzuxana na Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi, xi fanele ku fambisa ku hlanganisiwa ka mitirho loku languteriweke eka ndzimana ya (a).
- (7) (a) Un'wana na un'wana la tirhaka ehofisini, loko Nawu wa Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga wo Cinca, 2001, wu sungula ku tirha, hi ndlela leyi -
- (i) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, u hundzuka Muavanyisi Nkulu tanihi leswi bohiweke eka xiyenge xa 167 (1) xa Vumbiwa byintshwa;
- (ii) Xandla xa Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, u hundzuka Xandla xa Muavanyisi Nkulu tanihi leswi bohiweke eka xiyenge xa 167 (1) xa Vumbiwa byintshwa;
- (iii) Muavanyisi Nkulu, u hundzuka Presidente ya Khoto Nkulu ya Swivilelo leswi bohiweke eka xiyenge xa 168 (1) xa Vumbiwa byintshwa;
- (iv) Xandla xa Muavanyisi Nkulu, xi hundzuka Xandla xa Presidente ya Khotonkulu ya Swivilelo tanihi leswi swi vekiweke eka xiyenge xa 168 (1) xa Vumbiwa lebyintshwa.
- (b) Milawu hinkwayo, swinawana kumbe maendlelo laya nga endliwa hi Presidente ya Khoto ya Vumbiwa kumbe Muavanyisinkulu leyi ayi tirha ku nga si sunguriwa ku Cinciwa Nawu wa Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga wa 2001, yi ya emahlweni yi tirha ku kondza yi herisiwa kumbe ku hundzuluxiwa.
- (c) Handle ka loko swi nga fambisani na vundzeni kumbe swi fanerile, ku hundzisela ka nawu wihi na wihi kumbe endlelo ra Muavanyisi Nkulu kumbe Presidente ya Khoto ya Vumbiwa, swi fanele ku hundziseriwa eka Muavanyisi Nkulu tanihi leswi bohiweke eka xiyenge xa 167 (1) xa Vumbiwa byintshwa.

[Mhakantsongo ya (7) xi engeteriwile hi x. 20 (b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

Milandzu leyi nga si ku tengiwaka etikhoto

17. Milandzu leyi aya ha yimerile ku tengiwa emahlweni ka khoto loko Vumbiwa lebyintswa byi sungula ku tirha, yi fanele yi vekiwa tanihi loko Vumbiwa lebyintshwa byi nga se pfumeleriwa, handle ka loko ku tsakela ka vululami ku hlamusela hi ndlela yin'wana.

Matimba ya vuchuchisi

18. (1) Xiyenge xa 108 xa Vumbiwa byo rhang'a xi ya emahlweni no tirha ku kondza Nawu wa Palamende lowu languteriweke eka xiyenge xa 179 xa Vumbiwa loko byi sungula ku tirha. Mhaka ntsongo leyi a yi khumbhi ku thoriwa ka Mulawuri wa Vuchuchisi wa Rixaka hi ku landza xiyenge xa 179.
- (2) Gqweta-jenerala la khomeke ntirho loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, u ya emahlweni no tirha hi ku landza milawu leyi vekiweke leyi tirhaka eka xiyimo xelexo xa ntirho, ku ya hi Mhaka ntsongo ya (1).

Swihlambanyo na switiyisiso

19. Munhu la yaka emahlweni no tirha hi ku landza Xedulu leyi naswona la tekeke xihlambanyo xa ntirho wolowo kumbe a endleke xitiyisiso xo xiximeka ku ya hi Vumbiwa ro rhang'a, a nga bohiwi ku engeta xihlambanyo xa ntirho kumbe xitiyisiso xo xiximeka ku ya hi Vumbiwa byintshwa.

Swivandla swin'wana swa Vumbiwa

20. (1) Eka xiyenge lexi 'vandla ra vumbiwa' swi vula –
- Musirheleri wa Vanhu;
  - Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga;
- [Ndzimana. (b) yi cinciwile hi x. 4 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998.]
- Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu;
  - Jenerali wa Tinkota;
  - banginkulu ya Afrika Dzonga;
  - Khomixini ya Timali na Timhaka tin'wana ta Timali;
  - Khomixini ya Mitirho ya Vuavanyisi; kumbe
  - Huvo yo Angarhela ya Tindzimi ya Afrika Dzonga.
- (2) Vandla rihi na rihi leri tirhaka hi vumbiwa leri simekiweke hi ku landza Vumbiwa bya khale ri ya emahlweni no tirha hi ku landza milawu leyi tirhaka eka rona, naswona

munhu wihi na wihi la khomeke ntirho tanihi xirho xa Khomixini, xirho xa huvo ya Bangi ya le Xikarhi, kumbe Huvo yo Angarhela ya Tindzimi ya Afrika Dzonga na Musirheleri wa Vanhu kumbe Mukamba–Tinkonta Jenerala loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha u ya emahlweni na ku khoma ntirho hi ku landza milawu leyi tirhaka eka ntirho wolowo, ku ya hi –

- (a) ku cinca kwihina kwihi kumbe ku herisa ka nawu wolowo; na
  - (b) ku fambelana na Vumbiwa byintshwa.
- (3) Swiyenge swa 199(1), 200(1), (3) na (5) ku fika eka (11) na 201 ku fika eka 206 swa Vumbiwa lebya khale, swi ya emahlweni swi tirha ku kondza swi herisiwa hi Nawu wa Palamende lowu nga pasisiwa hi ku landza xiyenge xa 75 xa Vumbiwa lebyintshwa.
- (4) Swirho swa Khomixini ya Mitirho ya Vululami leswi hlamuseriwaka eka xiyenge xa 105 (1)(h) xa Vumbiwa bya khale swa yima ku va swirho swa Khomixini, loko swirho leswi vuriweke eka xiyenge 178(l)(i) xa Vumbiwa byintshwa swi thoriwile.
- (5) (a) Huvo ya Volkstaat yi simekiwile hi ku landza Vumbiwa bya khale yi ya mahlweni no tirha hi ku landza milawu leyi nga kona, naswona mani na mani la tirhaka tanihi xirho xa Huvo loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, u ya emahlweni no khoma ntirho wolowo hi ku landza milawu leyi tirhaka eka xiyimo xexo ku ya hi -
- (i) hundzuluxo wihi na wihi kumbe ku herisiwa ka milawu; na
  - (ii) ku fambelana na Vumbiwa byintshwa.
- (b) Swiyenge swa 184 A na 184 B (1) (a), (b) na (d) swa Vumbiwa bya khale swi ya emahlweni no tirha ku kondza swi herisiwa hi Nawu wa Palamende lowu pasisiweke hi ku landza xiyenge xa 75 xa Vumbiwa byintshwa.

Ku ngenisiwa ka milawu leyi lavaka hi Vumbiwa lerintshwa

21. (1) Laha Vumbiwa byintshwa byi lavaka ku ngenisiwa eka milawu ya rixaka na ya Swifundzankulu, milawu yeleyo yi fanele ku vekiwa hi vulawuri lebyi faneleke ka ha ri na nkarhi lowu ringaneke wa siku leri Vumbiwa lebyintshwa byi nga sungula ku tirha.
- (2) Xiyenge xa 198(b) xa Vumbiwa byintshwa a xi nge tirhisiwi ku fikela loko nawu lowu nga le ka xiyenge xexo wu ngenisiwile.

- (3) Xiyenge xa 199(3)(a) xa Vumbiwa byintshwa a xi fanelanga ku tirhisiwa ku nga si hela tin'hweti tinharhu endzhaku ka loko milawu leyi languteriweke eka xiyenge xexo yi pfumeleriwele.
- (4) Nawu wa tiko wa xiyenge xa 217 (3) wa Vumbiwa byintshwa wu fanele ku nghenisiwa ku nga si hela malembe manharhu ku suka eka siku leri Vumbiwa byintshwa byi sunguleke ku tirha, kambe ku va milawu leyi yi nga ri kona hi nkarhi lowu a swi siveli ku simekiwa ka pholisi leyi ku vulavuriwaka hi yona eka xiyenge xa 217 (2).
- (5) Ku fikela loko Nawu wa Palamende lowu boxiweke eka xiyenge xa (65)(2) xa Vumbiwa byintshwa wu nghenisiwa, Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu xin'wana na xin'wana yi nga kambisisa endlelo ra yona ku ya hi vulawuri eka vurhumiwa bya yona ku vhota ematshan'weni ya yona eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu
- (6) Ku fikela loko nawu lowu boxiweke eka xiyenge xa 229 (1) (b) xa Vumbiwa byintshwa xi nghenisiwa, masipala wu ta tshama wu ri na vuswikoti byo hakerisa xibalo, ndzhuvo kumbe ntirho lowu wu nyikiweke matimba hi Vumbiwa ku wu endla loko Vumbiwa byi sungula ku tirha.

Vun'we bya Rixaka na ndzivalelano

22. (1) Hambileswi ku nga na mukungu wahi na wahi man'wana ya Vumbiwa byintshwa na handle ka ku herisiwa ka Vumbiwa bya khale, makungu hinkwawo laya yelanaka na ndzavalelano laya nga kona eka Vumbiwa lebya khale ehansi ka nhlokomhaka "Vun'we bya Rixaka na Ndzivalelano" swi tekiwi swi ri xiphemu xa Vumbiwa byintshwa hi xikongomelo xa Nawu wo Tlakusa Vun'we bya Rixaka na Ndzivalelano, wa 1995 (Nawu wa 34 wa 1995), tanihi laha wu hundzuluxiweke hokona ku katsa na swikongomelo swa matirhelo.
- (2) Hi xikongomelo xa mhakantsongo ya (1), siku ra '6 N'wendzamhala 1993' laha swi tikombaka eka swilaveko swa Vumbiwa bya khale ehansi ka nhlokomhaka ya 'Vun'we bya Rixaka na Ndzivalelano', swi fanele ku hlayiwa tanihi '11 Mudyaxihi 1994'.

[Mhakantsongo ya (2) yi engeteriwele hi s 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wo sungula wa 1997.]

Nawumbisi wa Timfanelo

23. (1) Milawu ya rixaka leyi boxiweke eka swiyenge swa 9 (4), 32 (2) na 33 (3) ya Vumbiwa lerintshwa yi fanele ku ngenisiwa ku nga si hela malembe manharhu ku sukela hi siku leri Vumbiwa byi sunguleke ku tirha.
- (2) Ku fikela loko milawu leyi boxiweke eka swiyenge swa 32(2) na 33(3) swa Vumbiwa lerintshwa yi ngenisiwa -
- (a) xiyenge xa 32(1) xi fanele ku tekiwa xi hlayeke hi ndlela leyi landzelaka—
“(1) Munhu un’wana na un’wana u na mfanelo yo fikelela mahungu hinkwawo lama nga mavokweni ya mfumo kumbe xihhi na xihhi xa swirho swa wona eka xiyenge xihhi na xihhi xa mfumo ku fikela laha mahungu yalawo ya lavekaka ku endlela ku tirhisiwa kumbe ku sirheleriwa ka timfanelo ta vona.” na
- (b) xiyenge xa 33(1) na (2) swi fanele ku tekiwa swi hlayeka hi ndlela leyi landzelaka -
“Munhu un’wana na un’wana u na mfanelo ya—
- (a) endlelo leri landzaka Nawu wa mafambiselo laha tihi na tihi ta timfanelo ta yena kumbe swilaveko swi khumbekaka kumbe ku xungetiwa;
- (b) endlelo leri lulameke ra mafambiselo laha tihi na tihi ta timfanelo ta yena kumbe leswi a swi languteleke hi ku landza nawu swi khumbekaka kumbe ku xungetiwa;
- (c) ku nyikiwa tinhlamuselo to tsariwa ta endlelo ra mafambiselo leri khumbhaka yihi na yihi ya timfanelo ta yena kumbe swilaveko handle ka loko swivangelo swa endlelo rolero swi tivisiwile mani na mani; na
- (d) endlelo ra mafambiselo leri nga hlamoseriwaka ku va ri lulamile hi tlhelo ra swivangelo leswi swi nyikiweke laha yihi na yihi ya timfanelo ta yena ti khumbekaka kumbe ku xungetiwa.”
- (3) Swiyenge swa 32(2) na 33(3) swa Vumbiwa byintshwa swi hundzela hi nkarhi loko milawu leyi languteriweke eka swiyenge swileswo, hi ku hambana ka swona, ya nga vekiki ku va nawu ku nga si hela malembe manharhu Vumbiwa byintshwa byi sungurile ku tirha.

Mafambiselo ya vaaki na Mitirho ya vuhlayiseki

24. (1) Swiyenge swa 82(4)(b), 215, 218(1), 219(1), 224 ku fika eka 228, 236(1), (2), (3), 6), (7)(b) na (8), 237(1) na (2)(a) na 239(4) na (5) swa Vumbiwa bya khale swi ya emahlweni no tirha tanihi loko Vumbiwa byo rhangana nga herisiwanga, ku ya hi –

- (a) mihundzuluxo eka swiyenge swoleswo tanihi laha swi vekiweke eka "Annexure" D;
  - (b) ku hundzuluxiwa kumbe ku herisiwa kwihi na kwihi ka swiyenge sweswo hi Nawu wa Palamende lowu pasisiweke hi ku landza xiyenge xa 75 xa Vumbiwa byintshwa; na
  - (c) ku fambelana na Vumbiwa byintshwa.
- (2) Khomixini ya Mitirho ya vaaki na tiKhomixini ta mitirho ya Swifundzankulu leti vuriwaka eka Kavanyisa ka 13 ka Vumbiwa bya khale ti ya emahlweni no tirha hi ku landza Kavanyisa koloko na milawu leyi vekiweke yi tirhaka eka tona tanihi loko kavanyisa loku ku nga herisiwangi, ku kondza Khomixini na tiKhomixini ta mitirho ya Swifundzankulu ti herisiwa hi Nawu wa Palamende lowu pasisiweke hi ku landza xiyenge xa 75 xa Vumbiwa byintshwa.
- (3) Ku herisiwa ka Vumbiwa bya khale a swi khumbi xitiviso xihhi na xihhi lexi pasisiweke ku ya hi xiyenge xa 237(3), xa Vumbiwa bya khale, naswona xitiviso xihhi na xihhi xo tano xi ya emahlweni no tirha, ku ya hi –
- (a) ku hundzuluxiwa kumbe ku herisiwa kwihi na kwihi ka milawu; na
  - (b) ku fambelana na Vumbiwa byintshwa.

Swo ngetelela eka humesiwa ka tihuvonkulu to endla mialwu

25. (1) Munhu wihi na wihi loyi, loko Vumbiwa byintshwa byi sungula ku tirha, a tirhela xigwevo laha Riphabliki xo tlula 12 wa tin'hweti ku ri hava ndziho, a nga fanelanga ku va xirho xa Palamende ya Rixaka kumbe xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu.
- (2) Ku va munhu a nga ha eneti swilaveko swa vuxirho hi ku landza Mhaka-ntsongo ya (1)–
- (a) xi hundzela hi nkarhi loko nandzu wu vekiwa etlhelo eka swivilelo, kumbe xigwevo xi hungutiwa hi nkarhi wa swivilelo ku ya eka xigwevo lexi nga ri ki na xihlawuhlawu; no
  - (b) hela endzhaku ka ntlhanu wa malembe endzhaku ka loko xigwevo xi herile.

Mfumo wa muganga

26. (1) Handle ka swilaveko swa swiyenge swa 151, 155, 156, na 157 swa Vumbiwa byintshwa–

- (a) swilaveko swa Nawu wo Cinca Mfumo wa Muganga, 1993 (Nawu wa 209 wa 1993), tanihi leswi wu nga cinciwaka nkarhi na nkarhi hi milawu ya tiko leyi fambisaka na Vumbiwa byintshwa, swi tshama swi tirha hi ku landza Huvo ya Masipala ku fikela loko Huvo ya Masipala yo siva Huvo yaleyo yi tiyisisiwile ku va yi hlawuriwile tanihi mbuyelo wa nhlawulo wa mani na mani wa Tihuvo ta timasipala endzhaku ko sungula ku tirha ka Vumbiwa byintshwa; na

[Mhakantsongo ya (a) yi cinciwile hi s. 5 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998.]

- (b) murhangeri wa xintu wa muganga u langutisa endlelo ra milawu ya xintu no tshama eka ndhawu leyi nga le ka muganga wolowo, huvo ya xikaya, kumbe muyimeri wa huvo, leswi boxiweke eka nawu wo Cinca wa Mfumo, 1993 naswona leswi nga kumiwa no longoloxiwa eka xiyenge xa 182 xa Vumbiwa bya khale, i 'ex officio' loyi a faneriweke hikuva xirho xa huvo yeleyo ku fikela laha Huvo ya Masipala yo siva huvo yaleyo yi hlambanyiwa ku va yi hlawuriwile hikwalaho ka nhlawulo wa mani na mani wa Tihuvo ta timasipala endzhaku ko sungula ku tirha ka Vumbiwa byintshwa.

[Mhakantsongo ya (b) yi siviwile hi x. 5 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998.]

- (2) Xiyenge xa 245(4) xa Vumbiwa bya khale xi ya emahlweni no tirha ku kondza ku tirhisiwa ka xiyenge xexo ku hela. Xiyenge xa 16 (5) na (6) xa Nawu wo Cinca Mfumo wa Muganga, wa 1993, xi nge herisiwi ku nga si fika 30 Dzivamisoko 2000.

[Mhakantsongo ya (2) yi cinciwile hi x. 5 (b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998.]

Ku hlayisiwa ka Milawu ya Palamende na Milawu ya Swifundzankulu

27. Swiyenge swa 82 na 124 swa Vumbiwa byintshwa a swi khumbi ku hlayisiwa ka Milawu ya Palamende kumbe Milawu ya Swifundzankulu leyi pasisiweke Vumbiwa byintshwa byi nga si sungula ku tirha.

Ntsariso wa nhundzu ya mfumo leyi nga yimeke ndhawu yin'we

28. (1) Eka ku humesiwa ka xitifikhethi hi mulawuri la nga na vuswikoti leswaku nhundzu leyi nga fambiki leyi n'winyi wa yona ku nga mfumo yi vekiwa eka mfumo ku ya hi xiyenge xa 239 xa Vumbiwa bya khale, murhijisitaru wa vun'winyi u fanele ku endla xikombelo xexo kumbe ku tiyisisa eka rhijisitaru leri faneleke, vun'winyi kumbe tsalwa leri faneleke ku rhijisitaru nhundzu leyi nga fambiki hi vito ra mfumo.
- (2) A ku hakeriwi ndzuvo kumbe swikoxo swin'wana hi tlhelo ra ntsariso hi ku landza mhakantsongo ya (1).

XIKHOMANISIWA XA A

KU CINCIWA EKA XEDULU YA 2 EKA VUMBIWA RA KHALE

1. Ku siviwa ka ayitheme ya 1 hi leswi landzelaka:

“1. Minhlngano leyi tsarisiweke hi ku landza milawu ya tiko na ku phikizanela nhlawulo wa Palamende ya Rixaka yi fanele ku tsala mavito ya vayimela -langwa eka nhlawulo wolowo eka nxaxamelo wa vayimela -langwa lowu lulamisiweke hi ku landza Xedulu leyi na milawu leyi endliweke ya tiko.”

2. Ku siva ayitheme ya 2 hi ayitheme leyi landzelaka:

“2. Switulu swa Palamende tanihi leswi bohiweke ku ya hi xiyenge 46 xa Vumbiwa byintshwa, swi fanele ku tatiwa hi ndlela leyi landzelaka:

(a) Hafu ya switulu ku suka eka nxaxamelo wa swifundzha lowu tisiweke hi Minhlngano hi ku hambana ka yona, ku nga na nhlayo leyi vekweke ya switulu leyi hlayiseriweke xifundzha xin'wana na xin'wana tanihi leswi swi nga hlamuseriwa hi khomixini eka nhlawulo lowu landzelaka wa Palamende, ku karhi ku tekeriwa enhlokweni tinhlayo leti nga kona ti tirhiweke hi xisayense hi tlhelo ra vavhoti, na vuyimeri bya minhlngano leyi khumbekaka.

(b) Hafu leyin'wana ya switulu ku suka nxaxamelo wa rixaka lowu tisiweke hi minhlngano hi ku hambana ka yona, kumbe ku huma eka minxaxamelo ya swifundzha laha minxaxamelo ya ya rixaka yi nga tisiwangiki.”

3. Ku siva ayitheme ya 3 hi ayitheme leyi landzelaka:

“3. Minxaxamelo ya vayimela-ku-langwa leyi tisiwiweke hi nhlngano hi ku hetiseka yi fanele ku va na mavito lama ya nga tluriki nhlayo ya vayimela-ku-langwa leyi ringanaka na nhlayo ya switulu eka Palamende ya Rixaka, naswona nxaxamelo wun'wana na wun'wana wo tano wu fanele ku kombisa mavito yalawo hi ndzandzelelano wolowo wu vekweke hi ku tsakeriwa tanihi laha nhlngano wu nga ha pimaka.”

4. Ku cinciwa ka ayitheme ya 5 hi ku siviwa ka marito lama rhangeleka ndzimana (a) hi marito lawa:

“5. Switulu leswi vuriwaka eka mhaka ya 2(a) swi fanele ku averiwa xifundza hi xifundza eka Minhlngano leyi phikizanelaka nhlawulo, hi ndlela leyi landzelaka:”

5. Ku hundzuluxiwa ka ayitheme ya 6:

- (a) hi ku siva marito lama rhangelaka ndzimana ya (a) hi marito lama landzelaka:
“6. Switulu leswi vuriwaka eka mhaka ya 2(b) swi fanele ku averiwa Minhlngano leyi phikizanelaka nhlawulo, hi ndlela leyi landzelaka:”; na
- (b) hi ku siva ndzimana ya (a) hi ndzimana leyi landzelaka:
“(a) Mpimo wa nhlayo ya tivhoti hi xitulu hi xitulu wu fanele ku pimiwa hi ku avanyisa nhlayo ya tivhoti leti hoxiweke ta tiko hinkwaro hi nhlayo ya switulu eka Palamende ya Rixaka ya Milawu, ku hlanganisiwa na n’we kutani na mbuyelo byi hlanganisiwa na n’we, ku nga hlayiwi swiphemu, swi fanele ku va mpimo wa nhlayo ya tivhoti hi xitulu hi xitulu.”

6. Ku hundzuluxiwa ka ayitheme ya 7(3) hiku siva ndzimana ya (b) hi ndzimana leyi landzelaka:

“(b) Mpimo wa nhlayo ya switulu leyi hundzuluxiweke hi xitulu hi xitulu wu fanele ku pimiwa hi ku avanyisa ntsengo wa nhlayo ya tivhoti leti hoxiweke tiko hinkwaro, ku susiwile nhlayo ya tivhoti leti hoxiweke tiko hinkwaro ta ntlawa wolowo wu vuriwaka eka ndzimana ya (a), hi nhlayo ya switulu eka Nhlengeletano ya Milawu, ku hlanganisiwa na n’we, ku susiwa nhlayo ya switulu leswi helelaka swi averiwile Nhlngano lowu ku vulavuriwaka hi wona hi ku landza ndzimana ya (a).”

7. Ku siviwa ka ayitheme ya 10 hi ayitheme leyi landzelaka:

“10. Nhlayo ya switulu eka Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu xin’wana na xin’wana yi fanele ku va tanihi laha yi pimiweke hi ku landza xiyenge xa 105 xa Vumbiwa byintshwa.”

8. Ku siviwa ka ayitheme ya 11 hi ayitheme leyi landzelaka:

“11. Minhlngano leyi tsarisiweke hi ku landza milawu ya tiko leyi vekiweke naswona yi phikizanelaka nhlawulo wa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu, yi fanele ku hlawula mavito ya vayimela-ku-langwa eka nhlawulo wa xifundzankulu xelexo

eka minxaxamelo ya Swifundzankulu leyi lulamisiweke hi ku landza Xedulu leyi na milawu ya tiko.”

9. Ku siviwa ka ayitheme ya 16 hi ayitheme leyi landzelaka:

“Ku aviwa ka vayimeri

16. (1) Endzhaku ka loko ko hlayiwa ka tivhoti ko herile, nhlayo ya vayimeri va ntlawa wun’wana na wun’wana yi pimiwile kutani na mbuyelo wa nhlawulo byi hlayiwile hi ku landza xiyenge xa 190 xa Vumbiwa byintshwa, Khomixini, ku nga si hela masiku mambirhi endzhaku ko hlayiwa ka mbuyelo koloko, yi fanele ku veka ku suka eka nongoloko wun’wana na wun’wana wa vayimela-ku-langwa, leri tivisiweke hi ku landza milawu ya tiko, vayimeri va ntlawa wun’wana na wun’wana eka mfumo wa milawu.

(2) Ku landzelela ku vekiwa koloko hi ku landza Mhaka ntsongo ya (1), loko vito ra muyimela-ku-langwa ri kumekaka eka ku tlula nongoloko wun’we eka Palamende ya Rixaka ya Milawu kumbe eka minongoloko ya hawumbirhi Palamende ya Rixaka na mfumo wa milawu wa xifundzankulu (loko nhlawulo wa Palamende ya Rixaka na wa mfumo wa milawu wa xifundzankulu yi khomiwa hi nkarhi wun’we), kutani muyimela-ku-langwa yeleyo a fanele ku vekiwa tanihi muyimeri hi tlhelo ro tlula rin’we, Nhlngano lowu wu tiseke minongoloko yeleyo, ku nga si hela masiku mambirhi endzhaku ko hlayiwa koloko ka mbuyelo, wu fanele ku kombisa eka Khomixini ku suka eka nxaxamelo wa vayimela ku langwa laha na nga ta yisiwa kona kumbe Palamende leyi munhu yoloye a nga ta tirha eka yona, kumbe hi ndlela leyi swi nga ta va xiswona, laha vito ra munhu yoloye ri nga ta suriwa eka minxaxamelo leyin’wana.

(3) Khomixini hi xihatla yi ta hangalasa nxaxamelo wa mavito ya vayimeri ePalamende kumbe tipalamende”

10. Ku cincwa ka ayitheme ya 18 hi ku yi siva hi ndzimana ya (b) hi ndzimana leyi landzelaka:

‘(b) muyimeri u thoriwa tanihi murhumiwa wa nkarhi hinkwawo eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu.’

11. Ku siviwa ka ayitheme ya 19 hi leswi landzelaka:

“19. Minxaxamelo ya vayimela-langwa va nhlango lowu vuriwaka eka mhaka ya 16(1) yi nga ngeteriwa eka nkarhi wun’we ntsena eka nkarhi wihi na wihi hi nkarhi wa tin’hweti ta 12 to sungula hi ku landza siku leri nhlamuselo ya vayimeri hi ku landza mhaka ya 16 yi nga hetisiwa, ku endlela ku tata swivandla swa nkarhinyana: Ntsena loko ku ngetelela koloko ku ta endliwa emaheteleleni ya nxaxamelo.”

12. Ku siva ayitheme ya 23 hi ayitheme leyi landzelaka:

“Swivandla leswi pfulekeke

21. (1) Loko ku tshuka ku va na xivandla ePalamende laha Xedulu lexi xi tirhaka, nhlango lowu tholeke xirho lexi fambaka wu ta tata xivandla xexo hi ku hlawula un’wana—
- (a) loyi vito ra yena ri nga kona eka nongoloko wa vayimela-ku langwa ku suka laha xirho lexi fambaka a xi hlawuriwile kona ro sungula
- (b) Loyi a landzelaka a nga ringanela no va kona eka nxaxamelo.
- (2) Nhlawulo wa ku siva xivandla swi ta tsariwa swi yisiwa eka Xipikara.
- (3) Loko nhlango lowu yimeriwaka ePalamende wu herisiwa kumbe wu nga ha ri kona naswona swirho swa wona swi tshika mitirho hi ku landza xiyenge xa 23A (1), switulu leswi ku vulavuriwaka hi swona swi ta nyikiwa minhlango leyi saleke “mutatis mutandis” tanihi loko switulu sweswo swi tshikiwile hi ku landza xiyenge xa 7 kumbe 14, kumbe hi ndlela leyi swi nga va ka xiswona.’

13. Ku ngenisiwa ka ayitheme leyi landzelaka endzhaku ka ayitheme ya 23:

“Xivangelo xo thandlekela xo lahlekeriwa hi vuxirho eka tipalamende

- 23A. (1) Munhu u lahlekeriwa hi vuxirho bya mfumo wa milawu Xedulu lexi xi tirha loko munhu yaloye a yima kuva xirho xa nhlango lowu nga hlawula munhu yaloye tanihi xirho xa Palamende.
- (2) Handle ka mahakantsongo ya (1) nhlango wihi na wihi lowu nga kona wa tipolitiki wu nga cinca vito nkarhi wun’wana na wun’wana
- (3) Nawu wa Palamende, ku nga si hela nkarhi lowu ringaneke loko Vumbiwa byintshwa byi sungurile ku tirha, wu nga pasisiwa hi ku landza xiyenge xa 76(1) xa Vumbiwa lebyintshwa ku hundzuluxa mhaka leyi na mhaka ya 23 ku nyika ndlela leyi swi nga kotekaka eka xirho xa Palamende loyi a yimaka kuva xirho xa nhlango lowu nga hlawula xirho xexo, ku hlayisa vuxirho eka Palamende yaleyo.

(4) Nawu wa Palamende lowu vuriwaka eka xiyengentsongo xa (3) wu nga tlhela wu pfumelela—

(a) nhlngano wihi na wihi lowu nga kona ku vumba wun'we na nhlngano wun'wana; kumbe

(b) ku va ntlawa wihi na wihi wu tiava ku va mintlawa yo tlula wun'we.'

14. Ku susiwa ka ayitheme ya 24.

15. Ku hundzuluxiwa ka ayitheme ya 25 –

(a) hi ku siva nhlamuselo ya "Khomixini" hi nhlamuselo leyi landzelaka:

"Khomixini ri vula Khomixini ya Nhlawulo leyi vuriwaka eka xiyenge xa 190 xa Vumbiwa byintshwa;"; na

(b) hi ku ngenisa nhlamuselo leyi landzelaka endzhaku ka nhlamuselo ya "nxaxamelo wa rixaka":

"Vumbiwa byintshwa swi vula Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996."

16. Ku susiwa ka ayitheme ya 26.

XIKHOMANISIWA XA B

MFUMO WA VUN'WE BYA RIXAKA: XIPHEMU XA RIXAKA

1. Xiyenge xa 84 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tanihi loko xi ri na xiyengentsongo xo tlhandlekela lexi landzelaka:

- “(3) Presidente u fanele ku tihlanganisa na Swandla swa Presidente—
- (a) eku hluvukisiweni na ku tirhiwa ka tipholisi ta mfumo wa rixaka;
  - (b) eka timhaka hinkwato leti yelanaka na vufambisi bya Khabinete na ku tirhiwa ka ntirho wa Khabinete;
  - (c) eka ku avela mitirho eka Swandla swa Presidente;
  - (d) a nga si thola ehansi ka Vumbiwa kumbe milawu yihi na yihi, ku katsa na ku thoriwa ka vayimeri va matiko mambe kumbe vayimeri van'wana wa xidiplomatiki;
  - (e) a nga si thola tikhomixini ta vulavisisi;
  - (f) a nga si vitana rheferandamu;
  - (g) loko a nga si rivalela kumbe ku yimisa swa nkarhinyana swigwevo swa vaonhi.”

2. Xiyenge xa 89 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tanihi loko xi ri na xiyengentsongo xo tlhandlekela lexi landzelaka:

“(3) Swiyengentsongo swa (1) na (2) swa tirha nakambe eka Xandla xa Presidente.”

3. Ndzimana ya (a) ya xiyenge xa 90(1) xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tanihi loko xi hlayeka hi ndlela leyi landzelaka:

“(a) Xandla xa Presidente la hlawuriweke hi Presidente;”

4. Xiyenge xa 91 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tanihi loko xi hlayeka hi ndlela leyi landzelaka:

“Khabinete

91. (1) Khabinete yi vumbiwa hi Presidente, Swandla swa Presidente na—
- (a) Vaholobye lava nga riki ehenhla ka 27 lava va nga swirho swa Palamende ya Rixaka naswona va thoriweke hi ku landza swiyengentsongo swa (8) ku fika eka (12); na

(b) Holobye langa hundziki un'we la nga riki xirho xa 175 xa Palamende ya Rixaka naswona a thoriweke hi ku landza xiyengentsongo xa (13), ku ri leswaku Presidente, a tirha hi ku tsundzuxana na Swandla swa Presidente na varhangeri wa Minhlangano leyi khumbekaka ya politiki, u teka ku thoriwa ka Holobye yoloye ku fanerile.

(2) Ntlawa wun'wana na wun'wana lowu nga na switulu swa 80 kumbe ku tlula eka Palamende ya Rixaka wu fanele ku hlawula Xandla xa Presidente a humaka eka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu.

(3) Loko ku ri hava kumbe ku ri na ntlawa wun'we lowu nga na switulu swa 80 kumbe ku tlula eka Nhlengeletano ya Milawu. Nhlangano lowu nga na nhlayo ya le henhla ya switulu na Nhlangano lowu nga na nhlayo ya switulu leyi landzelaka ya vumbirhi ha yin'we-yin'we ti na mfanelo yo hlawula Xandla xa Presidente un'we a humaka eka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu.

(4) Loko a hlawuriwa no vekwiwa, Xandla xa Presidente a nga ha langa ku tshama kumbe a tshika ku va xirho xa Nhlengeletano ya Milawu.

(5) Xandla xa Presidente u tirhisa matimba naswona u fanele ku tirha mitirho leyi haverisiweke ntirho wa Xandla xa Presidente hi Vumbiwa kumbe leyi haverisiweke ntirho wolowo hi Presidente.

(6) Xandla xa Presidente u Khoma ntirho—

(a) Ku fikela siku ra 30 Dzivamisoko 1999 handle ka loko a vitaniwa nakambe hi nhlangano lowu nga na mfanelo yo n'wi hlawula hi ku landza swiyengentsongo swa (2) na (3); kumbe

(b) ku kondza munhu la hlawuriweke ku va Presidente endzhaku ka nhlawulo wihi na wihi wa Palamende ya Rixaka lowu wu khomiweke ku nga si fika siku ra 30 Dzivamisoko 1999, a sungula ku tirha.

(7) Xivandla xa ntirho wa Xandla xa Presidente xi siviwa hi Nhlangano lowu wu hlawuleke no veka Xandla xelexo xa Presidente.

(8) Nhlangano lowu wu nga na switulu swa kwolomu ka 20 eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu naswona lowu wu nga boha ku nghenela eka mfumo wa vun'we bya rixaka, wu na mfanelo yo va wu nyikiwa ndzawulo yin'we kumbe ku tlula eka Khabinete leti hi tlhelo ra tona Vaholobye lava va vuriweke eka xiyengentsongo xa (1)(a) va faneleke ku thoriwa, hi ndzinganelano wa nhlayo ya switulu leyi wu nga na yona eka Palamende ya Rixaka loko ku pimanisiwa na nhlayo ya switulu leswi swi nga na Minhlangano leyin'wana leyi ngheneleka.

(9) Tindzawulo ta Khabinete ti fanele ku averiwa eka Minhlangano leyi khumbekaka hi ku landzelelana hi ku ya hi endlelo leri landzelaka—

(a) Mpimo wa switulu hi ndzawulo hi ndzawulo wu fanele kukumiwa hi ku avanyisa ntsengo wa nhlayo ya switulu eka Palamende ya Rixaka leswi hlanguyeriweke hi mintlawo leyi khumbekaka hi nhlayo ya tindzawulo leti hi tlhelo ra tona Vaholobye lava va vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1)(a) va faneleke ku thoriwa, ku hlanganisiwa na n'we.

(b) Mbuyelo, ku nga tekeriwi enhlokweni xiphemu xa xikhume xa vunharhu na swiphemu leswi landzelaka loko swi ri kona, i mpimo wa switulu swa ndzawulo.

(c) Nhlayo ya tindzawulo leti faneleke ku a veriwa Nhlangano lowu khumbekaka wu kumeka hi ku avanyisa ntsengo wa nhlayo wa switulu leswi ntlawa wolowo wu nga na swona eka Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu hi mpimo lowu wu vuriwaka eka ndzimana ya (b).

(d) Mbuyelo ku ya hi ndzimana ya (e), byi komba nhlayo ya tindzawulo leti faneleke ku averiwa ntlawa wolowo.

(e) Laha ku tirhisiwa ka endlelo leri nga laha henhla ku humesa nsalo lowu wu nga mitiwangiki hi nhlayo ya tindzawulo leti ti averiwaka ntlawa, nsalo wu phikizana na minsalo leyin'wana yo fana leyi kumiwaka hi ntlawa kumbe Minhlangano yin'wana, na ndzawulo kumbe tindzawulo tihhi na tihhi leti ti salaka ti nga averiwanga ti fanele ku averiwa ntlawa kumbe mintlawo leyi khumbiwaka hi ku landzelelana ka vukulu bya nsalo.

(10) Presidente endzhaku ko tsundzuxana na Swandla swa Presidente na varhangeri va Minhlangano leyi khumbekaka u fanele—

(a) ku kuma nhlayo leyi nga yona ya tindzawulo leti faneleke ku averiwa Minhlangano leyi khumbekaka hi ku ya hi nhlayo ya tindzawulo leti yi averiwaka tona hi ku landza xiyengentsongo xa (9);

(b) ku thola hi tlhelo ra ndzawulo yin'wana na yin'wana yoloye xirho xa Nhlengeletano ya Tiko ya Milawu lexi xi nga xirho xa ntlawa wolowo ndzawulo yeleyo yi averiweke yona ku ya hi ndzimana ya (a), ku va Holobye la nga na vutihlamuleri bya ndzawulo yeleyo;

(c) loko swi tshuka swi laveka ku endlela swikongomelo swa Vumbiwa kumbe hi ku tirhela mafumelo lamanene, u fanele ku cinca makumiwele wahi na wahi ya mpimo wa switulu ku ya hi ndzimana ya (a) ku ya hi xiyengentsongo xa (9);

(d) yimisa ku thoriwa kwihi na kwihi ku ya hi ndzimana ya (b)—

(i) loko Presidente a komberiwa ku endla tano hi murhangeri wa Nhlngano lowu eka wona Holobyе yoloye a nga xirho; kumbe

(ii) loko swi tshuka swi laveka ku endlela swikongomelo swa Vumbiwa kumbe hi ku tirhela mafumelo lamanene; kumbe

(e) ku siva, loko swi laveka, ku ya hi ndzimana ya (b) , xivandla xa ntirho wa Holobyе.

(11) Xiyengentsongo xa (10) xi fanele ku tirhiwa hi moya lowu wu nga ndzeni ka mianakanyo ya mfumo wa vun'we bya rixaka, kutani Presidente na vatirhi va makungu lava khumbekaka eka ku sungula ka ku tirhisiwa ka xiyengentsongo xelexo va fanele ku lavana na ku fikelela ntwanano hi minkarhi hinkwayo: Ku ri leswaku loko ku nga fikeleriwi ntwanano ehenhla ka—

(a) ku tirhisiwa ka matimba loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (a), ya (c) kumbe ya (d)(ii) ya xiyengentsongo xelexo, xiboho xa Presidente xi na matimba ku tlula leswin'wana;

(b) ku tirhisiwa ka matimba loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (b), ya (d) (i) kumbe ya (e) ya xiyengentsongo xelexo loku khumbhaka munhu la nga riki xirho xa Nhlngano lowu Presidente a welaka eka wona, xiboho xa murhangeri wa Nhlngano lowu munhu yoloye a nga xirho xa wona xi na matimba ku tlula leswin'wana; na

(c) ku tirhisiwa ka matimba loku vuriwaka eka ndzimana ya (b) kumbe ya (e) ya xiyengentsongo xelexo loku khumbhaka munhu la nga xirho xa Nhlngano lowu Presidente a welaka eka wona, xiboho xa Presidente hi xona xi nga na matimba ku tlula leswin'wana.

(12) Loko makumiwele wahi na wahi ya mpimo wa nhlayo ya tindzawulo leti fanelaka ku averiwa ya cinciwa ku ya hi xiyengentsongo xa (10)(c), Vaholobyе lava va khumbekaka va fanele ku suka eka tindzawulo ta vona kambe va ha ri na mfanelo, laha swi tirhaka, yo thoriwa nakambe eka tindzawulo tin'wana leti averiweke minhlngano ya vona hi ku hambana ka yona hi ku landza mapimelo lama ya cinciwaka.

(13) Presidente—

(a) hi ku tsundzuxana na Swandla swa Presidente na varhangeri va Minhlngano leyi khumbekaka, va fanele—

(i) ku veka ndzawulo yo karhi ya Holobyе la vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1)(b) loko swi tshuka swi laveka hi ku landza xiboho xa

Presidente ehansi ka xiyengentsongo xelexo;

(ii) ku thola hi tlhelo ra ndzawulo yeleyo munhu la nga riki xirho xa Nhlengeletano ya Milawu, ku va Holobyе la khumbekaka hi ndzawulo yeleyo;

(iii) ku siva, loko swi laveka, xivandla hi tlhelo ra ndzawulo yeleyo; kumbe

(b) endzhaku ko tsundzuxana na Swandla swa Presidente na varhangeri va Minhlngano leyi khumbekaka, u fanele ku herisa ku thoriwa kwihi na kwihi ku ya hi ndzimana ya (a) loko swi tshuka swi laveka ku endlela swikongomelo swa Vumbiwa kumbe hi ku tirhela ku va na mfumo lowunene

(14) Tinhlengeletano ta Khabinete ti fanele ku va ehansi ka vufambisi bya Presidente, kumbe, loko Presidente a lerisa tano, vufambisi bya Xandla xa Presidente: Ku ri leswaku Xandla xa Presidente u fambisa tinhlengeletano loko nkarhi wa yena wu fika handle ka loko timhaka ta xihatla ta mfumo na moya lowu nga ndzeni ka mianakanyo ya mfumo wa vun'we bya rixaka ti koxa hi ndlela yin'wana.

(15) Khabinete yi fanele ku tirha hi mukhuva lowu wu tekelaka enhlokweni moya wo lavana na ku twanana lowu wu nga ndzeni ka mianakanyo ya mfumo wa vun'we bya rixaka xikan'we na mfumo lowu nyawulaka."

5. Xiyenge xa 93 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tanihi loko xi hlayeka hi ndlela leyi landzelaka:

"Ku thoriwa ka Swandla swa Vaholobyе

93. (1) Presidente, endzhaku ko tsundzuxana na Swandla swa Presidente na varhangeri va Minhlngano leyi hoxaka xandla eka Khabinete, a nga simeka swivandla swa mitirho ya Swandla swa vaholobyе.
- (2) Nhlngano wu na mfanelo yo nyikiwa xivandla xin'we kumbe ku tlula xa xandla xa holobyе hi ndlela leyi fanaka naswona hi ku landza endlelo ro fana na leri tindzawulo ta Khabinete ti averisiwaka xiswona.
- (3) Swilaveko swa xiyenge xa 91 (10) ku ya eka (12) swa tirha, ku katsa na ku cinciu loku lavekaka hi tlhelo ra Swandla swa Vaholobyе, naswona eka ku tirhisiwa koloko leswi swi vula Xandla xa Holobyе kumbe xivandla xa ntirho xa Xandla xa holobyе, hi ku landzelelana.
- (4) Loko munhu a thoriwa ku va Xandla xa Holobyе wa ndzawulo yihi na yihi leyi rhangeriweke hi Holobyе—

(a) Xandla xa Holobyе xi fanele ku tirhisa matimba no tirha mitirho yin'wana leyi faneleke hi ku yimela Holobyе hi ku landza milawu yihi na yihi kumbe leyi nga cincaka ku ya hi swileriso swa Presidente, leswi nyikiweke Xandla xa Holobyе hi Holobyе; na

(b) Swihi na swihi leswi swi vuriwaka eka milawu yihi na yihi swi kongomisiwaka eka Holobyе yoloye swi fanele ku tekiwa tanihi loko swi katsa na leswi kongomisiwaka eka Xandla xa Holobyе loyi a n'wi khomelaka.

(5) Loko Xandla xa Holobyе xi nga ri kona kumbe hi swivangelo swin'wana, a hluleka ku tirhisa matimba wahi na wahi na ku tirha ntirho wa hofisi, Phuresidene a nga thola Xandla xin'wana xa Holobyе kumbe munhu wihi na wihi ku tirha a siva Xandla xexo xa Holobyе, ku ngava hi ku angarhela kumbe eka ku tirhisiwa ka matimba kumbe ku tirha ntirho”.

6. Xiyenge xa 96 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa xi ri na swiyengentsongo swo thandlekela leswi landzelaka:

“(3) Vaholobyе, hi un'we-un'we, va na vutihlamuleri eka Presidente na le ka Palamende eka mafambiselo ya tindzawulo ta vona, naswona swirho hinkwaswo swa Khabinete swina vutihlamuleri lebyi fambelanaka hi ndlela yo hlanganela eka ku tirha mitirho ya swona ya mfumo wa rixaka na tipholisi ta wona.

(4) Vaholobyе va fanele ku fambisa tindzawulo ta vona hi ku landza pholisi leyi vekiweke hi Khabinete

(5) Loko Holobyе a tsandzeka ku fambisa ndzawulo hi ku ya pholisi ya Khabinete, Presidente a nga kombela Holobyе la khumbhekaka ku endla ntirho hi ku landza pholisi.

(6) Loko Holobyе la khumbhekaka a hluleka ku landzelela xilaveko xa Presidente ehansi ka xiyengentsongo xa (5), Presidente a nga ha susa Holobyе yoloye entirhweni—

(a) loko Holobyе loyi ku vulavuriwaka hi yena eka xiyenge xa (91) (a), endzhaku ko tihlanganisa na Holobyе, loko Holobyе ku nga ri xirho xa nhlango wa Presidente kumbe a nga ri murhangeri wa nhlango, naswona endzhaku ko tihlanganisa na murhangeri wa nhlango wa Holobyе yoloye: kumbe

(b) loko kuri Holobyе loyi ku vulavuriwaka hi yena eka xiyenge xa 91 (1)

(b) endzhaku ko tihlanganisa na Swandla swa Presidente na varhangeri va Minhlango leyi khumbekaka.”

XIKHOMANISIWA XA C

MFUMO WA VUN'WE BYA RIXAKA: XIYENGE XA XIFUNDZANKULU

1. Xiyenge xa 132 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa tanihi loko xi hlayeka hi ndlela leyi landzelaka:

“Tihuvonkulu

132. (1) Huvonkulu ya xifundzankulu yi vumbiwa hi Holobyenkulu na swirho leswi nga riki henhla ka 10 leswi thoriweke hi Holobyenkulu ku ya hi xiyenge lexi.

(2) Nhlango lowu wu nga na ku sukela eka 10 wa tipesente kumbe ku tlula wa switulu eka Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu naswona lowu wu nga boha ku ngenela eka mfumo wa vun'we bya rixaka, wu fanele ku averiwa ndzawulo yin'we kumbe ku tlula eka Huvonkulu hi ndzinganelano wa nhlayo ya switulu leyi wu nga na yona eka mfumo wa milawu loko ku pimanisiwa na nhlayo ya switulu leswi Minhlango leyin'wana leyi khumbekaka yi nga na swona.

(3) Tindzawulo ta Huvonkulu ti fanele ku averiwa Minhlango leyi khumbekaka hi ku landzelelana ka yona ku ya hi endlelo leri hlamuseriweke eka xiyenge xa 91(9), kutani loko ku tirhisiwa fomula yeleyo leswi swi vuriwaka eka xiyenge xalexo swi kongomisiwa eka—

(a) Khabinete, swi fanele ku hlayiwa tanihi loko swi vula Huvonkulu;

(b) Holobyen, swi fanele ku hlayiwa tanihi loko swi vula xirho xa Huvonkulu;

naswona

(c) Nhlangeletano ya Milawu, swi fanele ku hlayiwa tanihi loko swi vula mfumo wa milawu wa xifundzankulu.

(4) Holobyenkulu wa xifundzankulu endzhaku ko tsundzuxana na varhangeri va Minhlango leyi khumbekaka u fanele—

(a) ku pima nhlayo leyi nga yona ya tindzawulo leti ti faneleke ku averiwa Minhlango leyi khumbekaka hi ku ya hi nhlayo ya tindzawulo leti averiweke yona hi ku landza xiyengentsongo xa (3);

(b) ku thola hi tlhelo ra ndzawulo yin'wana na yin'wana yo tano xirho xa mfumo wa milawu lexi nga xirho xa Nhlango lowu ndzawulo yeleyo a yi averiwile wona ku ya hi ndzimana ya (a), ku va xirho xa Huvonkulu lexi nga na vutihlamuleri bya ndzawulo yeleyo;

(c) loko swi tshuka swi laveka hi swikongomelo swa Vumbiwa kumbe hi ku

endlela mafumelo lamanene, ku cinca mapimelo wahi na wahi eka ndzimana ya (a), ku ya hi xiyengenyana xa (3);

(d) ku yimisa ku thoriwa kwihi na kwihi ehansi ka ndzimana ya (b)—

(i) loko Holobyenkulu a komberwa ku endla tano hi murhangeri wa Nhlngano lowu xirho xa Huvonkulu lexi ku vulavuriwaka haxona xi nga xirho xa wona; kumbe

(ii) loko swi tshuka swi laveka ku endlela swikongomelo swa Vumbiwa kumbe ku endlela mafumelo lamanene; kumbe

(e) ku siva, loko swi laveka, ku ya hi ndzimana ya (b), xivandla xa ntirho ehofisini ya xirho xa Huvonkulu.

(5) Xiyengentsongo xa (4) xi fanele ku endlwa leswaku xi tirhisiwa hi moya lowu wu nga ndzeni ka mianakanyo ya mfumo wa vun'we bya rixaka, kutani Holobyenkulu na vatirhi lavan'wana va makungu lava khumbekaka eku tirhiseni ka xiyengentsongo xelexo va fanele ku lavana na ku fikelela ntwanano hi minkarhi hinkwayo: Ku ri leswaku loko ku nga fikeleriwi ntwanano ehenhla ka—

(a) ku tirhisiwa ka matimba loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (a), ya (c) kumbe ya (d) (ii) ya xiyengentsongo xelexo, xibohe xa Holobyenkulu hi xona xi nga na matimba ku tlula leswin'wana;

(b) ku tirhisiwa ka matimba loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (b), ya (d) (i) kumbe ya (e) ya xiyengentsongo xelexo xi khumbhaka munhu la nga riki xirho xa Nhlngano lowu Holobyenkulu a welaka eka wona, xibohe xa murhangeri wa Nhlngano lowu munhu yoloye a welaka eka wona hi xona xi nga na matimba ku tlula leswin'wana; na

(c) ku tirhisiwa ka matimba loku ku vuriwaka eka ndzimana ya (b) kumbe ya (e) ya xiyengentsongo xelexo lexi khumbhaka munhu la nga xirho xa Nhlngano lowu Holobyenkulu a welaka eka wona, xibohe xa Holobyenkulu hi xona xi nga na matimba ku tlula leswin'wana.

(6) Loko mapimelo wahi na wahi ya ku averiwa ka tindzawulo ku cinciwa ku ya hi xiyengentsongo xa (4)(c), swirho leswi khumbekaka swi fanele ku huma eka tindzawulo ta swona, kambe swi tshama swa ha ri na mfanelo, laha swi tirhaka, yo thoriwa nakambe eka tindzawulo tin'wana leti averiweke Minhlngano hi ku hambana ka yona hi ku landza mapimelo lama cinciwaka.

(7) Tinhlengeletano ta Huvonkulu ti fanele ku fambisiwa hi Holobyenkulu wa xifundzankulu xelexo.

(8) Huvonkulu yi fanele ku tirha hi ndlela leyi tekelaka enhlokweni moya wa vun'we wa mfumo, xikan'we na xilaveko xa matirhelo ya mfumo lowu nga na vuswikoti."

2. Xiyenge xa 136 xa Vumbiwa lerintshwa xi tekiwa va xi ri na swiyengentsongo swo ngetelela leswi landzelaka:

"(3) Swirho swa Huvonkulu swi na vutihlamuleri eka Holobyenkulu na le ka mfumo wa Swifundzankulu hi mafambiselo ya tindzawulo ta swona, naswona swirho hinkwaswo swa Huvonkulu swi hlanganile, hi ndlela yeleyo swi na vutihlamuleri bya ku tirhiwa ka mitirho ya mfumo wa xifundzankulu na tipholisi ta wona

(4) Swirho swa Huvonkulu swi fanele ku fambisa tindzawulo ta swona hi ku fambisana na pholisi leyi bohiweke hi Huvo.

(5) Loko xirho xa Huvonkulu xi tsandzeka ku fambisa matirhelo ya Huvo hi ku fambisana na pholisi leyi bohiweke hi Huvo, Holobyenkulu a nga ha lava leswaku xirho lexi khumbekaka xi endla leswaku mafambiselo ya ndzawulo yeleyo ya fambelana na mikhuva yeleyo ya matirhelo.

(6) Loko xirho lexi khumbekaka xi tsandzeka ku landza xilaveko xa Holobyenkulu ehansi ka xiyengentsongo xa (5), Holobyenkulu a nga ha susa xirho ehofisini endzhaku ka ku tihlanganisa na xirho, naswona loko xirho xi nga ri xirho xa nhlango wa Holobyenkulu, kumbe xingari murhangeri wa nhlango lowu nghanelaka, angaha tlhela nakambe endzhaku a tihlanganisa na murhangeri wa nhlango wa xirho xexo.

XIKHOMANISIWA XA D

VULAWURI BYA VAAKI NA MITIRHO YA VUSIRHELERII: KU CINCA EKA SWIYENGE SWA VUMBIWA RA KHALE

1. Ku cinciwa ka xiyenge xa 218 xa Vumbiwa ra khale -

- (a) hi ku siva eka xiyengentsongo xa (1) marito lama rhangelaka ndzimana ya (a) hi marito lama landzelaka:
“(1) Ku ya hi swiletelo swa Holobywa wa Vusirheleri na Vuhlayiseki, Khomixinarwa wa Rixaka u tava na vutihlamuleri bya-“
- (b) hi ku siva ndzimana ya (b) ya xiyengentsongo xa (1) hi ndzimana leyi landzelaka:
“(b) ku thola vakhomixinarwa va Swifundzankulu;“
- (c) hi ku siva ndzimana ya (d) ya xiyengentsongo xa (1) hi ndzimana leyi landzelaka:
“(d) ku laviswa no sivele mintlawwa ya vugevenga lebyi nga kondleteriwa kumbe vugevenga lebyi lavaka vulavisisi bya tiko hinkwaro na ku siveriwa kumbe vutshila byo hlawuleka;“ na
- (d) hi ku siva ndzimana ya (k) ya xiyengentsongo xa (1) hi ndzimana leyi landzelaka:
“(k) ku simekiwa na ku hlaysiwa ka xiyenge xa yuniti xa maphorisa xa ku tisa ku rhula lexi nga ta hangalasiwa hi ku seketela na hi xikombelo xa Khomixinarwa wa Xifundzha.”

2. Ku cinciwa ka xiyenge xa 219 xa Vumbiwa ra khale hi ku siva eka xiyengentsongo xa (1) marito laya rhangelaka ndzimana ya (a) hi marito laya landzelaka:

- “(1) ku ya hi xiyenge xa 218(1), Khomixinarwa wa Xifundzankulu fanele ku va na vutihlamuleri byo-“

3. Ku cinciwa ka xiyenge xa 224 xa Vumbiwa ra khale hi ku siva xipimelo xa xiyengentsongo xa (2) hi xipimelo lexi landzelaka:

- “Ku ri leswaku xiyengentsongo lexi nakambe xi fanele ku tirha eka swirho swa vuthu rihi na rihi ra mathlhari leri nghanisaka nxaxamelo wa vatirhi va rona endzhaku ka ku sungula ka Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1993 (Nawu wa 2000 wa 1993),kambe ku nga si amukeriwa tsalwa lerintshwa ra vumbiwa tanihi laha swi languteriweke eka xiyenge xa 73 xa Vumbiwa rolero, loko nhlngano wa tipolitiki lowu ehansi ka matimba

ya wona na vulawuri bya wu ngheneleke eka Huvonkulu ya Nkarhinyana, na ku ngenela eka nhlawulo wo sungula wa Palamende ya Rixaka na tipalamende na nhlengoletano ya milawu ya Swifundzankulu ku ya hi Vumbiwa leri vuriwaka.”

4. Ku cinciwa ka xiyenge xa 227 xa Vumbiwa ra khale hi ku siva xiyengentsongo xa (2) hi xiyengentsongo lexi landzelaka:

“(2) Vuthu ra Vusirheleri ra Rixaka ri fanele ku tirhisa matimba ya rona na ku tirha mitirho ya rona ntsena hi ku tirhela rixaka hi ku landza kavanyisa ka 11 ka Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996.”

5. Ku cinciwa ka xiyenge xa 236 xa Vumbiwa ra khale –

(a) hi ku siva xiyengentsongo xa (1) hi xiyengentsongo lexi landzelaka:

“Mitirho ya tiko, ndzawulo ya mfumo, Mitirho ya mafambiselo kumbe vuhlayiseki lebyi xikan’we-kan’we ku nga si sungula ku tirha Vumbiwa ra Afrika Dzonga, 1996 (laha endzhakunyana ri vuriwaka “Vumbiwa byintshwa”), byi tirheke mitirho ya mfumo, byi ya emahlweni no tirha hi ku landza milawu leyi tirhaka eka byona ku kondza byi herisiwa kumbe ku katsiwa kumbe ku hlanganisiwa na vandla rihi na rihi leri faneleke kumbe mitirho ya byona yi hlanganisiwa yi khomanisiwa na ya vandla rihi na rihi rin’wana.”;

(b) hi ku siva xiyengentsongo xa (6) hi xiyengentsongo lexi landzelaka:

“(6) (a) Presidente a nga ha thola Khomixini yo pfluxeta ku ngheneriwa ku hundzuluxiwa ka kontiraka, ku thoriwa kumbe ku tlakusiwa, kumbe ku nyikiwa sagwati ra nkarhi kumbe ra swipimelo swa vutirheri kumbe xipfuno xin’wana, leswi nga humelela endzhaku ka 27 Dzivamisoko 1993 na 30 Ndzhati 1994 hi tlhelo ra munhu wihi na wihi la vuriwaka eka xiyengentsongo xa (2) kumbe ntlawa wihi na wihi wa vanhu vo tano.

(b) Khomixini yi nga ha tlherisela endzhaku kumbe ku cinca kontiraka, ku thoriwa, ku tlakusiwa sagwati loko swi nga fanelanga kumbe swi nga lulamangi eka tshamelo ra timhaka eka mhaka yeleyo.”; na

(c) hi ku siva “Vumbiwa leri”, kun’wana na kun’wana laha leswi swi humelelaka eka xiyenge xa 236, hi “Vumbiwa byintshwa.”

6. Ku cinciwa ka xiyenge xa 237 xa Vumbiwa ra khale –

- (a) hi ku siva ndzimana ya (a) ya xiyengentsongo xa (1) hi ndzimana leyi landzelaka:
 “(a) Ku hlanganisiwa ka mitirho ya mavandla hinkwawo lama ya vuriwaka eka xiyenge xa 236 (1), ku nga katsiwi na masocha laya vuriwaka eka xiyenge xa 224(2), endzhaku ka ku sungula ku tirha ka Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996, swi fanele ku ya emahlweni, hi mianakanyo yo lava ku simeka—
 (i) mafambiselo yo nyawula eka xiyenge xa tiko hinkwaro xa mfumo ku endlela ku tirhana na timhaka leti welaka eka vulawuri bya xiyenge xa tiko hinkwaro; na
 (ii) mafambiselo yo nyawula eka xifundzankulu xin’wana na xin’wana ku tirhana na timhaka leti welaka endzeni ka vulawuri bya mfumo wa xifundzankulu xin’wana na xin’wana”; na
 (b) hi ku siva ndzimana ntsongo ya (i) ya xiyengentsongo xa (2)(a) hi ndzimana ntsongo leyi landzelaka:
 “(i) mavandla lama ya vuriwaka eka xiyenge xa 236(1), ku nga katsiwi na masocha, ya fanele ku tshama ma ri ma mfumo wa rixaka, lowu wu faneleka ku tirhisa vutihlamuleri byelebyo hi ku tirhisana kun’we na mimfuno ya Swifundzankulu;”

7. Ku cinciwa ka xiyenge xa 239 xa Vumbiwa ra khale hi ku siva xiyengentsongo xa (4) hi xiyengentsongo lexi landzelaka:

- “(4) Ku ya hi ku landza nawu wihi na wihi lowu tirhaka, rifuwo, timfanelo vutihlamuleri na milandzu ya mavuthu hinkwawo lama ya vuriwaka eka xiyenge xa 224(2) swi fanele ku hlengeletwa eka Vuthu ra Vuhlayiseki ra Rixaka hi ku landza swiletelo wa Holobye ya Vusirheleri.”

XEDULU YA 6A

[Xedulu ya 6A leyi ngenisiweke hi x xa 6 xa Nawu wa ku Cinciwa ka Vumbiwa ra Vukhume wa 2003 na ku herisiwa hi x xa 6 xa Nawu wa ku Cinciwa ka Vumbiwa ka Vukhumemune wa 2008.]

XEDULU YA 6B

[Xedulu ya 6B leyi khale a yi ri Xedulu ya 6A, leyi ngenisiweke hi x xa 2 xa Nawu wa ku Cinciwa ka Vumbiwa ra Vunhungu wa 2002, lowu cinciweke hi x xa 5 xa Nawu wa ku Cinciwa ka Vumbiwa ka Vukhume wa 2003, xi tlhela xi nomboriwa hi x xa 6 xa ku Cinciwa ka Vumbiwa ka Vukhume wa 2003 na ku herisiwa hi x xa 5 xa Nawu wa ku Cinciwa ka Vumbiwa ra Vukhumentlhanu wa 2008.]

XEDULU YA 7

MILAWU LEYI NGA HERISIWA

Nomboro na Lembe ra Nawu	Nhlokomhaka
Nawu wa 200 wa 1993	Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1993
Nawu wa 2 wa 1994	Nawu wo Cinca Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 3 wa 1994	Nawu wa Vumbirhi wo Cinca Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 13 wa 1994	Nawu wa Vunharhu wo Cinca Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 14 wa 1994	Nawu wa Vumune wo Cinca Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 24 wa 1994	Nawu wa Vutsevu wo Cinca Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 29 wa 1994	Nawu wa Vuntlhanu wo Cinca Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 20 wa 1995	Nawu wo Cinca Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1994
Nawu wa 44 wa 1995	Nawu wa Vumbirhi wo Cinca Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1995
Nawu wa 7 wa 1996	Nawu wo Cinca Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996
Nawu wa 26 wa 1996	Nawu wa Vunharhu wo Cinca Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996

XILETELO

(Lemuka: tinomboro leti nga endzhaku ka timhaka ti kombisa tinomboro ta swiyenge)

Risimu ra rixaka, 4

MukambaTinkonta wa Swin'wana na swin'wana, 181, 188

Nawumbisi wa Timfanelo –

Ku kota ku fikelela tikhoto, 34

Ku kota ku fikelela mahungu, 32

Matirhisiwele, 8

Vanhu lava khomiweke, va khomeletwa ku tenga no hehliwa hi milandzu, 35

Ku hlengeletana, ku kombisa ku matitwele, ku phiketa na swivilelo, 17

Vana, 28

Vuaka-tiko, 20

Vaaki va swa mfuwo, vukhongereri na ririmi, 31

Dyondzo, 29

Ku sindzisa timfanelo, 38

Mbango, 24

Ku ringanana, 9

Ndzhuti wa vumunhu, 10

Ntshunxeko na nsirhelelo wa munhu, 12

Ntshunxeko wo thlanganisa na van'wana, 18

Ntshunxeko wo humesa mavonele, 16

Ntshunxeko wo famba-famba na vutshamo, 21

Ntshunxeko wa vukhongereri, ku tshembha na mavonelo, 15

Ntshunxeko wa mabindzu, ntirho na phurofexini, 22

Nhlayiso wa swa Rihanyo, swakudya, mati na nsirhelelo wa vaaki, 27

Tindlu, 26

Nhlamuselo ya Nawumbisi wa Timfanelo, 39

Vuxaka bya swa ntirho, 23

Ririmi na mfuwo, 30

Vutomi, 11

Swipimelo swa timfanelo, 36

- Timfanelo ta swa tipolitiki, 19
- Xihundla xa munhu, 14
- Nhundzu, 25
- Swiendlo swa mafambiselo yo lulama, 33
- Vuhlonga, xiyimo xa vuhlonga no sindzisa ku tirha, 13
- Swiyimo swa xihatla, 37
- Vulawuri lebyi Tiyimeleke byo Lawula Vuhaxi, 181, 192
- Mimpimanyeto, 215
- Bangi ya le Xikarhi, 223-225
- Minsinya ya Mfumo wa Vutirhisani na vuxaka exikarhi ka mfumo, 41
- Vuaka-tiko, 3
- Khabinete, 91-99, 101, 102
- Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu, 181, 187
- Khomixini ya Nhluvukiso na Nsirhelelo wa Timfanelo ta Mfuwo, Vukhongeri na Tindzimi, 181, 185, 186
- Milawu leyi kwetlembetana, 146-150
- Tikhoto-
  - Khotho ya Vumbiwa, 167
  - Khoto ya le Henhla ya Afrika-Dzonga, 169
  - Tikhoto tin'wana, 170
  - Matimba ya tikhoto eka timhaka ta vumbiwa, 172
  - Khotonkulu ya Apili, 168
- Vusirheleri, 200-204
- Khomixini ya Nhlawulo, 181, 190, 191
- Maendlele ya nhlawulo ya Vakhomi va Mitirho ku ya hi Vumbiwa, Xedulu ya 3, Xiphemu xa A
- Vulawuri nkulu-
  - Swifundzankulu, 125
  - Matimba ya huvonkulu ya Riphabliki, 85
- Tihuvonkulu, Tihuvo ta swifundzankulu, 132-141
- Timali, Rixaka, 213, 214, 216, 217
- Timali, Swifundzankulu ni miganga, 226-230
- Khomixini ya swa Timali na Minkwama, 220-222
- Mujeko wa rixaka, 5
- Ku pfuneta minhlangano ya tipolitiki hi timali, 236
- Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga, 181, 184

- Vulawuri bya Vuhaxi, 192
 Vunhlori, 209, 210
 Nawu wa Matiko ya misava, 231-233
 Matimba ya Vuavanyisi, 165
 Vatirhela-mfumo va Vuavanyisi, 174-177
 Khomixini ya Mitirho ya Vaavanyisi, 178
 Endlelo ya Vuavanyisi, 166
 Tindzimi, 6
 Maendlelo ya Milawu ya Tiko, 73-82
 Matimba ya Riphabliki yo endla Milawu ya tiko, 43,44
 Mfumo wa muganga, 152, 163
 Vamasipala, 151-164
 Huvo ya Rixaka-
     Mavumbelo na nhlawulo, 46
     Swiboho, 53
     Vumbhoni kumbe mahungu emahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko, 56
     Matimba ya Palamende ya Tiko, 55
     Mfikelelo wa vanhu eka, no tinghenisa eka Nhlengeletano ya Tiko, 59
 Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu -
     Ku hlawuriwa ka lava nyikiweke matimba, 61
     Ku vumbiwa, 60
     Swiboho, 65
     Vumbhoni kumbe mahungu emahlweni ka Huvo ya Rixaka, 69
     Ku nghenelela ka Vandla eka minhlawulo ya Swifundzankulu, Xedulu ya 3, Xiphemu xa B
     Ku hoxa xandla hi vayimeri va Mfumo wa Muganga, 67
     Varhumiwa va Nkarhi hinkwawo, 62
     Matimba ya Huvo ya Rixaka, 68
     Ku fikelela ka vaaki eka no nghenelela ka Huvo ya Rixaka, 72
 Palamende, 42
 Maphorisa, 205-208
 Vaholobyenkulu, 127-130
 Presidente, 83-89
 Vulawuri byo Chuchisa, 179

XILETELO

Swifundzankulu, 103

Mavumbiwa ya Swifundzankulu, 142-121

Tipalamende ta Swifundzankulu, 104-121

Xikombelo hi swirho swa Huvo ya Vumbiwa, 122

Timfanelo ta varhumiwa va nkarhi hinkwawo, 113

Mfikelelo wa vaaki, 118

Mafambisele ya Tiko, 195

Khomixini ya Vatirhela mfumo, 195

Ntirho wa mfumo, 197

Musirheleri wa Vanhu, 181, 182

Vukorhokeri bya Vuhlayiseki, 198,199

Ku tiyimisela, 235

Vukulukumba bya matimba ya Vumbiwa, 2

Varhangeri va ndzhavuko, 211,212